

ZBORNIK RADOVA
COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

Бржед

B|L|C

Zbornik radova Mediji i ekonomija 2020.
Collection of scientific papers Media and economy 2020.

Izdavač /Publisher:



Banjaluka



Banjaluka College

Za izdavača /For Publisher :

Danilo Novaković

Urednik zbornika / Editor in Chief:

prof. dr Svetlana Dušanić Gačić

Recenzenti:

prof.dr Miloš Babić, Srbija

prof. dr Goran Dašić, Srbija

doc. dr Aleksandra Brakus, Srbija

prof. dr Mihajlo Manić, Srbija

prof. dr Marija Boban, Hrvatska

prof. dr Željko Mirjanić, BiH

prof. dr Lidija Stefanovska, Makedonija

prof.dr Rajko Macura, BiH

prof. dr Simeun Vilendečić, BiH

prof. dr Jasmina Starc, Slovenija

prof.dr Nenad Novaković, BiH

prof.dr Mladen Miroslavljević, BiH

doc. dr Malči Grivec, Slovenija

prof.dr Vanja Šušnjar Čanković, BiH

prof. dr Svetlana Dušanić Gačić, BiH

prof.dr Ljiljana Stojanović Bjelić, BiH

prof. dr Branka Savić, BiH

doc. dr Slavica Išaretović, BiH

doc. dr Zorana Agić, BiH

mr Vesna Đurović, BiH

ma Darka Herbez, Bugarska

ma Slađana Pavlović, Crna Gora

mr Daniela Karadakov, Makedonija

Lektor /Lector:

Višnja Tatić - srpski jezik, Vesna Đurović- engleski jezik

ISSN 2566 – 4697

ISBN 978-99938-1-413-9 (Besjeda)

Copyright © **BLC** 2020

ZBORNIK RADOVA
COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

Međunarodna naučna konferencija
Mediji i ekonomija
International Scientific Conference
Media and Economy

septembar, 2020.

ISSN 2566-4697



Banjaluka, 2020.

Sadržaj

TRŽENJE VISOKOŠOLSKEGA PROGRAMA NA PODLAGI ODNOSOV MED PONUDNIKOM – VISOKOŠOLSKIM ZAVODOM IN UPORABNIKOM STORITEV – ŠTUDENTOM	
<i>Jasmina Starc (Slovenija)</i>	7
ILUSTRATIVNO-DEMONSTRATIVNA METODA U NASTAVI SRPSKOG KAO STRANOG JEZIKA	
<i>Darka Herbez (Bugarska)</i>	13
ŠKOLA NA DALJINU	
<i>Sanda Milošević (BiH)</i>	20
KOMUNICIRANJE KAO DOP PREDUZEĆA	
<i>Svetlana Dušanić – Gačić, Zorana Agić (BiH)</i>	27
VIJEĆE EUROPE I BOSNA I HERCEGOVINA	
<i>Željko Petrović (BiH)</i>	37
AMERIČKA MOĆ ZASNOVANA NA KRIZI LEGITIMITETA-BUЂEЊE EVROPI	
<i>Слободан Симовић (Србија)</i>	46
POVJERENJE ŠTEĐIŠA I KREDITORA U BANKARSKI SEKTOR REPUBLIKE SRPSKE	
<i>Vitomir Slijepčević (BiH)</i>	68
RAČUNOVODSTVENI TRETMAN SOFTVERA	
<i>Aleksić Milanka, Vujnović-Gligorić Bogdana (BiH)</i>	77
ULOGA I ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA	
<i>Jasmina Poštin, Marko Konjikušić, Aleksandra Jagodić Rusić, Hadži Strahinja Stojković (Srbija)</i>	87
UGOSTITELJSTVO I GASTRONOMSKA PONUDA U SFERI MARKETING MIKSA	
<i>Aleksandra Broćeta (BiH)</i>	93

Korporativna odgovornost poštovanja ljudskih prava <i>Jasmina Poštin, Hadži Strahinja Stojković, Marko Konjikušić, Aleksandra Jagodić Rusić (Srbija)</i>	101
Radna inkluzija <i>Nenad Novaković, Rajko Macura (BiH)</i>	108
Teorijsko svabataњe sistema nacionalne bezbednosti <i>Слободан Симовић, Стефан Н. Драгићевић (Србија)</i>	120

Strokovno delo

UDK 378:378.18

DOI 10.7251/BLCZR0120007S

COBISS.RS-ID 129589761

TRŽENJE VISOKOŠOLSKEGA PROGRAMA NA PODLAGI ODNOSOV MED PONUDNIKOM – VISOKOŠOLSKIM ZAVODOM IN UPORABNIKOM STORITEV – ŠTUDENTOM

Jasmina Starc¹

Povzetek:

Trženje na podlagi odnosov je lahko uporabljeno kot vir konkurenčne prednosti vsake izobraževalne organizacije. Pri tem predstavlja povezanost trženja na podlagi odnosov s teorijo virov kot osnovo razvoja dejavnikov konkurenčnih prednosti. Izobraževalne organizacije, ki prepoznavajo osnovne sestavine trženja na podlagi odnosov kot vire konkurenčne prednosti, dosegajo tudi večjo prepoznavnost, obstoj in uporabo le-teh na trgu, obenem pa tudi večjo dobičkonosnost. Visokošolski zavodi, ki želijo preživeti v tržno naravnem okolju, bodo morale spremeniti svoj odnos do uporabnikov njihovih storitev - študentov.

Ključne besede: trženje na podlagi odnosov, visokošolski zavodi, študenti, upravljanje odnosov s študenti

Abstract:

Relationship marketing can be used as a source of competitive advantages of any educational organization. By this represents relationship marketing with the theory of resources as a basic for the development of competitive advantages. The educational organizations that are recognizing the basic components of marketing on the basis of relations as sources of competitive advantages, while also increasing their profitability. The educational organizations that wish to survive in a market driven environment, will have to change their attitude towards the management of costumer - student relations.

Keywords: relationship marketing, high schools, students, management of costumer - student relations

1. UVOD

Trženje kot vsaka druga znanstvena disciplina raste, se razvija in spreminja, najlepše pa so rezultati skoraj po pravili vidni v praktični implementaciji teoretičnega znanja. Mnogi tržniki v teoriji in praksi so ugotovili, da se organizacije najbolj približajo trženski ideji, ko težijo k vzpostavljanju dolgoročnih povezav, partnerstev in prijateljskih vezi s svojimi kupci in drugimi udeleženci, ki se pojavljajo pri poslovanju organizacij.

¹ Prof. dr. Jasmina Starc. Univerza v Novem mestu, Fakulteta za ekonomijo in informatiko, jasmina.starc@uni-nm.si

Trženje na podlagi odnosov je relativno nova miselnost v trženjski znanosti, njegovi izsledki pa imajo korenine v poskusu približanja najpomembnejšemu akterju na trgu – kupcu. Ta nova trženska paradigma prinaša mnogim organizacijam skupke konkurenčnih prednosti pred njihovimi konkurenti in na dolgi rok povečuje profitabilnost in uspešnost organizacije. Vendar samo ob predpostavki, da je za tako miselnost motivirano in trdno odločeno, da ga uvede, samo vodstvo organizacije, ki zna motivirati tudi ostale zaposlene.

Trženje na podlagi odnosov govorji o vzpostavljanju odnosov z vsemi udeleženci pri poslovanju podjetja, poleg kupcev še z dobavitelji, finančnimi institucijami, mediji, lokalnimi oblastmi idr.

2. TRŽENJE NA PODLAGI ODNOSOV

Medsebojni odnosi so bistven del človeškega vedenja. Vsakodnevno življenje vsakega izmed nas je prepredeno z medsebojnimi odnosi v šoli, službi, družini, širši družbi. Trženje na podlagi odnosov je trženje, ki upošteva medsebojne odnose, mrežo odnosov in interakcije. Primarna strategija trženja na podlagi odnosov je osredotočena na posameznika. Vendar pa kljub temu zanemarja dejstva, da se pojavljajo segmenti, tržne niše ali skupine, ki so si med seboj tako podobni, da jih je bolje obravnavati skupaj. Bistvo trženjskega koncepta je razumevanje kupčevih potreb in želja. Če podjetje potrebe in želje razume in jih tudi zadovolji kupcu v veselje, ima za uspeh velike možnosti. Gre torej za popoln zasuk od proizvodnjsko orientiranega poslovanja v preteklosti. V center podjetniških naporov je spet postavljen kupec (Gummesson, 1999).

Trženski odnosi pomenijo veliko več kot iskanje poti, kako kupca ločiti od denarja. So poslovna povezava, ki procese poenostavi in jih naredi bolj učinkovite. Osnova na odnosih temelječega trženja je sodelovanje med vpletjenimi subjekti. Kot gospodaren način menjave se šteje tesno in dolgoročno sodelovanje, kar tudi odvrača sodelujoče od oportunističnega oz. preračunljivega obnašanja (Rojšek in Matajič, 2002). Trženjskih odnosov ni mogoče vzpostavljati, ohranjati in poglabljati z aktivnostjo ene strani in pasivnostjo druge. Gre za interakcijo, upoštevanje drugega – gre za agiranje in reagiranje.

Kupci ne gledajo samo na izdelek oziroma storitev. Povprašujejo po celostni ponudbi, ki vključuje dodatne storitve v smislu informacij o najboljši uporabi kupljenega, posodobitev in iskanje najboljše rešitve. Kupci raje sodelujejo in poslujejo s ponudnikom, ki jim nudi dodatne storitve. Kupci so vedno bolj informirani, sofisticirani in posledično bolj zahtevni, kar jim omogoča vrsta alternativ v naraščajoči globalni konkurenčni (Grönroos, 2000, str. 100).

Trženski odnos je proces povezane interaktivne izmenjave med skupinami, vpletjenimi v odnos. Gre za izmenjavo izdelkov ali storitev, informacij, finančno sodelovanje in gradnjo socialnih vezi. Trženski odnosi se med ponudnikom in porabnikom odvijajo na različnih stopnjah vlaganj v smislu denarnih vložkov, časa in veščin. Stopnje so različne na ravni učenja, prilagajanja, koordiniranja in zaupanja, tako z ene kot z druge strani. Sporočila, ki jih porabniki dobijo iz kateregakoli vira (splet, televizija, prodajalna, prireditve, javna površina ipd.), lahko predstavljajo izdelke, blagovno znamko, storitve ali organizacijo, ki izdelke ali storitve ponuja. Organizacije si prizadevajo, da vse komunikacije, ki jih porabniki prejmejo iz različnih virov, uskladijo tako, da bodo te informacije čim bolj vplivale

na porabnika in da si jih bo le-ta zapomnil ter da bo izguba informacij čim manjša (Iršič, Milfelner in Pisnik, 2016).

Zdrav trženjski odnos prepoznamo po sodelovanju in prizadevanju po doseganju simbioze, nikakor pa ne po tekmovalnosti med udeleženci. Sodelovanje je proces, ki ga opredeljujejo obojestranske koristi in vsebuje visoko mero univerzalnosti. Dolgoročni trženjski odnos udeležencem prinaša vrsto prednosti, ki se kažejo v doseganju rasti, povečanju primerjalnih prednosti, varčevanju pri stroških. »Nakupni« proces odločanja praviloma sledi petim stopnjam nakupnega procesa: (a) opredelitev potrebe (v našem primeru potrebe po izobraževanju), (b) zbiranje podatkov in informacij (v našem primeru gre za podatke in informacije o študijskih programih posameznih Univerz), (c) vrednotenje različnih možnosti (v našem primeru gre za primerjanje različnih sorodnih študijskih programov, iskanje njihovih prednosti in pomanjkljivosti), (d) porabnikova izbira (v našem primeru izbor fakultete, študijskega programa, prijava in vpis) in (e) ponakupno vedenje/rezultat (v našem primeru zadovoljstvo s kakovostjo, organizacijo in izvedbo študijskega programa, dokončanje študija) (Vukasović, 2016). V primeru nezadovoljstva sledi prekinitve odnosa ali/in razširjanje negativnih misli o storitvi in odnosu. Tähtinen in Halinen-Kaila (v Wendelin, 2002, str. 13) navajata, da je trženjski odnos prekinjen na točki, ko nihče od udeleženih ne goji več vzajemnih pričakovanj o nadaljnjem delovanju in takrat prenehajo vse povezujoče se aktivnosti. Kljub temu je treba poudariti, da vezi med organizacijami lahko kljub temu obstajajo, četudi je sodelovanje med njimi prekinjeno. Povezujoči faktorji, ki v poznejšem obdobju lahko obnovijo razmerje, so znanje, medosebni odnosi, kulturne, ideološke, geografske in psihološke vezi ter vezi tehnične, časovne, pravne in ekonomske narave. Omenjene vezi pogosto preprečijo prekinitve trženjskega odnosa, četudi so partnerji nezadovoljni s sodelovanjem (Wendelin, 2002, str. 12).

3. TRŽENJE VISOKOŠOLSKEGA PROGRAMA NA PODLAGI ODNOsov MED PONUDNIKOM – VISOKOŠOLSKIM ZAVODOM IN UPORABNIKOM STORITEV – ŠTUDENTOM

Kot vsaka teorija, se je tudi teorija trženja, temelječega na odnosih, oblikovala vrsto let, s pomočjo mnogih izsledkov iz trženjske prakse. V sklopu ciljnega trženja morajo podjetja, v našem primeru visokošolski zavodi, natančno analizirati notranje (mikro) in zunanje (makro) okolje (Vukasović, 2020, str. 8). Notranje okolje visokošolskega zavoda sestavlja visokošolski zavod sam, njegovi zunanji sodelavci, konkurenti in ciljni porabniki – študenti). V okviru zunanjega okolja pa govorimo o dejavnikih povpraševanja, kot so ekonomske, demografske, sociokulture dejavniki, dejavniki regulative ipd. Na notranje okolje ima visokošolski zavod vpliv, medtem ko mora zunanje okolje spremljati, analizirati in se mu prilagajati.

Gummesson (1999, str. 229), ki je eden vplivnejših teoretikov na področju trženja na podlagi odnosov, razlaga, da se je trženje na podlagi odnosov razvijalo in razvilo iz naslednjih področij: (a) trženjskega spletka, koncepta 4 P in trženjskega upravljanja, (b) trženja storitev, (c) mrežnega pristopa k medorganizacijskemu trženju, (d) upravljanja kakovosti in (e) sodobnih teorij trženjskih odnosov. S pomočjo njegovih izhodišč bomo poskušali predstaviti in oblikovati trženje visokošolskega programa na podlagi odnosov med ponudnikom – visokošolskim zavodom in uporabnikom storitev – študentom.

Trženjski splet, ki ga je razvil Borden (1950), se je razvil iz prepričanja tržnikov, da je trženje mešanica sestavin, ki jih potem tržniki poljubno načrtujejo in dodajajo, tako da je profitna funkcija optimizirana ali bolje rečeno zadovoljena. Spremenil in modificiral ga je McCarthy (1964) in takrat je postal mednarodno prepoznaven trženjski koncept, poznan pod imenom 4 P. Osnovno nadgradnjo tega modela predstavlja storitveni trženjski splet, ki poleg prej navedenih P-jev vsebuje dodatne tri P-je: ljudi oz. udeležence, postopke in fizične dokaze (Konečnik Ruzzier, 2018, str. 11). Z modelom 4 P lahko visokošolski zavod obvladuje želeni trg zainteresiranih za izobraževanje, izvaja lahko načrtovano in nadzorovan akcijo, katere rezultat mora biti zaželeno število vpisanih rednih in izrednih študentov. Osnovno vodili tovrstnega prepričanja je, da mora biti visokošolski zavod aktiven subjekt, če želi morebitne zainteresirane za njegovo izobraževalno ponudbo prepričati, da bo vpis v študij na njihov visokošolski zavod zanje najboljša odločitev.

Z modelom trženjskega upravljanja lahko prikažemo aktivnost visokošolskega zavoda s pomočjo faz:

- Iskanje priložnosti za uporabo trženjskega informacijskega sistema, kar zajema odločitev vodstva visokošolskega zavoda, na kakšen način in v katerih sredstvih javnega obveščanja bo promoviralo svoj(e) visokošolske programe.
- Postopek izbiranja strategij usmerja vodstvo visokošolskega zavoda k razmišljjanju, kdo je ciljna populacija, ki naj bi se vpisala v visokošolski zavod, iz katerih geografskih območji bi bila, katere so njihove največje konkurenčne prednosti pred ostalimi visokošolskimi zavodi (bližina doma, primerna šolnina, ustreznost programa, leta študija ipd.), s katerimi bi se med ponudniki konkurenčno pozicioniral.
- Postopek taktične predpriprave, ki zajema načrtovanje akcij promocije in oglaševanja v krajih, kjer visokošolski zavod izvaja svoje študijske programe, dneve odprtih vrat, informativne dneve v krajih, kjer visokošolski zavod izvaja svoje študijske programe, dan šole. Vse pa mora biti razdelano po časovnih obdobjih in podkrepljeno s finančno konstrukcijo.
- Implementacija trženjske akcije na izbranih segmentih trga, ko realiziramo vse zastavljeni projekti v fazi predpriprave

Devetak in Vukovič (2002, str. 93 – 102) navajata, da marketinški splet izobraževalnih storitev sestavlja 7 P:

- P-1 (Product) Izobraževalna storitev: obravnavamo zlasti kakovost, funkcionalnost, značilnost. Asortiment, blagovno znamo, imidž ipd.
- P-2 (Price) Cena izobraževalne storitve: na ceno vpliva konkurenca (ponudba in povraševanje). Pri obravnavi problematike cen se srečujemo z najrazličnejšimi ceniki in plačilnimi pogoji (roki plačila, kreditiranje, razni popusti ipd.).
- P-3 (Place) Kraj in prostor izvajanja izobraževalnih storitev: praviloma pri izvajalcu izobraževalnih storitev, saj je visokošolskemu zavodu izjemno pomembno, da ima s porabniki izobraževalnih storitev neposreden stik. Od ustreznega kraja, časa in prostora izvajanja izobraževalnih storitev je v mnogih primerih odvisno zadovoljstvo porabnikov (študentov).
- P-4 (Promotion) Promocija oz. tržno komuniciranje: načinov za uspešno promocijo izobraževalnih storitev je več, na primer demonstracija, svetovanja, reklame v sredstvih javnega obveščanja, dan odprtih vrat fakultete/Univerze, informativni dnevi

ipd. Če so izobraževalne storitve slabše in dražje, kot jih ponuja konkurenca, promocija ne bo odigrala bistvene vloge.

- 5-P (People) Ljudje: visokošolski učitelji in sodelavci oz. izvajalci izobraževalnih storitev, ki so strokovno usposobljeni, obvladujejo IKT, so ustvarjalni, vešči komuniciranja, motivirani, angažirani, pripravljeni pomagati; prav tako pa morajo biti dobri pedagogi z opravljenim andragoško pedagoškim izobraževanjem. Sem sodijo tudi podporne službe (referat, računovodstvo, karierni center...).
- 6-P (Processing) Izvajanje izobraževalnih storitev: poskrbeti moramo za varnost, kakovost in ustreznost hitrost pri opravljanju določene izobraževalne storitve upoštevaje vrsto, specifičnost in zahtevnost študijskih programov.
- 7-P (Physical evidences) Fizični dokazi za izobraževalne storitve: na fakultetah predstavljajo fizične dokaze zgradbe, oprema, učni pripomočki ipd. Biti morajo kakovostni in nuditi morajo podporo pri izvajanju izobraževalnih storitev.

Dejstvo je, da trženje s hitrim razvojem informacijske tehnologije doživlja številne spremembe. Največji vpliv ima internet, ki vpliva na vse štiri spremenljivke trženjskega spletja. Mladi danes iščejo informacije na internetu (spletu), s katerim lahko ob ustreznem uporabi orodij spletnega trženja vsak visokošolski zavod omogoči »dvosmerno« komunikacijo med njim kot ponudnikom izobraževalnih storitev in potrošnikom – mlado osebo, ki išče informacije o študijskih programih z namenom vpisa. Spletno oglaševanje se tako danes izkaže za zelo primeren način oglaševanja za navedeno populacijo.

S pojavom informacijsko-komunikacijske tehnologije so se visokošolski zavodi soočili z novimi razsežnostmi na področju komuniciranja s študenti in potencialnimi kandidati za študij. Svetovni splet dejansko ponuja visokošolskim zavodom in porabnikom njihovih izobraževalnih storitev priložnost za precej večjo individualizacijo in interakcijo (Kodrin, 2013, v Kodrin, Kregar Brus in Šuster Erjavec, 2013).

Glede na široko ponudbo študijskih programov visokošolskih zavodov, mora vsak visokošolski zavod temeljito premisliti, kako bo promoviral svoje študijske programe. Izjemno pomembno je, da se oglašuje na različne načine, da lahko zajame vse potencialne ciljne skupine – od mladih, ki se praviloma vpisujejo na redni študij, pa do starejših, že zaposlenih, ki se ravno zaradi tega vpisujejo na izredne oblike študija.

Tabela 1: Informacije o možnostih izobraževanja (redni študij)

Informacije o možnostih izobraževanja	2010/2011	2011/2012	2012/2013	2013/2014	2014/2015	2015/2016	2016/2017	2017/2018	2018/2019
v medijih	37 %	41 %	41 %	17 %	24 %	35 %	22 %	14 %	40 %
posredoval mi jih je prijatelj, ki se je zanimal za ta študij	33 %	5 %	5 %	22 %	12 %	35 %	28 %	14 %	20 %
informativni dan	11 %	24 %	24 %	33 %	36 %	20 %	17 %	44 %	20 %
posredoval mi jih je prijatelj, ki na fakulteti že študira	11 %	18 %	18 %	17 %	12 %	5 %	22 %	14 %	10 %
svetovalna služba v srednji šoli	8 %	12 %	12 %	11 %	12 %	5 %	11 %	14 %	10 %

Na naši fakulteti vsako leto zbiramo podatke o tem, kako in preko katerih medijev ali oseb se študenti, ki se vpisujejo na redni študij, seznanijo z možnostjo vpisa na naše študijske programe. V nadaljevanju predstavljamo rezultate longitudinalnega spremeljana skozi zadnje devetletno obdobje.

Na podlagi rezultatov spremeljanja vpisanih študentov na redni študij glede načina pridobivanja informacij o možnostih izobraževanja je smiseln nadaljevati z vlaganjem v oglaševanje študijskih programov, saj ima to relativno dober učinek. Hkrati bi bilo smiseln nadaljevati z informiranjem o študiju na fakulteti in s predstavitevami študijskim programom na srednjih šolah v širšem lokalnem okolju, saj svetovalne službe v srednjih šolah premalo poznaajo študijsko ponudbo fakultete.

4. SKLEP

Potreba po trženjskih odnosih izvira iz dinamičnega in hitro spremenljajočega se globalnega trga, v katerem so zahteve za uspeh v konkurenčni bitki visoke. Pri trženjskih odnosih gre za vzajemno sodelovanje, za trajajoče, soodvisno družabništvo med kupcem (v našem primeru študentom) in ponudnikom (v našem primeru fakulteta). Fakulteta mora prilagajati ponudbo (v našem primeru nenehno posodabljanje študijskih programov glede na razvoj znanosti in tehnologije) zahtevam in potrebam kandidatom za študij, katerih interes je pridobiti take kompetence, ki bodo zanimive za njihove bodoče delodajalce, ob tem pa z ustreznimi in inovativnimi načini oglaševanja privabiti čim več kandidatov k študiju. Glede na stanje trga oz. izobraževalnih organizacij in pestre ponudbe študijskih programov v Sloveniji bo potrebno poiskati nove praktične in izvirne trženjske zamisli, ki bodo pritegnile različne ciljne skupine za študij na naši fakulteti.

5. LITERATURA

1. Devetak, G. in Vukovič, G. (2002). Marketing izobraževalnih storitev. Kranj: Moderna organizacija.
2. Grönroos, C. (2000). Service management and marketing: a customer relationship management approach. Chichester (UK) ; New York [etc.] : J. Wiley, cop. 2000.
3. Gummesson, E. (1999). Total relationship marketing: from the 4Ps - product, price, promotion, place - of traditional marketing management to the 30Rs - the thirty relationships - of the new marketing paradigm.
4. Iršič, M., Milfelnner, B. in Pisnik, A. (2016). Marketing - Temeljni koncepti in njihova uporaba v praksi. Harlow: Pearson.
5. Kodrin, L., Kregar Brus, A. in Šuster Erjavec, H. (2013). Osnove trženja. Celje: Fakulteta za komercialne in poslovne vede.
6. Konečnik Ruzzier, M. (2018). Temelji trženja. Ljubljana: Ekonomski fakulteta.
7. Rojšek, I., Matajič, M. (2002). Do Slovenian service companies belong to the mainstream of relationship marketing oriented companies? Networks, relationships and interaction ; recent developments and emerging issues: abstracts: proceedings from the 18th annual IMP conference, 5th-7th September 2002, Dijon, France.
8. Vukasović, T. (2016). Osnove trženja za 21. stoletje. Celje: mednarodna fakulteta za družbene in poslovne študije.
9. Vukasović, T. (2020). Koncepti sodobnega trženja. Harlow: Pearson.

Stručni rad

UDK 371.3::808.61

DOI 10.7251/BLCZR0120013H

COBISS.RS-ID 129589761

ILUSTRATIVNO-DEMONSTRATIVNA METODA U NASTAVI SRPSKOG KAO STRANOG JEZIKA

Darka Herbez¹

Sažetak

U ovom radu ukazujemo na upotrebu ilustrativno-demonstrativne metode u nastavi srpskog kao stranog jezika. Nastavna sredstava ilustrativno-demonstrativne metode koristimo uz tekstualne materijale, ali i na brojnim platformama koje nam nudi internet. U radu ćemo se osvrnuti na upotrebu crteža i fotografija, koje smo koristili u tekstalnim materijalima, kao i na društvenim mrežama Fejsbuk i Instagram.

Ključne riječi: *ilustrativno-demonstrativna metoda, srpski kao strani jezik, fotografija, crtež*

Abstract

The aim of this study was use of illustrative-demonstrative method in teaching Serbian as a foreign language. We use the teaching aids of the illustrative-demonstrative method in textual materials, but also on platforms offered by the Internet. The paper shows use of drawings and photographs, which we used in textual materials, as well as on the Facebook and Instagram platforms.

Keywords: *illustrative-demonstrative method, Serbian as a foreign language, drawing, photography*

1. UVOD

U nastavi srpskog kao stranog jezika, kao i u procesu nastave bilo kojeg predmeta, predavač neprestano traga za novim i zanimljivim metodama rada. Osim tradicionalnog izvođenja nastave i upotrebe tekstualno-verbalne metode, predavači često koriste dodatne tehnike predavanja. U eri interneta i informacionih tehnologija gotovo je nezaobilazna upotreba različitih platformi i socijalnih mreža u svrhe predavanja. U ovom radu pokazaćemo upotrebu ilustrativno-demonstrativne metode na primjeru tekstova koji se obrađuju u nastavi, kao i na primjeru njihove upotrebe na socijalnim mrežama. Dušanka Točanac Milivojev ističe tumačenje značenja upotrebom slika. „Tumačenje značenja na stranom jeziku predstavlja okosnicu svake metode, i ovaj strateški postupak u nastavi jedan je od elemenata uvrštenih u tipologiju metoda.“² Osim udžbenika i priručnika, koji su nastavna sredstva tekstualno-verbalne metode, predavači često koriste i druge metode, a samim tim

1 Mr Darka Herbez, Plovdivski univerzitet „Pajšij Hilendarski“, darka.herbez@yahoo.com

2 Točanac Milivojev, D., Metode u nastavi i učenju stranog jezika, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str.45

i dodatna nastavna sredstva. „Iz pregleda primene metode demonstriranja u pojedinim područjima nastave srpskog jezika i književnosti, vidi se da ona u nastavi ovoga predmeta ima veoma široku i raznovrsnu primenu i da je ona uslov bez koga mnoge aktivnosti u ovoj nastavi nije moguće izvoditi.“³ Iako se ova metoda obično koristi u kombinaciji sa drugim metodama, njen značaj nije zanemarljiv. „Među statičkim nastavnim sredstvima ilustrativno-demonstrativne metode najčešće se koriste crteži, fotografije, razni predmeti, strip i film.“⁴ S obzirom na to da smo se na upotrebu filma osvrnuli u zasebnom radu, ovde ćemo se osvrnuti na upotrebu crteža i fotografije.

2. UPOTREBA CRTEŽA I FOTOGRAFIJA U NASTAVNOM PROCESU

Kao što smo već naveli, upotreba crteža i fotografija pokazala se veoma efikasnom u nastavi srpskog kao stranog jezika. Osim činjenice da se tako utvrđuje gradivo i izvan same učionice, došli smo do zaključka da se povećava motivacija samih studenata. „Vrlo zahvalno sredstvo – crtež ili fotografija omogućava studentu sagledavanje značenja ili situacije, što utiče na njegovu sigurnost u razumijevanju teme na kojoj se radi. Sa druge strane, predavač, oslobođen potrebe da objašnjava nepoznate riječi ili situaciju, na mnogo brži i efikasniji način obrađuje materiju kojoj je crtež ili fotografija sredstvo.“⁵ Kao što smo već naveli, osim upotrebe ove alatke uz tekstualni nastavni materijal, nerijetko koristimo mogućnosti koje nam pruža razvoj informacionih tehnologija, te crteže i fotografije koristimo na Fejsbuku i Instagramu. S obzirom na to da većina mladih korisnika interneta danas ima kreirane nalog na pomenuitim mrežama, pokazalo se veoma korisnim i produktivnim iskoristiti tu činjenicu i u nastavne svrhe. U našem slučaju koristimo grupu Srbistica - Plovdiv, koja se pokazala veoma zahvalnom za postavljanje različitih sadržaja u vezi sa jezikom i narodom čiji jezik uče. Na Instagramu imamo stranicu na kojoj redovno postavljamo crteže i fotografije koje služe za lakše i interesantnije usvajanje srpskog kao stranog jezika. S obzirom na to da je broj fotografija i crteža veoma velik, a okviri našeg rada ne dozvoljavaju da počažemo sve, ograničićemo se na manji broj primjera.

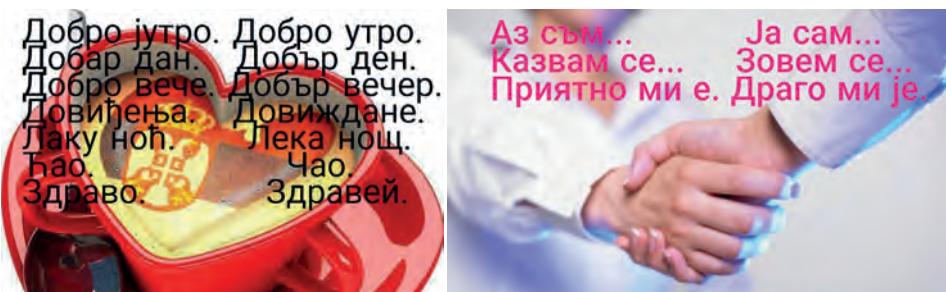
2.1. Fotografije i crteži za usvajanje leksike

S obzirom na to da su u pitanju govornici bugarskog jezika, na početnom nivou pravimo različite sličice koje služe za usvajanje leksičkih jedinica. U ovom slučaju koristimo i bugarski i srpski jezik. Na primjer, prilikom učenja pozdrava i predstavljanja na početnom nivou, koristimo sljedeće sličice.

3 Ilić, P., Srpski jezik i književnost u nastavnoj teoriji i praksi, Prometej, Novi Sad, 2003, str. 88.

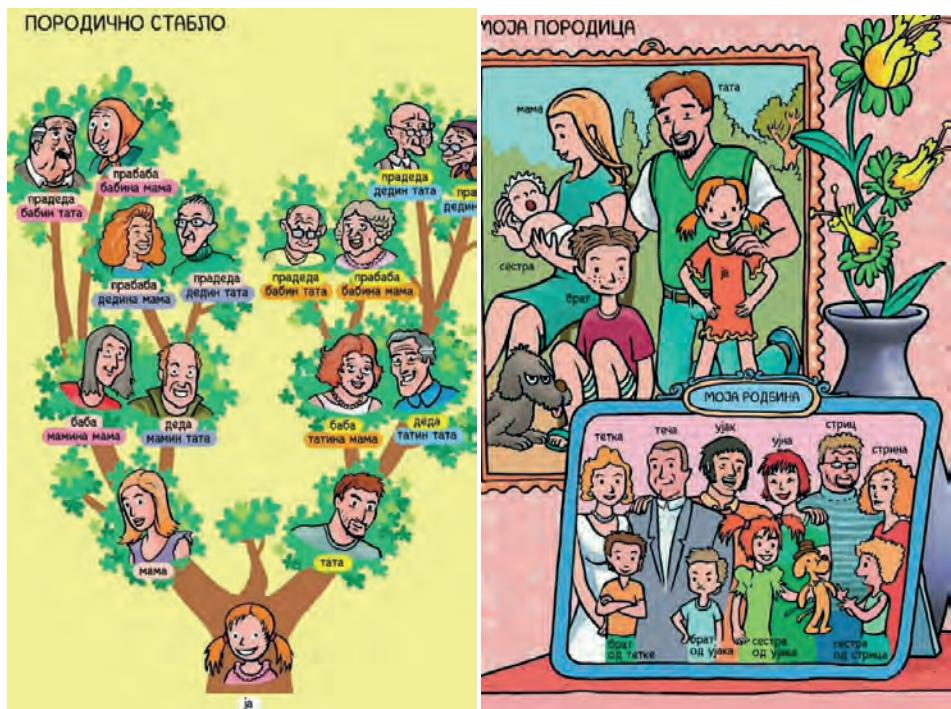
4 Krajišnik, V., Neka pitanja iz metodike nastave srpskog kao strang jezika, Zbornik radova *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 2016, str. 17.

5 Isto, str. 18.



Slika 1. Predstavljanje na dva jezika

Pokazalo se da je na početnom nivou poznavanje maternjeg jezika studenata veoma korisno za lakše usvajanje jezika koji uče. Osim toga, upotreba sličica doprinosi boljem i lakšem pamćenju nastavne jedinice koja se usvaja. Za usvajanje leksičke jedinice *Moja porodica*, koristili smo sljedeće gotografije.



Slika 2. Učenje osnovnih pojmljiva

Kako ne bismo previše oduzimali prostor u ovom radu primjerima, zaustavićemo se na ovim koje smo naveli.

2.2. Fotografije i crteži za iskazivanje međujezičke homonimije

S obzirom na to da srpski i bugarski jezik pripadaju južnoslovenskoj grupi jezika, jasno je da se radi o bliskim jezicima. Međutim, ponekad to može da bude otežavajuća okolnost prilikom učenja jezika. Naime, veliki dio leksema identičan je u oba jezika, ali neke od njih imaju različit semantički sadržaj. Ta sličnost stranog jezika sa maternjim nerijetko može dovesti do nerazumijevanja i konfuzije. Ovdje ćemo navesti samo neke od fotografija koje koristimo za isticanje srpsko-bugarskih lažnih prijatelja.



Slika 3. Sličnosti u jeziku

2.3. Fotografije i crteži za usvajanje frazema i žargona

Prilikom učenja srpskog kao stranog jezika veoma je važno studente upoznati sa skla-dištima srpske julture, tj. frazeologizmima, poslovicama itd. U tu svrhu veoma efikasnom pokazala se upotreba fotografija na kojima se nalaze kratka objašnjenja datog izraza.



Slika 4. Učenje sa objašnjeninama kroz fotografiju

2.4. Fotografije i crteži za usvajanje gramatičkih pravila

Prilikom objašnjavanja gramatičkih pravila fotografije doprinose lakšem memorisanju istih. U ove svrhe koristili smo različite primjere, a ovdje ćemo navesti samo neke od njih.

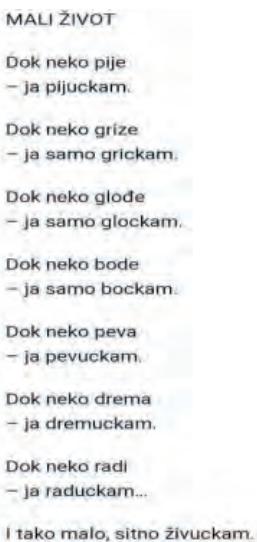


Slika 5. Gramatička pravila

Kod govornika bugarskog jezika uobičajena je konstrukcija *bez da*, te je studenti često upotrebljavaju u srpskom jeziku. Drugo, zbog uticaja maternjeg jezika studenti često koriste prijedlog sa instrumentalom sredstva. Koristeći sličice i kratka objašnjenja, došli smo do zaključka da se povećava motivacija studenata i lakše usvajaju određena gramatička pravila.

2.5. Fotografije sa poetskim tekstovima

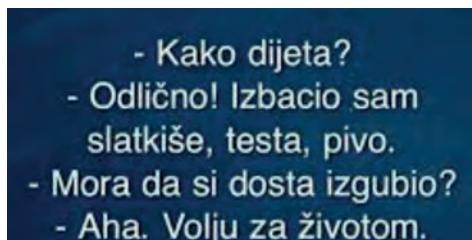
U jednom ranijem radu govorili smo o važnosti implementacije književnog teksta u proces nastave jezika. Posebno smo se osvrnuli na upotrebu poetskih tekstova, koji mogu doprinijeti interesantnjem usvajanju jezika. U nastavi srpskog kao stranog jezika često koristimo fotografije sa poetskim tekstrom, koji doprinosi lakšem usvajanju gramatičkih pravila. Za potrebe ovog rada izabrali smo fotografiju sa pjesmom *Mali život* Duška Radovića, koja može poslužiti za usvajanje deminutivnih glagola.



Slika 6. Učenje kroz poeziju

2.6. Šaljive fotografije i crteži

S obzirom na to da u radu sa studentima obrađujemo različite konverzacijске teme, veoma interesantno se pokazalo korištenje humorističkih fotografija. One su uvijek u vezi sa konkretnom konverzacijском temom i obično se nalaze uz tekst koji se obrađuje. Za studente srpskog kao stranog jezika nije uvijek jednostavno da razumiju humorističke tekstove, te se oni koriste za više nivoa. „Humoristički tekstovi mogu biti dragocen pedagoški alat kojima se prezentuju i ilustruju jezičke pojave, ali i njihova pragmatička značenja, te kulturološke vrednosti koje doprinose izgradnji komunikativne kompetencije.“⁶ Osim toga, humorističke fotografije omogućavaju bolju motivaciju i slobodniji pristup studenata. U ovom radu pokazaćemo dvije humorističke fotografije koje koristimo uz temu *Hrana i nacionalna kuhinja*.



Šetaju dva piva i jedno kaže drugom:

„Hajde kod mene, imam praznu gajbu!“

Slika 7. Učenje kroz šalu

„Šale, vicevi i dosetke predstavljaju zahvalan materijal, jer su – za razliku od opširnijih tekstova, koji sadržajem mogu toliko privući pažnju da je, protivno namerama nastavnika i ciljevima obrade, preusmere u nepoželjnomy pravcu – kratki, te osiguravaju fokusiranost na proširivanje vokalbulara.“⁷

2.7. Fotografije sa brzalicama

S obzirom na to da za govornike bugarskog jezika predstavlja teškoću izgovor afrikata, pogodne su brzalice za vježbanje istih. Kao dodatni alat mogu se praviti sličice sa brzalicama, koje će im pomoći da vježbaju izgovor određenih glasova.



Slika 8. Učenje brzalicama

6 Veljković Stanković, D., Korišćenje humorističkih tekstova u nastavi srpskog jezika kao stranog, Zbornik radova *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 2016, str. 334-335.

7 Isto, str. 337.

3. ZAKLJUČAK

U ovom radu pokušali smo ukazati na značaj kombinacije različitih metoda prilikom predavanja srpskog kao stranog jezika, gdje smo se posebno osvrnuli na ilustrativno-demonstrativnu metodu. Naravno, naš fokus je bio na bugarskim studentima srpskog jezika, te su i same vježbe uglavnom usmjereni na konkretne teškoće sa kojima se susreću govornici bugarskog jezika prilikom usvajanja srpskog kao stranog jezika. Upotreba ove metode pokazala se veoma zahvalnim alatom prilikom nastave. Osim što itekako doprinosi boljoj motivaciji i većoj zainteresovanosti studenata, ona omogućava i usvajanje srpskog jezika na jedan lak i inovativan način. Od nastavnih sredstava ilustrativno-demonstrativne metode koristili smo fotografije i crteže. Pokazali smo kako se oni mogu iskoristiti za usvajanje gramatičkih pravila, širenje vokabulara, upoznavanje sa frazemama i srpsko-bugarskom homonimijom. Posebnu pažnju posvetili smo humorističnim fotografijama, koje doprinose boljoj atmosferi prilikom učenja i većoj motivaciji studenata.

LITERATURA

1. Ilić, P.: *Srpski jezik i književnost u nastavnoj teoriji i praksi*, Prometej, Novi Sad, 2003.
2. Krajišnik, V., Neka pitanja iz metodike nastave srpskog kao stranog jezika, *Zbornik radova Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 2016.
3. Točanac Milivojev, D.: *Metode u nastavi i učenju stranog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
4. Veljković Stanković, D., Korišćenje humorističkih tekstova u nastavi srpskog jezika kao stranog, *Zbornik radova Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 2016.

Škola na daljinu

Sanda Milošević¹

Sažetak

Brojne inicijative i istraživački projekti odnose se na uspostavljanje digitalnog obrazovanja u školama. Nesporno je i da je uloženo prilično mnogo finansijskih sredstava u digitalizaciju obrazovanja. Ipak situacija u kojoj je bilo neophodno organizovati nastavu na daljinu zatekla nas je nespremne ili bar prilično nespremne. Situacija u kojoj smo se iznenada našli bila je sve samo ne uobičajena. Nije bilo osobe čiji se život i svakodnevница nije promijenila. Nastava na daljinu predstavljala je poseban izazov za učenike, nastavnike i roditelje. Informatička i medij-ska pismenost svih učesnika u nastavi na daljinu predstavljala je uslov za uspešno provedenju realizaciju nastave na daljinu. Problemi su se rješavali u hodu, mnogi su usvajali nova znanja razmjenjujući iskustva i učeći jedni od drugih. U ovom radu prikazano je istraživanje provedeno u JU OŠ „Mladen Stojanović“ Laktaši. Upitnik su popunjavali učenici (njih 513), roditelji (580) i nastavnici (37) iskazujući svoja mišljenja i stavove o realizaciji nastave na daljinu. Ovaj uzorak predstavlja otprilike 50% od ukupne populacije svake od navedenih kategorija, što rezultate ovog istraživanja čini prilično vjerodostojnim. Istraživanje je rađeno putem online upitnika u desetoj sedmici nastave na daljinu. U radu su obrađena i iskustva kolega iz regije na kao i Evropske unije a pregled dešavanja nam govori da se ova specifična situacija prilično jednakod odrazila i na učesnike nastave na daljinu i u mnogo razvijenijim zemljama. Nismo sigurni hoće li se ovakva kriza u budućnosti ponoviti, ali ovo je sigurno pokazalo da je digitalno obrazovanje, u svim njegovim komponentama, posebno njegova obrazovna specifičnost danas apsolutno nužna. Ne možemo podučavati na daljinu bez kvalitetnog obučavanja svih učesnika u procesu obrazovanja. Veoma važna dimenzija nije samo usvajanje alata za pristup resursima nego i uspostavljanje komunikacije sa učenicima i roditeljima i pružanje podrške u pedagoškoj komunikaciji koja se u potpunosti mijenja u slučaju izvođenja nastave na daljinu.

Ključne riječi: digitalno obrazovanje, medijske kompetencije, pedagoška komunikacija u specifičnim uslovima nastave na daljinu

Summary

Numerous initiatives and research projects are related to the establishment of digital education in schools. It is also irrefutable that quite a lot of financial resources have been invested in the digitalization of education. However, the situation in which it was necessary to organize distance learning found us unprepared or at least caught off guard. The situation we suddenly found ourselves in was anything but typical. There was no person whose life and everyday life did not change. Distance learning was a special challenge for students, teachers and parents. Information and media literacy of all participants in distance learning was a condition for the successful implementation of distance learning. Problems were being addressed promptly, many adopted new knowledge by exchanging experiences and learning from each other. This paper presents the

¹ Doktorant na sveučilištu Josipa Jurija Strossmayera u Osijeku, Doktorska škola Kulturologija;pomoćnik direktora u JU OŠ „Mladen Stojanović“ Laktaši; sandokan@teol.net

research conducted in the elementary school "Mladen Stojanavić" Laktaši. The questionnaire was filled out by students (513 of them), parents (580) and teachers (37) expressing their opinions and views on the implementation of distance learning. This sample represents approximately 50% of the total population of each of these categories, which makes the results of this study quite reliable. Collecting research data was done through an online survey in the tenth week of distance learning. The paper also deals with the experiences of colleagues from the region as well as the European Union, and an overview of events tells us that this specific situation affected quite equally the participants in distance learning in highly developed countries. We cannot see whether this kind of crisis will recur in the future, but this has certainly shown that digital education, in all of its aspects, especially concerning educational environment, is absolutely necessary today. We cannot teach using online distance learning method without quality training of all participants in the education process. A very important dimension is not only the adoption of tools for access to resources but also the establishment of communication with students and parents and the provision of different pathways for communication with respect to pedagogical support that changes completely in the case of distance learning.

Keywords: digital education, media competencies, pedagogical communication in specific conditions of distance learning

Uvod

Nastava na daljinu ili digitalno učenje postalo je izuzetno važno u trenutnoj situaciji. Moćna softverska rješenja u koja su obrazovne institucije posljednjih godina uključivane omogućila su da se to danas mnogo lakše implementira nego što je to bilo moguće prije nekoliko godina. Iako su i danas prisutna određena ograničenja u materijalno tehničkom smislu moglo bi se reći da učenje na daljinu nudi i neke prednosti u odnosu na konvencionalne oblike podučavanja. Internet je učinio da se izgubi značenje pojmova blizu i daleko. U virtuelnom prostoru se u realnom vremenu odvijaju međunarodne konferencije i saradnja u globalnim razmjerama. I škole sve više preusmjeravaju svoj rad na digitalna rješenja. Od jednostavnih mrežnih platformi za prenos materijala za učenje do potpuno digitalizovanih nastavnih jedinica koje se mogu realizovati u virtuelnim učionicama. Ako smo i bili opušteni u procesu usavršavanja i obučavanja za ovakav vid nastave, situacija u kojoj smo se iznanada našli nije nam ostavila prostor za okljevanje. Osjećaj odgovornosti da se profesionalna dužnost obavi na visokom nivou učinio je da su nastavnici veoma brzo uspjeli da se organizuju i uspostave sistem realizovanja nastave na daljinu. Jasno je da digitalna tehnologija ne može zamijeniti „pravog“ učitelja u učenikovom životu ali može učiniti da učenje postane zanimljivije i konačno promovisati medijsku pismenost kao važan segment učenja i podučavanja. U situaciji u kojoj se tradicionalni vid podučavanja u učionicama nije mogao izvoditi ovakav vid nastave omogućio je da učitelj i dalje zadrži važnu ulogu u svakodnevnom učenju, održavajući digitalni kontakt sa učenicima. Učenje na daljinu nekada je predstavljalo bilo koji oblik nastave u kojem učenici i nastavnici nisu fizički prisutni u istoj prostoriji. Nastavni materijal se učenicima mogao dostavljati i putem pošte. Danas se zahvaljujući modernim tehnologijama to promijenilo tako da se mogu kreirati virtuelne učionice u kojima učenici i nastavnici komuniciraju i pemošćuju fizičku udaljenost sa samo nekoliko klikova.

Nastava na daljinu ili online nastava

Od načina na koji se izvodi podučavanje putem digitalnih tehnologija zavisi i termin koji se koristi za takvu vrstu nastave. Ukoliko se nastavni materijal prezentuje učenicima putem Interneta ili putem emitovanja na RTV servisima a naknadno se dobijaju povratne informacije od učenika o usvojenosti nastavnog sadržaja, onda se radi o *nastavi na daljinu*, u situaciji koja prepostavlja podučavanje u virtuelnim učionicama u kojoj su učenici i nastavnici povezani u realnom vremenu i mogu uspostaviti međusobnu komunikaciju koristi se termin *online nastava*. Budući da Internet nudi brojne mogućnosti podučavanja i učenja najbolji rezultati se postižu kombinovanjem ova dva modela nastave i njihovim uklapanjem u tradicionalne didaktičke pristupe. Ovakav način učenja i podučavanja tzv. hibridno digitalno učenje kombinovanjem faze samo-učenja sa nastavom putem virtuelnih učionica koja je najsličnija tradicionalnoj nastavi ne samo da zadržava konvencionalnu metodu predavanja i domaćih zadaća, nego se i proširuje na integraciju multimedijalnog sadržaja kao što su obrazovni videozapisi i interaktivne obrazovne igre. Pojmovi kao što je obrnuta učionica, u kojoj učenici samostalno proučavaju nastavni materijal a tek poslije se podučavanje produbljuje u radu sa nastavnikom u digitalnoj učionici moguće je veoma uspješno implementirati. Nesporno je da se učenje na daljinu razlikuje od klasičnog podučavanja u učionici, ali razlika nije samo u načinu podučavanja nego i u ličnom pristupu i stepenu odgovornosti. Učenje na daljinu i učenicima i nastavnicima daje izvjesnu dozu slobode i fleksibilnosti ali to sa druge strane traži povećan stepen odgovornosti i discipline. Nastavniku ostaje obaveza da stalno održava motivaciju učenika za učenjem i da pronađazi načine na koje će redovno provjeravati status učenja (putem zadaća ili digitalnih testova). Iako se obaveze nastavnika u ovakvom načinu podučavanja povećavaju ipak nove mogućnosti digitalne tehnologije omogućavaju prevladavanje poteškoća a od nastavnikovih sposobnosti i snalaženja u digitalnom svijetu zavisi koliko će uspjeha imati ovakav vid izvođenja nastave. Sveobuhvatna društvena digitalizacija ne samo da stvara potpuno nove profile zaposlenika, nego i već postojeće profesije moraju usvojiti sve više digitalnih kompetencija. Digitalna medijska pismenost odavno je postala ključna kvalifikacija i njeni učenje je postalo temeljna obaveza u svim nivoima obrazovanja. Situacija koja nas je doslovno prisilila da se oslonimo na izvođenje nastave putem digitalnih medija trebalo bi da nas osvijesti da korištenje digitalnih metoda nije puka nužnost nego zahtijev savremenog društvenog razvoja. Integracija digitalnih medijskih sadržaja u tradicionalnu nastavu nudi nove mogućnosti i promoviše medijsku pismenost.

Novija istraživanja

Prema nedavnom istraživanju koje je provedeno od strane Instituta Allensbach u ime Zaslade Vodafone u Njemačkoj, većina njemačkih škola nema cijelovit koncept učenja na daljinu. Istraživanje su razvili Brigit Eickelmann i Kerstin Drossel sa Sveučilišta Paderborn, a rezultati pokazuju da je samo trećina anketiranih nastavnika uspjela ostati u kontaktu sa svojim učenicima. U anketi je 87% nastavnika izjavilo da im je važan kontakt s učenicima, međutim samo 35% njih je uspjelo taj kontakt i održati sa svim učenicima. Otprilike polovina 52% uspije ostvariti kontakt sa većinom svojih učenika ali ostaje problem zadržavanja redovne komunikacije. Samo 3 % nastavnika nije uopšte ostvarilo kontakt sa svojim učenicima. Takođe, prema istraživanju nešto više od polovine nastavnika strahuje da je

podučavanje na daljinu posebno u osnovnim školama moglo povećati postojeće socijalne nejednakosti. Otrprilike četvrtina ispitanika navodi da su prepušteni sami sebi.

Kada je u pitanju provođenje nastavnih sadržaja. 32% nastavnika radilo je sa cijelokupnim školskim konceptom, dok je 41% nastavnika organizovalo nastavu u saradnji s drugim nastavnicima. Postoje i kritike prema školskim vlastima i nadležnim ministarstvima, 38 % nastavnika smatralo je da nisu bili dobro informisani o trenutnoj situaciji u vrijeme kad se škola zatvorila. Trećina, 33 % nastavnika izjavilo je da je njihova škola dobro pripremljena za novonastalu situaciju jer su već uveliko koristili digitalne tehnologije u učionici. Škole koje su tom pogledu igrale pionirsku ulogu, uspešnije su koristile odgovarajuće metode (42% u poređenju sa 25% u ostalim školama). Takođe su redovnije uspijevale održati komunikaciju sa učenicima bez problema, 83% u odnosu na 70% u drugim školama. 36% nastavnika u već naprednim digitaliziranim školama znatno manje strahuje da bi učenje od kuće moglo uticati na školske rezultate njihovih učenika.

Inger Paus, direktor fondacije Vodafone smatra da su škole i nastavnici koji su prije korona krize bile u procesu digitalizacije dobro prolazile kroz krizu. On, međutim, smatra da je Njemačka još uvijek daleko od inovativnih, sveobuhvatnih nastavnih koncepcija pomoću kojih može doprijeti do svih učenika. Čak i ako se škole povremeno otvaraju prema digitalizaciji, mora se voditi rasprava o potrebi za dodatnim usavršavanjem nastavnika, uvođenju digitalnih platformi za učenje ili o ciljanoj podršci učenicima iz socijalno ugroženih porodica, smatra Paus. Studija pokazuje da je školama i nastavnicima u Njemačkoj potrebna veća podrška. Brigit Eickelmann vjeruje da su kratkom roku potrebni još veći napor. Njemačkoj je potreban koncept savezne politike za školsko obrazovanje i neposredne finansijske mjere kako bi se omogućilo oblikovanje škola na takav način da učenici zaista imaju koristi od školskog obrazovanja. U Njemačkoj su potrebni veći napor, posebno na području digitalno podržanog podučavanja, kaže Eickelmann.²

U Francuskoj su veoma brzo prepoznali da digitalna pismenost nastavnika, učenika i roditelja nije ujednačena i svakako nije na zadovoljavajućem nivou. Na samom početku realizacije nastave na daljinu pokrenuta je CanoTech stranica posvećena učenju na daljinu, koja je u obliku webinara pružala besplatnu podršku svim učesnicima nastave na daljinu. U toku izvođenja nastave na daljinu kroz različite webinare obučeno je 30 000 nastavnika. Ova stranica je privukla i veliki broj roditelja. Oni su imali priliku da se kroz kratke obrazovne filmove koji su dobro dizajnirani i jednostavni za gledanje aktivno uključe u nastavne sadržaje i pomognu svojoj djeci u njihovom savladavanju. Istraživanja koja su rađena poslije nastave na daljinu ipak pokazuju da samo 30% učenika želi nastaviti nastavu na daljinu dok njih 70% se želi vratiti u školu. Ipak u Francuskoj se i dalje radi na digitalnoj pismenosti svih učesnika jer нико nije siguran šta možemo očekivati u budućnosti.³

Nastavnici u regionu su se uglavnom sami organizovali kada je u pitanju podrška za bolje organizovanje nastave na daljinu. Facebook grupe kao što je Balkanska nastavnička mreža ili Velika zbornica, nudile su razmjenu nastavnih materijala, linkove za webinare kao i međusobnu podršku i razmjenu iskustava za što uspešnije korišćenje digitalnih alata. Neke izdavačke kuće (Klett Beograd) su u vrijeme trajanja nastave na daljinu dozvoljavale besplatan pristup svojim izdanjima kako bi učenicima i nastavnicima obezbijedile lakši pri-

² https://www.news4teachers.de/2020/05/umfrage-rund-ein-viertel-der-lehrer-ist-derzeit-komplett-auf-sich-allein-gestellt/?fbclid=IwAR2SF2CYCG3dQ9EgZEohf9000UZ_MPYLEgZzXwklyPuaVu9s3U-tM ZwDeU

³ <https://www.franceculture.fr/emissions/radiographies-du-coronavirus/quels-sont-les-effets-positifs-de-lecole-a-la-maison>

stup nastavnim sadržajima. Podrška u vidu emitovanja nastave na javnim RTV servisima pružena je učenicima i nastavnicima, međutim iskustva koja su poslije emitovanja takve nastave prikupljena od svih učesnika pokazuju da je ovakav vid učenja ipak bio previše zahtijevan i nije pogodan na duže staze.

Rezultati istraživanja

Uzorak: anketiranje je provedeno putem online upitnika a upitnike je popunilo 580 roditelja, 513 učenika i 37 nastavnika. Škola broji ukupno 1099 učenika i 70 nastavnika tako da ovaj uzorak možemo uzeti kao 50% od ukupne populacije. Problem istraživanja je specifična situacija u kojoj smo se našli iznenada i koja je predstavljala poseban izazov za sve učesnike nastave na daljinu a cilj istraživanje je prikupljanje stavova i mišljenja učenika, roditelja i nastavnika u jednoj osnovnoj školi (JU OŠ „ Mladen Stojanović“ Laktaši). Osim materijalno tehničkih poteškoća javljale su se i poteškoće u smislu snalaženja u radu sa digitalnim alatima i dokazano je da se samo zajedničkim zalaganjem svih učesnika moglo doći do konačno uspješne realizacije nastave na daljinu i završetka školske godine.

Pitanje o materijalno tehničkoj opremljenosti u vrijeme početka nastave na daljinu pokazuje kroz odgovore učesnika da smo i pored određenih poteškoća u ovom segmentu nastave na daljinu bili u prilično dobroj situaciji. 359 ili 61,89% roditelja je odgovorilo da su u vrijeme početka nastave na daljinu imali Internet priključak, pametni telefon 450 ili 77,58% roditelja a računar ili laptop 400 ili 68,96 % roditelja. Pametni telefon je imalo 376 učenika ili 73,60 %, računar ili laptop imalo je 305 ili 59,45 % učenika, a priključak na Internet 69,50%. Nastvnički odgovori pokazuju sljedeće rezultate, pametni telefon imalo je 33 ili 89,20 % nastavnika, računar ili laptop 31 ili 83,80%, a priključak na Internet 30 ili 81,10%. Uz pomoć nadležnih institucija rješavani su problemi sa Internet konekcijom, a škola je svoje materijalno tehničke resurse stavila na raspolaganje onima kojima je to bilo potrebno. Na pitanje o vremenskom roku potrebnom za uključivanje u nastavu na daljinu dobili smo sljedeće odgovore: veliki broj roditelja se u nastavu na daljinu uključio odmah po njenom početku, jednu do dvije sedmice trebalo je 62 ili 10,70%, a samo mali broj je trebao više od dvije sedmice da se uključi. Slično odgovoru roditelja i učenici su veoma brzo uključili u rad nastave na daljinu, a više od dvije sedmice za uključivanje trebalo je samo 7 ili 1,40% učenika.

Kada su u pitanju nastavnici svi su se u rad nastave na daljinu uključili na samom početku, neke rijetke izuzetke uključili smo kasnije rješavajući materijalno tehničke poteškoće. 38 ili 92,80 % roditelja je odgovorilo da je ostvarilo komunikaciju sa nastavnicima koji predaju njegovom djetetu, a samo 42 ili 7,20% je odgovorilo da nije uspjelo da ostvari komunikaciju. Svi nastavnici su tokom nastave na daljinu bili dostupni roditeljima i učenicima. Moguće je da neki roditelji nisu koristili mail u e- dnevniku ili je na neki drugi način došlo do nesporazuma u komunikaciji. Još jedna specifičnost ovakvog vida nastave svakako je i nedostatak prostora u kojem učenik može nesmetano pratiti nastavu i rješavati zadaće. Mnoge višečlane porodice su sigurno morale sasvim drugačije da organizuju svoju svakodnevnicu da bi se djeci omogućio miran kutak i vrijeme potrebno za praćenje nastave. Iz odgovora roditelja vidimo da su mnogi uspjeli obezbijediti adekvatne uslove za svoju djecu. 553 ili 86% roditelja je odgovorilo da je njihovo dijete imalo adekvatan prostor za praćenje nastave na daljinu, a samo mali broj njih 27 ili 4,70 % izjavilo je da nije imalo adekvatan prostor za svoje dijete. Intresantan podatak je i to da veliki broj roditelja 422 ili

72,80 % smatra da je ovakav vid nastave bio adekvatna zamjena redovnoj nastavi. Takođe, veliki broj roditelja izjasnio se da je redovno pratilo aktivnosti svoje djece tokom izvođenja nastave na daljinu. Redovno je pratilo 459 ili 79,10% roditelja, povremenoo 119 ili 20,50%, a nije pratilo samo 2 ili 0,3% roditelja. U situacijama u kojima su nastavnici uočili da se učenik ne uključuje redovno u nastavu, kontaktirali smo roditelje i učenike u cilju prevazilažanja nesporazuma i rješavanja poteškoća.

Posebno nas raduje podatak da veliki broj roditelja 502 ili 86,60% ima potpuno povjerenje u procjenu nastavnika pri vrednovanju rada učenika tokom nastave na daljinu, 72 ili 12,40% ima samo djelomično povjerenje u nastavničku procjenu. Komunikacija u školi je jako bitna i u normalnim i uobičajenim uslovima, a ova situacija koja je za mnoge učenike i nastavnike bila prilično otežavajuća samo je pokazala da su se svi ulažući velike napore i vrijeme potrudili da ostvare dobru komunikaciju. 436 ili 85% učenika ostvarilo je komunikaciju sa svim nastavnicima, 57 ili 11,10 % sa većinom nastavnika, a samo 20 ili 3,90% samo sa nekim nastavnicima. Slanje domaće zadaće predstavljalo je zapravo najveći trud za učenike i za nastavnike.

Veliki broj učenika za pojedine nastavnike značio je dugotrajno pregledanje zadaća. Većina nastavnika koristila je viber grupe u radu sa učenicima i dobijala mnogo poruka u toku dana. Oni nastavnici koji nisu koristili google učionice sigurno su morali uložiti više truda i vremena. Iz odgovora učenika vidljivo je da je veliki broj učenika redovno slao domaće zadaće svim nastavnicima. 441 ili 86% učenika slalo je zadaće svim nastavnicima redovno, 59 ili 11,50 % učenika većini nastavnika, a samo 13 ili 2,50% zadaću je slalo samo nekim nastavnicima. Svi učesnici nastave na daljinu su za komunikaciju uglavnom koristili viber grupe ili mail u e-dnevniku. Olakšavajuća okolnost za škole koje imaju elektronski dnevnik bila je to što su na jednom mjestu imali mail adrese svih učesnika u komunikaciji tokom nastave na daljinu što je u samom startu omogućilo formiranje grupa interesnih korisnika.

Povjerenje u realno vrednovanje rada tokom nastave na daljinu iskazao je veliki broj učenika, njih 472 ili 92%. Manji broj učenika smatra da će samo neki nastavnici realno ocijeniti njihov rad 40 ili 7,80%, a podatak da nema učenika koji smatra da uopšte niko od nastavnika neće realno ocijeniti njegov rad, pokazuje da su u toku nastave na daljinu ipak ostvarila dobra komunikacija između učenika i nastavnika a povjerenje stečeno u normalnim okolnostima nije izgubljeno. Pismenost ne samo informatička, nego i pismenost uopšte, važna je u školskoj komunikaciji. Iako smo često skloni kritikovati način na koji učenici međusobno komuniciraju putem poruka, komunikacija tokom nastave na daljinu pokazala je da su učenici spremni uložiti trud kada poruke šalju nastavnicima. 98,10 % učenika ili njih 503 tvrdi da je pazilo na pravopis tokom komunikacije sa nastavnicima.

Prilično veliki broj učenika 178 ili 34,70% smatra da će nedostatak redovne nastave ostaviti posljedice na njihovo dalje školovanje. Ovi učenici sigurno nisu bili spremni za samostalni rad ili je nedostatak uslova za kvalitetno praćenje nastave na daljinu stvorio kod njih osjećaj da su mnogo toga propustili. Ipak na kraju veliki broj učenika svoj rad i rad nastavnika u toku nastave na daljinu ocjenjuje visokim ocjenama 8, 9, i 10 što je svakako podatak koji nas raduje. Veoma brzo po početku nastave na daljinu svi nastavnici su uspostavili kontakt sa učenicima, roditeljima, kolegama i upravom škole. Zanimljiva je činjenica da su viber grupe kao besplatan vid komunikacije bile najčešći način povezivanja u toku nastave na daljinu. Na pitanje o načinu na koji su ostvarili komunikaciju 97,30% nastavnika je odgovorilo da su učinili putem viber grupa. Uprava škole se tokom nastave

na daljinu trudila da svima b ude na raspolaganju, šaljući im obavještenja i pružajući pomoć u prevazilaženju poteškoća, a to pokazuje i podatak da je 80% nastavnika zadovoljno podrškom uprave škole u toku nastave na daljinu. Nadležne institucije su kao svoju prioritetnu obavezu postavile organizovanje nastave na daljinu i očuvanje zdravstvene situacije pa je moguće da su sa nekim obavještenjima i uputama kasnile. Ipak uz veliku odgovornost i trud svih učesnika u nastavi na daljinu slobodno se može reći da se ne razlikujemo mnogo od većih i razvijenijih zemalja u pogledu realizacije nastave na daljinu. Uspjeli smo odraditi i vrednovanje rada učenika. Nastavnicima je ovo inače najteži dio posla a u ovim vanrednim okolnostima bilo je još teže.

Zaključak

Rezultat obrazovnog procesa bitno zavisi od kvaliteta komunikacije svih aktera koji u njemu učestvuju. Škola je mjesto gdje je komunikacija zastupljena na najvišem nivou i sa najviše načina. Zbog same organizacije škole komunikacija u školi je sadržajna, složena kategorija u sasvim normalnom i uobičajenom radu. Ipak analiza ove ankete i ukupni rezultati poslije završetka nastave na daljinu pokazuju da smo svi ulažući napore i vrijeme uspjeli da dokažemo da imamo snage i spremnosti da učinimo sve da našim učenicima budemo podrška bez obzira u kakvim se vremenima i teškoćama nalazimo. Nismo sigurni šta nas očekuje u budućnosti i svakako nam ostaje obaveza za unapređenje digitalne pismenosti svih učesnika u školskoj komunikaciji, a primjeri nekih razvijenijih zemalja nas upozoravaju da ovo što smo do sada uradili nije dovoljno.

Izvori

1. <https://www.zeit.de/index>
2. <https://www.news4teachers.de/>
3. <https://www.franceculture.fr/>

Pregledni rad

UDK 005.574:659.23

DOI 10.7251/BLCZR0120027D

COBISS.RS-ID 129589761

KOMUNICIRANJE KAO DOP PREDUZEĆA

Svetlana Dušanić – Gačić¹, Zorana Agić²

Sažetak

Način da se preduzeće izdvaja od drugih jeste da efikasno komunicira sa stejkholderima. Pozicioniranje na tržištu je od velike važnosti, zbog čega preduzeća moraju uložiti dodatne napore u promociju. Kvalitetno i transparentno korporativno izvještavanje je preduslov efikasnog funkcioniranja tržišta kapitala.

Ključne riječi: društveno odgovorno poslovanje, komuniciranje, izvještavanje, promocija, povjerenje

Summary

Efficient communication with stakeholders is the way to distinguish one company from all others. Positioning in the market is very important and this is why companies need to make more effort in promotion. Quality and transparent corporate reporting are prerequisite of capital market efficient functioning.

Key words: Socially responsible business, communication, reporting, promotion, trust

UVOD

Globalizacija poslovanja i promjene koje se događaju u poslovnom okruženju posljednjih decenija nametnula su potrebu preispitivanja vrijednosti poduzeća. Uz ekonomsku vrijednost kao prioritetnog cilja poslovanja, poduzeće danas ima i druge vrijednosti, kao što su: legitimitet, moralna vrijednost, društvena vrijednost, kulturna vrijednost, civilizacijska vrijednost, ličnavrijednost i dr.

Na koji način bi preduzeće moglo da se izdvoji od drugih konkurentnih preduzeća jeste način komuniciranja kao vid društvene odgovornosti. Dakle, kao način da se preduzeće izdvaja od drugih jeste da efikasno komunicira sa interesno-uticajnim grupama. Pozicioniranje na tržištu je od velike važnosti, zbog čega preduzeća moraju uložiti dodatne napore u promociji svojih aktivnosti u oblasti održivog razvoja i društveno odgovornog poslovanja. Dinamično i promjenjivo današnje tržište odlikuje dostupnost informacija koje u velikoj mjeri mogu uticati na uspješnost poslovanja preduzeća. Prema tome, biti prepoznatljiv među ciljnim grupama, podrazumijeva ne samo dobar kvalitet rada već i adekvatno komuniciranje. Današnja uspješna preduzeća svoje poslovanje čine transparentim, što ih sa

¹ Visoka škola Banja Luka College, svetlanadg@blc.edu.ba

² Visoka škola Banja Luka College, zorana.agic@blc.edu.ba

druge strane i čini uspješinima. Djelimično, njihov uspjeh i ugled među ciljanom grupom znači da objavljaju svoje rezultate u vidu periodičnih izvještaja o poslovanju.

Poslovna etika u poslovanju

Nedostatak poslovne etike dovodi do poremećaja uobičajenih tokova poslovanja, kako u sredini gde se kompanija nalazi, tako i u širem okruženju, a nekada djeluje i na svjetske ekonomske i poslovne tokove. Tu je zatim gubitak povjerenja u poslovanje, u preduzeće, u rukovodstvo i slično. Treba naglasiti da je povjerenje danas jedan od ključnih uslova za uspješno poslovanje i razvoj preduzetničke i poslovne klime na svim nivoima i u svim sredinama. Šta dovodi do gubitka poverenja? Prije svega prevare i iskazane namjere da se ostvari prevara.

Što se više širi potreba za povjerenjem i jedinstvenim poslovnim standardima, to se više otvara mogućnost za različite oblike prevara, skrivenih i nedobronamjernih postupaka u poslovanju. Ako se tome dodaju nedostatak poslovne tradicije, neizgrađene moralne norme u radu i poslovanju, razoren sistem pozitivnih poslovnih i životnih vrijednosti u nerazvijenim sredinama (društvo u tranziciji), onda se može govoriti o povoljnem tlu za različite vrste prevara i poslovnih skandala.

Poslovna etika nije samo prisutna u odnosima između kompanija i okruženja, ona je važna i u odnosima unutar same kompanije. Odnos poslodavaca, menadžmenta i rukovodstva međusobno, kao i njihov odnos prema zaposlenima u kompaniji mora se posmatrati kroz prizmu poslovne etike i moralnog postupanja.

Protok informacija je važan elemenat poslovne etike. Ako informacije od značaja za uspjeh i pružanje šansi svima u preduzeću zadržavaju i "obrađuju" pojedinci ili grupe, koji tako stiču prednost nad ostalim zaposlenim, onda je tu izostanak poslovne etike očigledan. Pokretljivost osoblja unutar preduzeća, uspon u karijeri, mogućnosti dodatnog rada i povećanja zarada, predstavljaju stalni izazov za primjenu ili izostanak principa poslovne etike.

Potreba za komuniciranjem

Termin korporativno izvještavanje (engl. Corporate Reporting) se odnosi na izvještavanje korporacija, tj. dioničkih društava čiji vrijednosni papiri obično kotiraju na tržištu kapitala. Korporativno izvještavanje je sadržajno širi pojam od finansijskog izvještavanja budući da se u korporativnim izvještajima, uz finansijske izvještaje nalaze i različite analize, prognoze i ostale narativne informacije.³

Izvještavanje o performansama održivog razvoja i društveno odgovornog poslovanja preduzeća raste tokom prethodnih godina. Pomenuta potreba za komuniciranjem nastala je uslijed toga što tradicionalni oblik izvještavanja, koji se bazirao samo na finansijskim pokazateljima uspjehosti poslovanja, nije davao potpuni uvid u poslovne aktivnosti preduzeća. Dinamičan rast ostvaruju ona preduzeća koja objelodanjuju finansijske i nefinansijske informacije, kako davaocima kapitala tako i ostalim interesno-uticajnim grupama preduzeća.

Kvalitetno i transparentno korporativno izvještavanje je preduslov efikasnog funkcioniranja tržišta kapitala. Na tržištu kapitala se susreću ponuda i potražnja za kapitalom a

³ Tipurić, Darko; Cingula, Marijan; Galetić, Lovorka; Sisek, Boris; Spremić, Mario; Tušek, Boris; Žager, Lajoš; Horak, Hana; Pervan, Ivica; Filipović, Ivica. (2008) Korporativno upravljanje. Zagreb: Sinergija

nedostatak relevantnih informacija sa tržišta kapitala obeshrabruje investitore te ih udaljava sa tržišta, a kao rezultat se javlja neefikasnost tržišta kapitala.

S razvojem tehnologije i novih modela poslovanja, transparentnost postaje neukrotiva sila. Prema magazinu *Ekonomist*, tri su ključna faktora koja utiču da otvorenost preduzeća postane imperativ.⁴ Kao jedan od inicijalnih faktora je zahtjev vlade razvijenih zemalja za veću društveno odgovornu efikasnost i otvorenost. S tim u vezi, ministri finansija i guverneri nacionalnih banaka zemalja grupe 20 (G20), dogovorili su veću monetarnu transparentnost.⁵

Istraživačko novinarstvo i rastući uticaj nevladinih organizacija možemo navesti kao dodatne faktori koji intezivno doprinose ideji transparentnog izvještavanja. Savremeni način izvještavanja o aktivnostima preduzeća zahtijeva od poslovnog sektora da se prihvati novog načina rada i razmišljanja. Menadžeri bi trebali da budu svjesni toga da danas transparentnost nije više stvar izbora, nego postaje realnost koju treba prihvati. Većina naj-profitabilnijih svjetskih preduzeća redovno izvještavaju javnost o svojim poslovnim aktivnostima. Informacije koje se plasiraju sadrže pored finansijske i nefinansijske pokazatelje uspješnosti poslovanja. Na taj način predstavljaju dobru osnovu za razumijevanje trenutnog stanja profitabilnosti preduzeća kao i uticaju koje poslovanje ima na okruženje u kome posluje. Time se objelodanjuju podaci o finansijskim, ekonomskim, društvenim i ekološkim aktivnostima preduzeća.

Prednosti transparentnosti preduzeća su veliki dio društvene odgovornosti, upravo zbog toga što od toga imaju koristi lokalna zajednica, nevladine organizacije, sindikati, investitori, potrošači, dobavljači i ostale interesno-uticajne grupe. Efikasna komunikacija u preduzeću (interna komunikacija) kao i način komuniciranja preduzeća sa eksternim akterima, u značajnoj mjeri utiče na poboljšanje motivacije i jačanje morala zaposlenih, a samim tim i na povećanje produktivnosti i izgradnju dobrih odnosa saradnje sa ciljnim grupama. Tradicionalni način komunikacije u preduzeću odvijao se sa vrha prema dnu. Komunikacioni kanali su uglavnom bili detaljno i strogo regulisani. Samo je izvršnim direktorima i zaposlenima odgovornim za odnose sa javnošću bilo dozvoljeno da u javnosti plasiraju podatke o poslovanju preduzeća.

Danas, savremeni oblik komuniciranja omogućio je veća ovlašćenja zaposlenih, uvažavanje njihovih prijedloga i ideja, smanjenje birokratske krutosti,⁶ a samim tim i veću odgovornost zaposlenih. S druge strane, javnost može doći do svih relevantnih informacija zahvaljujući informacionoj tehnologiji i sve većoj popularnosti društvenih mreža.

Statistika pokazuje da interno izvještavanje u preduzeću pruža mogućnost ostvarivanja beneficia kojima se postiže dodatna vrijednost za preduzeće. Zaposleni žele da znaju šta se dešava u preduzeću, koji su ciljevi kojima treba težiti i sa kojim problemima se preduzeće suočava. Ovo važi za sva preduzeća bez obzira na veličinu i broj zaposlenih. Ispunjene ovih ciljeva zahtijeva izgradnju efiksanog sistema internog izvještavanja koji treba da, u skladu sa potrebama, obezbijedi motivisanje zaposlenih za ostvarivanje ciljeva. Zanemarivanjem ovog aspekta poslovanja dolazi do porasta nezadovoljstva među zaposlenima i smanjenja

⁴ "The openness revolution", *The Economist*, 13. decembar. Dostupno na: <http://www.economist.com/news/business/21636070-multinationals-are-forced-reveal-more-about-themselves-where-should-limits>

⁵ Na samitu održanom u Australiji 2014. godine, članovi grupe G20 su pohvalili napore Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) u sprovođenju inicijative za automatsku razmjenu ppreskih podataka i time učinili iskorak u borbi protiv utaja poreza i pronevra.

⁶ Andelković-Pecić, M. (2005): "Karakteristike i uloga komuniciranja u preduzećima u savremenim uslovima", *Teme - časopis za društvenu teoriju i praksu*, Niš: Ekonomski fakultet, Vol. 29, No. 3, jul- septembar, str. 287.

produktivnosti, te napuštanje preduzeća od strane talentovanih ljudi. Sve je veći broj preduzeća, kao što je preduzeće za društvene medije Bafer (*Buffer*), koje je prigrnilo ideju radikalne transparentnosti.⁷ Naime, ovo preduzeće uvelo je jedan otvoreni vid izvještavanja koji između ostalog podrazumijeva i javno objelodanjivanje troškova i prihoda poslovanja, plata svih zaposlenih kao i metode kojim se vrši njihov obračun. Po uzoru na ovakav način rada, IT preduzeće u Srbiji - Devani, u cilju povećanja zadovoljstva zaposlenih prihvatiло je ovaj vid komuniciranja.⁸ Upravo na ovaj način, obezbjeđuje se zaposlenima da se informišu i razumiju u kojem pravcu ide preduzeće i šta sve treba i mogu da urade kako bi ostvarili određene benefite.

Prema tome, da ne bi došlo do odliva talentovanih ljudi poželjno je obezbijediti povratne informacije (*feedback*) od strane zaposlenih. Prema istraživanju Tajni pulsa (*TINY Pulse*), postoji slaba korelacija između organizacione kulture i sreće zapsolenih, a jaki korelacioni odnosi između transparentnosti i sreće.⁹ S tim u vezi, treba da postoji dvosmerna komunikacija između menadžmenta i zaposlenih. Ovo iz razloga što „ukoliko ne postoji komunikacija, informacija ne postiže potpuni efekat.”¹⁰

Izveštavanjem o održivosti i društveno odgovornom poslovanju, uvažavajući najznačajnije aspekte ovog koncepta poslovanja, predstavlja jedan od načina eksterne komunikacije preduzeća sa javnošću. Na taj način, preduzeće omogućuje svim zainteresovanim stranama zdravu procjenu učinka preduzeća. Iako postoje široki dijapazon tema o kojima se može izvještavati, potrebno je strategiju izvještavanja fokusirati na relevantne teme koje mogu potencijalno uticati na odluke ključnih interesno-utcajnih grupa. Razumijevanjem njihovih očekivanja i potreba ključna su referentna tačka za pripremanje izvještaja.¹¹

Preduzeća bi od 2020. godine trebala efektivno kombinovati „dobru upravu i odgovornost“ sa „društvenim inovacijama“ u svim aspektima svog djelovanja. S obzirom na to da je prvi stup prilika za poboljšanje ekonomskih, društvenih i ekoloških performansi, drugi stup nastoji pružiti inovativne proizvode i usluge kupcima te inovacije na radnom mjestu zaposlenima i radnoj snazi.

Novi način poslovanja zahtijeva pored novih poslovnih modela upravljanja i nove forme izvještavanja i komuniciranja o održivom razvoju i društveno odgovornom poslovanju. Dosadašnja paradigma izvještavanja treba da se dopuni novim, savremenijim vidovima komuniciranja kojima se transparentno objelodanjuju podaci preduzeća. Izveštaji sve više sadrže podatke o postavljenim ciljevima, usmjerenim ka različitim aspektima održivosti i društveno odgovornog poslovanja, i godišnjem ostvarenju rezultata. Od preduzeća se očekuje transparentnost što je minimum standarda koji treba da se ispoštuje. Tržišnu utakmicu će voditi oni koji se prilagođavaju novim pravilama igre i koji koriste savremena tehnološka dostignuća. Sve to zahtijeva realan i objektivano osmišljen pristup u kreiranju i plasirajući informacija. Izveštaji trebaju dati potrošačima i ostalim zainteresovanim str-

7 Pozin, I. (2014): "How Transparent Is Too Transparent In Business?", *Forbes Magazine*, 02. april. Dostupno na: <http://www.forbes.com/sites/ilyapozin/2014/04/02/how-transparent-is-too-transparent>

8 Kukid, Z. (2014): *U Devani zaposleni znaju plate jedni drugih – šta im ta radikalna transparentnost donosi?*, Dpstupnp na: <http://startit.rs/u-devani-zaposleni-znaju-plate-jedni-drugih-sta-im-ta-radikalna-transparentnostdonosi>

9 Kruse, K. (2013): "Transparency Eats Culture For Lunch", *Forbes Magazine*, 02. decembar. Dpstupnp na: <http://www.forbes.com/sites/kevinkruse/2013/12/02/transparency-eats-culture-for-lunch>

10 Đorđević, M. (2010): "Korporativne komunikacije i upravljanje odnosima sa stejkholderima", *Marketing - Časopis za marketing teoriju i praksu*, Vol. 41, No. 3, Beograd: Ekonomski fakultet, str. 204

11 United Nation Global Compact (2007): *Smjernice za izvještavanje o održivosti*, Global Reporting Initiative, Zagreb: Hrvatski poslovni savjet za održivi razvoj, p. 10. Dpstupnp na: <https://www.globalreporting.org/resourcelibrary/GRIG3-Croatian-Reporting-Guidelines.pdf>

nama sve informacije koje su im potrebne kako bi donijeli odluku koja je u skladu sa njihovim potrebama i željama.

Transparentnost industrije hrane i tekstila

Povjerenje koje preduzeće stiče godinama, treba održavati jer u suprotnom može doći do katastrofalnih posljedica za preduzeće. Primje radi, industrija hrane je osjetila značajan finansijski gubitak zbog prikrivanja istine o trans mastima, šećeru i drugim štetnim sastojcima u proizvodima koji se svakodnevno konzumiraju. Upravo zbog toga, uvode se nove politike i procedure kojima se vrši strogi nadzor ovih parametara u okviru propisanih standarda. Sve češće se može čuti o finansiraju edukativnih programa o zdravoj hrani i zdravom načinu života koji su namenjeni široj javnosti. Potrošači zahtijevaju detaljne informacije o proizvodima te je danas omogućeno da preko raznih aplikacija (*Fooducate*, *FoodWiz*), mogu pratiti količinu kalorija ili alergena. Sve je jači glas potrošača koji se protivi korišćenju vještačkih boja, vještačkih hormona rasta i genetski modifikovanih namirnica. Samo GMO oznaka dokazuje kako su potrošači sve više zainteresovani o proizvodima koje kupuju i informacijama o porijeklu proizvoda. Oni žele da znaju: Kako je hrana proizvedena? Odakle dolazi? I Koje integrante konzumiraju? Primje radi, rezultati istraživanja pokazuju da je 70 odsto ispitanih potrošača u BiH protiv upotrebe genetskog inženjeringu u poljoprivredi i proizvodnji hrane. Oko 90 odsto ispitanika su spremni da plate više za hranu koja nije genetski modifikovana, a većina ljudi veruje da hrana proizvedena u BiH nije genetski modifikovana.¹²

Američki Čipotl (*Chipotle*), je prvi lanac brze hrane koji je etiketiran ne-GMO označkom u 1.450 svojih restorana. Robin O’Brajan (Robin O’Brian), autor „Nezdrave istine“ (*The Unhealthy Truth*), ovu tendenciju naziva „„buđenje hrane“ (*food awakening*).¹³ „Naša hrana, vaša pitanja“ je kampanja koju je pokrenuo Mekdonalds (*McDonald’s*) u Kanadi. Riječ je o digitalnoj platformi preko koje potrošači mogu postaviti bilo koje pitanje ovom lancu brze hrane koji se obavezuje da odgovori. „Želja nam je da naši kupci znaju sve o hrani koju jedu u našim restoranima“ smatra Kevin Njuvel (*Kevin Newell*), brend menadžer Mekdonalda.¹⁴ Trend je rasprostranjen širom svijeta uslijed porasta problema kao što su: alergija na hranu, kancer, dijabetes itd. Smatra se da je ovakav način komuniciranja samo dio transparentnosti koja je pokrenuta od strane potrošača te da će ubuduće toga biti sve više. Zahvaljujući razvoju tehnologije i interneta, potrošači imaju sve više poverenja u internet a sve manje u preduzeća. S tim u vezi, Starbaks (*Starbucks*) je osnovao onlajn forum „Moja Starbaks ideja“ (*My Starbucks Idea*), gde potrošači predlažu nove proizvode, dizajn šoljica, kolače bez glutena i objavljaju što ne vole.¹⁵ Ovakav način interaktivne komunikacije omogućava potrošačima da se osećaju uvaženim. Koncept izveštavanja, iako novina, postaje sve više regulisan zakonskim regulativama mnogih zemalja. Tako su Francuska, Danska i Velika Britanija među prvim zemljama koje su uvele zakonsku obavezu izvještavanja. U cilju standardizuje poslovnog izvještavanja donesen je jedan od najznačajnijih globalnih izveštaja – GRI (*Global Reporting Initiative*). Ovaj standard predstavlja globalni

¹² (2020) Dostupno na <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/gmo-hrana-osvaja-trziste-bih-potrosaci-protiv-podvala/57mb47r>

¹³ Gorman, L., Lammers, L. (2014): *op. cit.*, pod 313.

¹⁴ "Istina o Big Meku "Mekdonalds" otvorio vrata svojih super fabrika", *Blic*, 14. pktpbar. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Slobodno-vreme/Vesti/502414/ISTINA-O-BIG-MEKU-Mekdonalds-otvoriovrata-svojih-supertajnih-fabrika>

¹⁵ Post, R. (2013): pod 276.

okvir sveobuhvatnog izvještavanja o održivom poslovanju. Ovo iz razloga što je ranijih godina preduzećima data sloboda da sami kreiraju izvještaje te je postao problem upoređivanja sa drugim preduzećima. Zato se rade izvještaji koji se uskladjuju sa GRI metodologiji izvještavanja. Koriste se standaradna mjerila prilikom izvještavanja kako bi izvještaji bili uporedivi i primjenljivi u svim preduzećima bez obzira na veličinu i djelatnost. Oblasti izvještavanja tiču se performansi ekonomskog, ekološkog i etičkog poslovanja. Standardizovani izvještaji obezbjeđuju objektivnost i komparaciju društveno-ekonomih performansi između preduzeća. Na taj način, zainteresovane strane su u mogućnosti da razumiju poslovanje preduzeća, sagledaju njegove implikacije na okruženje i donose odluke zasnovane na realno prikazanom stanju.

Pokazujući interesovanje za potrošače i njihovo zdravlje, preduzeća mogu ostvariti konkurenčku prednost na tržištu. Industrija odjeće uvidela je svoju neetičnost u proizvodnji jeftine odeće u lošim uslovima rada, politici zapošljavanja i eksploraciji djece. Odjeća za poznate svjetske brendove se također proizvodi i u Bosni i Hercegovini. Na prostoru BiH se nalazi preko 100 kompanija za proizvodnju odjeće, što ne uključuje još 30 kompanija koje proizvode obuću. Te kompanije obezbjeđuju radna mjesta za cca 20.000 registrovanih zaposlenih, te se većina njih bavi proizvodnjom za inostrane brendove. Neki od poznatih brendova koji svoje proizvode dobijaju od domaćih kompanija jesu Burberry, Gucci, Prada, S'Oliver, Zara i mnogi drugi. Svoju proizvodnju prebacuju na Balkan, zbog jeftine radne snage. Poznata je činjenica da se Pradine cipele proizvode na našim prostorima, koje se po završetku transportuju u Italiju kako bi se na njih zašlo džon. „Često konzumenti iz Zapadne Evrope vjeruju da je „Proizvedeno u Evropi“ sinonim za radne uslove koji su bolji nego u proizvodnim zemljama u Aziji.“¹⁶ Izvještaj svjetske organizacije Clean Clothes pod nazivom „Labour on a Shoestring“, predstavlja realnost radnih uslova u tekstilnoj industriji na području Bosne i Hercegovine, Rumunije, Albanije, Makedonije, Poljske i Slovačke. Izvještaj također navodi podatke o neplaćenom osiguranju, lošim uvjetima rada poput visokih temperatura, te mnogih drugih rizika opasnih po zdravlje zaposlenih. Također, plata radnika i radnika je uvjetovana postavljenim brojem komada koji svatko od njih treba da proizvede. Ukoliko zadani broj pari nije proizведен, radnice/i rade prekovremeno da bi završili proizvodnju, koja im nije dodatno plaćena. Proizvodni kapacitet ovakvih pogona najčešće uključuje krojačnicu, šivaonu i montažu.¹⁷

Prema Utok-u, Udruženju tekstila, obuće i kože, kompanije imaju od 5 pa čak do 1.850 stalno zaposlenih radnika i radnica. Informacije do kojih ne možemo doći jeste koliko je stvarno stanje zaposlenih, budući da prostorije ovih pogona često variraju od 600m² do 5000m². Okvirni proračun jeste da proizvodni sektor obuće na teritoriji 28 članica Evropske Unije zapošljava cca. 300.000 radnika/ka, te da u navedenih 6 zemalja, uključujući i BiH, taj broj iznosi 120.000. Uvezvi u obzir pretpostavku da BiH ima preko 20.000 registrovanih zaposlenih u toj industriji, to bi značilo da proizvodni kapacitet Europskog tržišta bh radnice/i popunjavaju sa čak 15%. Zaposleni u svih 6 zemalja zarađuju ekstremno niske plate koje su nedovoljne da pokriju njihove osnovne potrebe ili potrebe njihovih porodica.¹⁸

¹⁶ Luginbühl, C. i Dr. Musolek, B. (2016), *Labour on a Shoestring*, URL: <https://cleanclothes.org/resources/recommended-reading/labour-on-a-shoestring-factsheet>

¹⁷ Prilagođeno prema „Modna industrija kroz prizmu poslovne etike“, A. Kunto, Dušanić – Gačić S., Peta međunarodna studentska konferencija SKEI, Novo Mesto, Slovenija 2020.

¹⁸ ibid

Sve se više govori o integrisanom izvještavanju preduzeća (*International Integrated Reporting*) kao jednom holističkom pristupu izvještavanja. Naime, ovaj vid izvještavanja pruža, prije svega, svim zainteresovanim akterima uvid u strateške planove preduzeća i stepen njihove realizacije u ekonomskim, ekološkim i društvenim aktivnostima poslovanja. Dakle, savremeni oblik izveštavanja objedinjuje eksterno i interno izveštavanje, uvažavajući ulogu i značaj svih interesnih grupa.¹⁹ „Integrисано извјештавање одражава начин на који наша компанија размишља и послује”, kaže generalni direktor Koka-kole (*Coca-Cola HBC*), Dimitros Lois (*Dimitris Lois*): Ovakav pristup nam omogućava da razmatramo materijalna pitanja sa kojima se suočava наše poslovanje i zajednice, i pokažemo kako stvaramo vrijednost za akcionare i društvo u cjelini. Izuzetno nam je dragو što je naš prvi integrisani izveštaj na Harvardskoj poslovnoј školi, proglašen за, najbolju studiju slučaja” у области извјештавања. Kao lider у области održivosti, moramo da nastavimo da podizemo kriterijume.”²⁰

Mnogi menadžeri se pribjavaju da veći stepen transparentnosti ostavlja preduzeće otvorenim za kritike. Samim tim preduzeća postaju izuzetno ranjiva.²¹ Oni koji imaju razlog da sumnjaju u kvalitet svojih proizvoda i usluga odupiru se ovom trendu. Preduzeća pak, koja nastoje da održe korak sa savremenim tržišnim trendovima, te održivo poslovanje koncipiraju u svoju poslovnu strategiju, ovo vide kao jedan od načina da povećaju svoju vrijednost na tržištu. Novo doba zahtijeva radikalna prilagođavanja, nove poslovne modele i stalna eksperimentisanja kako bi se izašlo u susret dinamičnim tržišnim zahtjevima. Kako raste zanteresovanost potrošača, zaposlenih, investitora i dobavljača za ekonomske i socijalne performanse preduzeća tako i transparentnost zauzima sve značajniju ulogu u poslovanju preduzeća.

Komuniciranje u multinacionalnim kompanijama

U 2010. godini skoro dvije trećine velikih preduzeća u industrijskim zemljama svijeta objavilo je izvještaje o društveno odgovornom poslovanju ili o politikama održivog razvoja. U isto vrijeme se u naučnim časopisima sve više pažnje posvećuje društveno odgovornom poslovanju, sa pratećim determinanstama, kao i njegovom uticaju na uspješnost preduzeća.²² U skladu s promjenama u komunikaciji preduzeća i njegove poslovne okoline, komuniciranje društveno odgovornog poslovanja odvija se i društvenim mrežama te drugim Internet alatima. To pokazuje kako komuniciranje društvene odgovornosti poduzeća postaje sve snažnije u industrijskim zemljama, ali i u drugim zemljama javlja se jačanje transparentnosti društveno odgovornog poslovanja.

Prema istraživanju Transparency International, Google, Apple i Amazon su najmanje transparentna multinacionalna preduzeća. Među onima koji su najtransparentniji su italijansko energetsko preduzeće Eni i britanski Vodafone. Više od 90% preduzeća koja se nalaze na Forbsovoj listi najvećih i najmoćnijih, nije objavilo podatke o plaćenom porezu u stranim zemljama, a 54 preduzeća nije dozvolilo objavljivanje podataka o ostvarenim

19 Malinid, S., Savid, B. (2011): "Transformacija korporativnog izvještavanja – od finansijskog ka poslovnom izveštavanju", *Ekonomski horizonti*, Kragujevac: Ekonomski fakultet, Vol. 13, No. 1, str. 122.

20 http://www.coca-colahellenic.rs/News_and_media/News/Saopstenjazamedije201/2013IntegratedReport

21 "Corporate transparency: why honesty is the best policy", The Guardian, 04. avgust. Dostupno na: <http://www.theguardian.com/sustainable-business/corporate-transparency-honesty-best-policy>

22 Crifo, P. i Forget, V. D. (2012): The Economics of Corporate Social Responsibility: A Survey, Ecole Politehnique, no. 21, str. 1–27,

prihodima takođe u stranim zemljama.²³ „Loše ponašanje preduzeća za posljedicu ima korupciju koja izaziva siromaštvo i nestabilnost”, smatra Hose Uhas (José Ugaz), predsednik Transparense internešenala. Što se tiče transparentnosti država rangiranih po dostupnosti informacija (o načinu trošenja sredstava, radu javnih službi, sprovođenju javnih nabavki i dr.), na prvom mjestu je Velika Britanija, a zatim slijede SAD, Švedska i Francuska.²⁴

Cilj društveno ogovornog poslovanjac je da se poveća produktivnost, motivisanost, te zadrže i privuku najbolji zaposleni, podstaknu potrošači na kupovinu, zainteresuju investitori itd. Periodični izvještaji, umrežavanje, bilteni i radionice su samo neki od načina bolje informisanosti i povezanosti zaposlenih. Najefikasnija je upotreba različitih medija kako bi zaposleni koristili one koji im najviše odgovaraju. Ipak, treba naglasiti da se ovdje radi o plasiranju informacija zaposlenima a ne o komunikaciji.

Jačanje svijesti o potrebi komuniciranja društvene odgovornosti sa okruženjem, daje za rezultat i dinamičan rast broja poduzeća koja objavljaju izvještaje o postignućima društvene odgovornosti. Globalizacija nameće preduzećima da se uključe u savremene tokove izgradnjom kapaciteta za održivo izvještavanje ili da ostanu po strani prepuštajući tržiste sposobnijim konkurentima. Publikovanjem izvještaja, preduzeća naglašavaju svoju ulogu i značaj koji imaju u društvu. Treba uspostaviti balans između premalo plasiranih informacija na osnovu kojih se sluti da preduzeće nešto krije, i previše informacija koje mogu ugroziti konkurenčku prednost i tržišnu poziciju. Povećanje transparentnosti je dugotrajan proces koji se ne završava, već se uvijek i iznova unapređuje. Na taj način, menadžment preduzeća ostvaruje optimizaciju odnosa rizika i prinosa.

Sve veća otvorenost preduzeća navodi izvršne direktore na pitanje: Da li se sa ovom tendencijom možda otišlo predaleko? Činjenica je da broj izvještaja o održivosti i društveno odgovornom poslovanju raste, ali se sve češće postavlja pitanje njihovog kvaliteta i koliko detalja je zaista potrebno. Često su izveštaji preobilni, a sve u namjeri da se pokaže istinska posvećenost preduzeća. Tako izvještaji sve više podsećaju na brošure službe zadužene za odnose sa javnošću.²⁵

Potrebne su realne i konkretnе informacije koje mogu biti od koristi za investitore, kreditore i ostale zainteresovane aktere. Pored toga, izvještaji mnogih multinacionalnih preduzeća pokazuju izvjesnu sličnost a uglavnom se poštuju samo obaveze izvještavanja u granicama koje zakon nalaže. Nije tajna da je mnogima namjera da se podacima koji se dostavljaju javnosti obezbijedi dopadanje.

Objelodanjivanjem informacija o ekonomksim, ekološkim i društvenim efektima poslovanja kod mnogih preduzeća još uvijek izaziva sumnju. Iz staha, mnoga multinacionalna preduzeća objavljaju šture podatke. Stoga, može se slobodno reći kako postoji ogroman prostor za poboljšanje. Nevladine organizacije trebaju da prate poslovanje preduzeća na lokalnom nivou kako bi promovisale veću transparentnost.

23 Euroactiv (2014): Gasprom transparentniji od Gugla i Epla, 07. npvembar. Dostupno na: <http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/8019-gasprom-transparentniji-od-gugla-i-epla>

24 (2015): "Ova su najtransparentnije vlade na svetu. Pogledajte ko nije na listi?", Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/528644/Ova-su-najtransparentnije-vlade-na-svetu-Pogodite-konije-na-listi>

25 N. Dimitrijević (2016), doktorska disertacija, Poslovna etika, društvena odgovornost i konurenntska preduzeća, Alfa univerzitet Beograd

ZAKLJUČAK

Današnji uslovi poslovanja, koji podrazumijevaju nužnost ostvarivanja konkurentske prednosti kao i postizanje ciljeva koji nisu bazirani isključivo na povećanju profitabilnosti, postali su imperativ svake organizacije.

Lokalni akteri trebaju raspolažati informacijama o inostranim preduzećima koja posluju na njihovom području (ko ima licencu za rad, ko ostvaruje poreske olakšice itd.). Potreba za transparentnošću je veća u zemljama u razvoju gde ne postoje visoki standardi izvještavanja. Treba izbjegavati šablone i duge izvještaje koje djeluju konfuzno i zamaraju čitaoce. Potrebno je plasirati jasne, precizne i kratke odgovore i podatke kojima će se zainteresovani akteri zaista koristiti. U eri kada se mnoga preduzeća usmjeravaju ka globalnim tokovima, ova pitanja ne smiju biti problem isključivo službe za odnose sa javnošću. Nova tehnološka platforma nudi integrisane sisteme komuniciranja i sve veći pristup podacima. S tim u vezi, samo dobro koncipirana strategija komuniciranja ima za rezultat izgrađenu reputaciju ekonomski zdrave i ekološki svjesne organizacije koja dovodi do dugoročnih poslovnih rezultata preduzeća.

Neophodno je ostvariti ciljeve i ispuniti zadatke na što kvalitetniji i organizaciji najprihvatljiviji način, a na zadovoljstvo svih interesnih grupa unutar organizacije. Da bi se ostvarili ti ciljevi, djelovanja i postupci pojedinaca u organizaciji kao i same organizacije moraju se temeljiti na etičkim principima i načelima poslovanja kao i etičkim stavovima i uvjerenjima. Organizacija koja uspijeva uspostaviti ravnotežu između načela profitabilnosti i etičnosti je ona koja će imati dugoročnu perspektivu rasta i razvoja. Dobar glas organizacije postiže se dugotrajnim i poštenim radom, uz mnoga odricanja i muke, a može se izgubiti u samo jednom trenutku donošenjem nepromišljene neetične odluke.

Veoma je bitno obezbijediti dostupnost relevantnih informacija, na osnovu kojih stejholderi mogu da formiraju svoje stavove i mišljenja i donose konačne odluke o svom ponašanju.

LITERATURA

1. Anđelković-Pecić, M. (2005): "Karakteristike i uloga komuniciranja u preduzećima u savremenim uslovima", Teme - časopis za društvenu teoriju i praksu, Niš: Ekonomski fakultet, Vol. 29, No. 3, jul-septembar
2. Bebbington, J., Unerman, J., O'Dwyer, B. (2014): Sustainability Accounting and Accountability, Routledge, Abbingdon.
3. Bubble, M. (2000): Management, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split.
4. Crifo, P. i Forget, V. D. (2012): The Economics of Corporate Social Responsibility: A Survey, Ecole Politechnique, no. 21, str. 1-27
5. Đorđević, M. (2010): "Korporativne komunikacije i upravljanje odnosima sa stejkholderima", Marketing -Časopis za marketing teoriju i praksu, Vol. 41, No. 3, Beograd: Ekonomski fakultet
6. Grane, A. et al. (2008): The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility, Oxford. University Press, New York.
7. Jelšenjak, B., Krkač, K. (ur.) (2016): Poslovna etika, korporacijska društvena odgovornost i održivost, 2. prepravljeno i prošireno izdanje, Mate, Zagrebačka škola ekonomije i managementa, Zagreb.
8. Malinid, S., Savid, B. (2011): "Transformacija korporativnog izveštavanja – od finansijskog ka poslovnom izveštavanju", Ekonomski horizonti, Kragujevac: Ekonomski fakultet, Vol. 13, No. 1

12. Letica, B. (2010): Doba odgovornosti: Korporacijska društvena odgovornost u vrijeme svjetske finansijske krize, Mate, Zagreb
13. Tipurić, Darko; Cingula, Marijan; Galetić, Lovorka; Sisek, Boris; Spremić, Mario; Tušek, Boris; Žager, Lajoš; Horak, Hana; Pervan, Ivica; Filipović, Ivica. (2008) Korporativno upravljanje. Zagreb: Sinergija

Stručni rad

UDK 327:340.15(4)(497.6)

DOI 10.7251/BLCZR0120037P

COBISS.RS-ID 129589761

VIJEĆE EUROPE I BOSNA I HERCEGOVINA

Željko Petrović¹

Sažetak

Vijeće Europe kao najstarija europska organizacija sa sjedištem u Strasbourg, koja u svom članstvu ima sve europske države izuzev Bjelorusije, ima za glavni cilj jačanje suradnje i jedinstva u Evropi kroz promociju ljudskih prava, temeljnih sloboda, demokracije i vladavine prava. Vijeće Europe usvojilo je preko 200 međunarodnih konvencija i protokola od kojih je najznačajnija Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Za Bosnu i Hercegovinu karakteristično je da pored članstva u međunarodnim organizacijama, one imaju aktivnu ulogu u samoj Bosni i Hercegovini, pa tako i Vijeće Europe. Preamble Ustava Bosne i Hercegovine poziva se na Europsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda Vijeća Europe, te joj se daje prednost u odnosu na domaće zakone što je jedna od specifičnosti uređenja Bosne i Hercegovine. Cilj rada je da se istraži odnos Vijeća Europe i Bosne i Hercegovine uzimajući u obzir sve specifičnosti tog odnosa. Ukazati će se na ulogu Vijeća Europe u promociji prije svega ljudskih prava kao i ulogu koju ima u Bosni i Hercegovini u izgradnji demokratskog društva. Posebnu pažnju u radu daće se Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda koja se direktno primjenjuje u Bosni i Hercegovine još prije njenog pristupanja Vijeću Europe.

Ključne riječi: Vijeće Europe, Bosna i Hercegovina, ljudska prava, demokracija, međunarodna zajednica, suradnja

Abstarct

The Council of Europe, as the oldest European organization based in Strasbourg, which has all European countries except Belarus in its membership, aims to strengthen cooperation and unity in Europe through the promotion of human rights, fundamental freedoms, democracy and the rule of law. The Council of Europe has adopted over 200 international conventions and protocols, the most important of which is the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is characteristic of Bosnia and Herzegovina that in addition to membership in international organizations, they have an active role in Bosnia and Herzegovina itself, including the Council of Europe. The preamble of the Constitution of Bosnia and Herzegovina refers to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of the Council of Europe, and is given priority over domestic laws, which is one of the specifics of the regulation of Bosnia and Herzegovina. The aim of this paper is to investigate the relationship between the Council of Europe and Bosnia and Herzegovina, taking into account all the specifics of this relationship. The role of the Council of Europe in the promotion of human rights, as well as the role it plays in Bosnia and Herzegovina in building a democratic society, will be pointed out. Special attention will be paid to the European Conventi-

¹ Mr. sc. Željko Petrović, Doktorski kandidat na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, Republička uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove, petrovicz@yahoo.com

on for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which is directly applicable in Bosnia and Herzegovina even before its accession to the Council of Europe.

Keywords: *Council of Europe, Bosnia and Herzegovina, human rights, democracy, international community, cooperation*

UVOD

Bosna i Hercegovina članica je više međunarodnih organizacija, a teži uključenju i u druge međunarodne organizacije, prije svega u Europsku uniju i u NATO pakt. Treba posebno naglasiti da niz međunarodnih organizacija ima aktivno učešće u Bosni i Hercegovini, te na taj način međunarodna zajednica aktivno djeluju na prostoru Bosne i Hercegovine. Danas je multilateralna diplomacija odnosno učešće država u radu međunarodnih organizacija i konferencija koje organiziraju međunarodne organizacije postao megatrend svremenog svijeta.² Prilikom osnivanja diplomatskih misija pri međunarodnim organizacijama pojavljuje se složeniji pravni odnos nego kod redovnih diplomatskih misija država imajući u vidu da su sjedišta međunarodnih organizacija na teritoriji drugih država, te je to odnos više država istovremeno.³ I male nerazvijene države imaju interes da budu članice međunarodnih orgaizacija, te da na taj način ostvaruju interes u korist svoje države učešćem u njihovom radu.⁴

Bosna i Hercegovina je država koja je karakteristična po mnogo čemu. Jedna od specifičnosti Bosne i Hercegovine jeste i uloga međunarodnih organizacija u Bosni i Hercegovini. Daytonski mirovni sporazum predstavlja međunarodni ugovor kojim je okončan oružani sukob i u okviru kojeg je donesen Ustav Bosne i Hercegovine.⁵ Ovim sporazumom predviđene su određene ovlasti različitih međunarodnih organizacija čije aktivnosti predstavljaju ključ funkciranja Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, vojni i civilni aspekti provođenja mirovnog sporazuma s ciljem postizanja trajnog mira povjereni su međunarodnim organizacijama.⁶ Bosna i Hercegovina, sa ustavnopravnim uređenjem predviđenim Daytonskim mirovnim sporazumom rukovođena domaćim političarima, teško bi uspjela kao država bez učešća međunarodnog faktora, te su toga bili svjesni i tvorci Daytonskog mirovnog sporazuma. Sam Daytonski mirovni sporazum, pravno promatrano, predstavlja instrument kojim se provodi mirovni proces s ciljem uspostavljanja trajnog mira i koji predviđa naglašenu ulogu međunarodnih organizacija u Bosni i Hercegovini po pitanjima vojnog i civilnog provođenja mirovnog sporazuma, izbora, ljudskih prava, demokratske vlasti, i sl. Tako je u oblasti izbora OSCE organizovao nekoliko općih i lokalnih, redovnih i prijevre-menih izbora do 2002. godine, kada ovlasti preuzima Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine u čijem je stvaranju takođe OSCE aktivno učestvovao. U oblasti ljudskih prava u okviru institucije ombudsmana situacija je slična, s tim što pored OSCE-a značajnu ulogu ima i Vijeće Europe u čijem članstvu se nalazi Bosna i Hercegovina. Vijeće Europe upravo je najveće rezultate u svom radu postiglo u oblasti ljudskih prava i temeljnih sloboda na

2 Dašić, D., *Diplomatija, ekonomска, multilateralna i bilateralna*, Univerzitet Braća Karić, Beograd, 2003., str. 45.

3 Mitić, M., Đorđević, S., *Diplomatsko i konzularno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2007., str. 239.

4 Watson, A., *Diplomacy-The Dialogue between States*, Taylor Francis, Abingdon, 2005., str. 149-166.

5 Šarčević, E., *Dejtonski Ustav-karakteristike i problemi*, Status-magazin za političku kulturu i društvena pitanja, No. 13, Mostar, 2008.

6 Smailagić, N., *Međunarodne organizacije*, Zbornik radova Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini, Analiza posudejtonskog političkog sistema, Knjiga 2, University Press-Magistrat izadanja, Sarajevo, 2011., str. 546-572.

čijoj izgradnji je aktivo učesovalo i u Bosni i Hercegovini. Ono u svom članstvu ima sve europske države izuzev Bjelorusije kojoj nije odbreno članstvo zbog sistematskog narušavanja ljudskih prava u toj državi.⁷ Ustav Bosne i Hercegovine poziva se na Europsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda Vijeća Europe tako da se ona primjenjuje direktno bez ratifikacije što je jedna od specifičnosti uređenja Bosne i Hercegovine.

VIJEĆE EUROPE

Ideja o Europskim integracijama stara je nekoliko stoljeća, dok je do njene realizacije došlo tek pedesetih godina 20. stoljeća. Države Europe su posle Drugog svjetskog rata uvidjele da moraju prevazići međusobne razlike i antagonizme i u cilju općeg napretka da moraju da idu u pravcu povezivanja i suradnje. Pored ovog unutarnjeg faktora podršku europskim integracijama dao je vanjski faktor, odnosno SAD, koje su ujedinjenu Europu vidjeli kao saveznika protiv SSSR i komunizma na Istoku Europe. SAD su u tom pravcu 1947. godine odobrile tzv. "Maršalov plan financijske pomoći Evropi". Ovaj plan dobio je naziv po tadašnjem državnom sekretaru SAD i imao je za cilj povezivanje država Europe i njihovu koordinaciju. Konferencija održana u Haagu u svibnju 1948. godine, okupila je namoćnije federalističke pokrete Zapadne Europe, koji su se zalagali za ujedinjenje Europe. Na Konferenciji je bilo prisutno preko 700 delegata iz 16 država i promatrači iz deset država, a njom je predsjedavao raniji britanski premijer i vođa pokreta "Ujedinjena Europe" Winston Churchill. Kao jedan od najvažnijih rezultata koji se postigao održavanjem Haške konferencije bilo je osnivanje Vijeća Europe 1949. godine, čiji je glavni cilj u samom osnivanju bio politička suradnja između država članica i razvijanje paralamentarne demokracije i zaštita ljudskih prava. Prve članice Vijeća Europe bile su Velika Britanija, Njemačka, Švedska, Norveška, Danska, Irska, Italija, Nizozemska, Belgija i Luksemburg, dok su ubrzo priključile i mnoge druge europske države.⁸ Sjedište ove međunarodne organizacije je u Strasbourg, te danas ima 47 država članica sa preko 800 miliona stanovnika.

Na Haškoj konferenciji iznijet je zahtjev da se sazove skupčina koja bi se sastojala od predstavnika parlamenta određenih europskih država. Ovaj zahtjev dao je podstrek za pregovore između europskih država oko stvaranja prve europske institucije, Vijeća Europe (Council of Europe). Glavni ciljevi Vijeća Europe bili su zaštita kulturnog i političkog nasljeđa zasnovanog na ličnoj slobodi, individualnim pravima, vladavini prava, demokraciji i europskim kulturnim vrijednostima.⁹ Vijeće Europe donosi konvencije kao pravne akte koji predstavljaju osnov za suradnju država članica. Konvencije Vijeća Europe najčešće se odnose na zaštitu temeljnih ljudskih prava, kao i sudsku suradnju i suradnju u oblasti unutarnjih poslova država članica. Konvencije reguliraju takođe i pitanja iz oblasti kaznenog, građanskog, privrednog, porodičnog, upravnog prava, pitanja korupcije, kretanja lica, izbjeglica, azila itd.¹⁰

Vijeće Europe predstavlja jedinstvenu europsku instituciju koja nema ekonomski i politički značaj kao Europska unija, ali ima veliki značaj za zaštitu i razvoj ljudskih prava, de-

⁷ Rusiji je vraćeno pravo glasa u Vijeće Europe 2019. godine, koje je oduzeto 2014. godine zbog aneksije ukrajinskog poluotoka Krima, dok Vatikan ima status stalnog promatrača od 1970. godine. Status promatrača imaju i neeuropske države SAD, Kanada, Japan i Meksiko.

⁸ Bataveljić, D., *Federalizacija Europe i mogućnosti za reformu Evropske unije*, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Europe-IV, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2009., str. 506-508.

⁹ Prokopijević, M., *Evropska unija: uvod*, Službeni glasnik, Beograd, 2005., str. 9.

¹⁰ Malcolm, N., S., *international law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003., str. 1171.

mokracije, a razvija i paralamentarnu, političku, privrednu, socijalnu i kulturnu suradnju između europskih država. Vijeće Europe omogućuje suradnju europskih država koje se nalaze na različitom stupnju razvoja, a koje se kreću u pravcu pluralistične demokracije. Ono se bavi svim važnijim pitanjima koja se pojavljuju pred europskim državama izuzev pitanja obrane. Program rada Vijeća Europe obuhvata ljudska prava, medije, pravnu suradnju, društvena i ekonomska pitanja, zdravstvo, obrazovanje, kulturu, sport, omladinu, lokalnu i regionalnu upravu i zaštitu životnog okoliša.¹¹ Odluke Vijeća Europe nisu obvezujuće, ali i pored toga Vijeće Europe ne bi trebalo da donosi loše političke odluke, jer mogu izazvati višestruko negativne posljedice u međunarodnoj zajednici.

Vijeće Europe osigurava najpotpuniji regionalni sistem zaštite ljudskih prava u Europi. To je međunarodna organizacija koja je nastala uslijed opasnosti koje su nakon Drugog svjetskog rata postojale u pogledu ugrožavanja ljudskih prava i političkih sloboda. Usvajanjem Konvencije o ljudskim pravima i temeljnim slobodama 4. studenog 1950. godine u Rimu početak je realizacije ideja koje su postojale dugo vremena, a to su ideje o ljudskim pravima i jedinstvu Europe. Kako bi se zaštitila ljudska prava koja su garantirana u ovoj konvenciji, formirani su Europska komisija za ljudska prava i Europski sud za ljudska prava. Usvajanjem Protokola broj 11 uz tu Konvenciju i njegovim stupanjem na snagu studenog 1998. godine prestala je da postoji Europska komisija za ljudska prava i formiran je novi stalni Europski sud za ljudska prava čija je nadležnost obvezna za sve države članice Vijeća Europe. Građani država članica Vijeća Europe od tada su mogli neposredno da pokreću postupke pred ovim sudom, dok su ranije tu mogućnost imale samo suverene države.¹²

Vijeće Europe ocijenilo je da širenje demokracije putem decentralizacije vlasti ne može se uspješno sprovesti bez zvaničnog učešća i lokalnih vlasti u organizaciji Vijeća Europe, te je došlo do osnivanja Stalne Konferencije lokalnih i regionalnih vlasti Europe 1957. godine, kao trećeg nivoa suradnje u ovoj europskoj instituciji. Konferencija je 1994. godine postala Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Europe, zbog svog značaja na stvaranju i razvoju neposredne demokracije. Mimo ove institucije nisu se mogli sprovesti međunarodni sporazumi koji se odnose na pitanja ljudskih prava, zaštite ljudskog okoliša i socijalne politike.

VIJEĆE EUROPE I BOSNA I HERCEGOVINA

Bosna i Hercegovina 22. travnja 2002. godine postala je 44. punopravna članica Vijeća Europe, čime je ostvarila veliki napredak na putu ka europskim integracijama. Odmah nakon prijema Bosni i Hercegovini uručena je lista koja sadrži više od 90 uvjeta koji moraju biti ispunjeni, a neki su direktno povezani sa Studijom izvodljivosti.¹³ Prijemom u Vijeće Europe Bosna i Hercegovina ukazala je na svoju privreženost principima i načelima na ko-

11 Štitić, A., *Dejtonski Ustav kroz prizmu evropskih standarda o demokraciji*, Projekt-Ustav Bosne i Hercegovine ka novim rješenjima, Fond za otvoreno društvo, Sarajevo, 2004., str. 5.

12 Marić, M., *Uređenje Evropskog suda za ljudska prava*, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope -Knjiga IV, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2009., str. 385-386.

13 Studija izvodljivosti je dokument kojim se analizira i utvrđuje sposobnost zemalja procesa stabilizacije i pridruživanja (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Srbija i Kosovo pod Rezolucijom UN-a 1244/99) za ostvarivanje ugovornih odnosa sa Europskom unijom, tj. zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Na osnovu Studije izvodljivosti i preporuke Europske komisije, Vijeće Evropske unije donosi odluku o otvaranju pregovora o zaključivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Proces rada na Studiji izvodljivosti u Bosni i Hercegovini formalno je počeo u ožujku 2003. godine, kada je Europska komisija Vijeću ministara Bosne I Hercegovine uručila upitnik od 346 pitanja koja su pokrivala oblasti ekonomskog i političkog uređenja Bosne i Hercegovine, te ostalih oblasti koje su relevantne.

jima je zasnovana Evropska unija i Vijeće Europe, te je na taj način pristupila demokratizaciji prostora, uvažavanjem, poštivanjem i zaštitom ljudskih prava te izgradnjom pravne države.¹⁴ Bosna i Hercegovina članstvom u Vijeću Europe prihvatile je visoke vrijednosti koje ono promovira u oblasti zaštite ljudskih prava, parlamentarne demokracije, vladavine prava i svijesti o europskom identitetu. Prijemom u Vijeće Europe Bosna i Hercegovina obvezala se da će ispuniti obveze sadržane u mišljenju Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, a između ostalog potpisati i ratifikovati Europsku konvenciju o ljudskim pravima i temeljnim slobodama.

Ulazak Bosne i Hercegovine u Vijeće Europe predstavlja napredak u izgradnji države Bosne i Hercegovine. Generalni sekretar Vijeća Europe prilikom prijema Bosne i Hercegovine u članstvo istakao je da taj događaj ima "najveći politički i simbolički značaj za Bosnu i Hercegovinu, Balkan i Europu", te je time potvrđeno da je Bosna i Hercegovina ispunila uslove koje propisuje Statut Vijeća Europe za prijem jedne države u ovu organizaciju, a koji se prije svega odnose na ispunjavanje određenih demokratskih standarda. Prema Statutu Vijeća Europe svaka država članica mora da priznaje princip vladavine prava i princip prema kojem svako lice koje je pod njenom jurisdikcijom mora poštivati ljudska prava i temeljne slobode, te da se ona aktivno angažira na ostvarenju ovih ciljeva. Ovi ciljevi treba da budu usmjereni ka zaštiti i unapređenju idealja i principa koji predstavljaju zajedničko nasljeđe država članica u cilju favorizovanja ekonomskog i socijalnog pregresa. Ciljevi određeni Statutom Vijeća Europe podudaraju se sa temeljnim ciljevima Ustava Bosne i Hercegovine. Prema Ustavu Bosne i Hercegovine ona je demokratska i pravna država sa slobodnim i demokratskim izborima, a to je ono što zahtjeva Vijeće Europe. Ovakvo ustavno rješenje Bosne i Hercegovine predstavljalo je njenu legitimaciju za prijem u Vijeće Europe, koje je zasnovano na tim principima i koje ima za cilj da te principe dalje razvija i na osnovu njih intevizira integraciju europskih država.¹⁵

Vijeće Europe je 1985. godine usvojilo Europsku povelju o lokalnoj samoupravi koja je obvezujući pravni instrument koji definira i štiti principe lokalne autonomije, kao jednog od stubova demokracije. Europska povelja o lokalnoj samoupravi doprinijela je uspostavljanju demokracije širom Europe, kao i unapređivanju demokratske svijesti i parlamentarne demokracije. Bosna i Hercegovina ratificovala je Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi i prije podnošenja zahtjeva za prijem u Vijeće Europe. Vijeće Europe zahtjeva od Bosne i Hercegovine da primjenom Europske povelje o lokalnoj samoupravi osigura stvarnu lokalnu samoupravu bez dominacije centralnih i kantonalnih vlasti. Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Vijeća Europe 1997. godine usvojio je Europsku povelju o regionalnoj samoupravi prema kojoj je region najprirodniji nivo vlasti za uključivanje u europske kulturne i privredne integracije. Vijeće Europe pozvalo je i Bosnu i Hercegovinu da prihvati Europsku povelju o regionalnoj samoupravi i da se uključi u Dom regionalnih vlasti Europe. Regioni su istaknuti kao bitna komponenta države, koja odgovara europskim različitostima, te doprinosi njenom kulturnom obogaćivanju, sa poštivanjem vlastite tradicije i povijesti.

Vijeće Europe osnovalo je Ured Sekretarijata Vijeća Europe u Bosni i Hercegovini u travnju 1996. godine u Sarajevu. Na osnovu Aneksa 6. (Sporazum o ljudskim pravima) Daytonskog mirovnog sporazuma, Vijeće Europe imalo je zadatak da pomogne u osnivanju

¹⁴ Bosna i Hercegovina je potpisnica, odnosno ugovorna strana 56 potpisanih i ratificiranih međunarodnih ugovora kojima je Vijeće Europe depozitar.

¹⁵ Sadiković, Č., *Za državu novog stoljeća, Bosna i Hercegovina kao savremena demokratska država*, Projekt-Ustav Bosne i Hercegovine ka novim rješenjima, Fond za otvoreno društvo, Sarajevo, 2004., str. 12.

Komisije za ljudska prava Bosne i Hercegovine, te pomogne instituciju Ombudsmana za ljudska prava. Takođe prema Aneksima 4. i 7. Daytonskog mirovnog sporazuma imenuje strane sude u Sudu Bosne i Hercegovine.¹⁶ Na početku svog rada Ured Sekretarijata Vijeća Europe u Bosni i Hercegovini pored pomoći u primjeni Aneksa 6 Daytonskog mirovnog sporazuma imao je i zadatku da zajedno sa drugim međunarodnim organizacijama, pomogne pripremi Bosne i Hercegovine da ispuni uslove za prijem u punopravno članstvo Vijeće Europe imajući u vidu da je zahtjev za prijem Bosna i Hercegovina podnijela u travnju 1995. godine. Vremenom poslovi Ureda Sekretarijata Vijeće Europe u Bosni i Hercegovini širili su se, tako da danas pored inicijalnih aktivnosti koje su ispunjene, one pokrivaju skoro sve oblasti na kojima radi Vijeće Europe.

U pogledu pravnog karaktera i značaja prijema Bosne i Hercegovine u Vijeće Europe, najveći značaj ima obveza koju je prihvatile Bosna i Hercegovina da će se angažirati na ostvarivanju principa vladavine prava i principa zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda koji su predviđeni Europskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava. Obveza Bosne i Hercegovine jeste da u tom cilju osigura efektivan pravni lik, što znači da unutar samog nacionalnog, ustavnog i pravnog sistema, treba da uspostavi jedinstvenu primjenu neovisnog, nepristrasnog i koherнетnog pravosudnog sistema, na čelu sa jedinstvenim vrhovnim sudom, što trenutno ne odgovara postojećem stanju.¹⁷ Puni pravni efekti prijema Bosne i Hercegovine u Vijeće Europe biće vidljivi kada se iskoriste sve mogućnosti koje pruža ova međunarodna organizacija za rješavanje bitnih pitanja koje se odnose i na pojedinca i na državu, a posebno onih koji spadaju u nadnacionalnu nadležnost. Ovo je posebno važno što Bosna i Hercegovina još uvijek nema oznake pravne države, za razliku od skoro svih ostalih bivših socijalističkih država u kojima su postojale slične teškoće. Vijeće Europe treba da pomogne da se postavljeni ciljevi ostvare u Bosni i Hercegovini i to putem utvrđivanja općih interesa, zaključivanjem međunarodnih sporazuma, kao i usvajanjem zajedničke pravne i administrativne politike. Vijeće Europe prihvatajući Bosnu i Hercegovinu u svoje članstvo, prihvatio je i obvezu da joj pomogne, da ona što prije stekne uslove koji su karakteristični za suvremenu državu. Bosna i Hercegovina ima obvezu da usaglasi svoj Ustav ne samo sa Europskom konvencijom o ljudskim pravima i temeljnim slobodama, nego i sa Statutom Vijeće Europe. Ovo usaglašavanje koje je međunarodna obveza Bosne i Hercegovine, predstavlja stvaranje osnovne konstrukcije suvremene države Bosne i Hercegovine.

EUROPSKA KONVENCIJA O ZAŠTITI LJUDSKIH PRAVA I TEMELJNIH SLOBODA U PRAVNOM PORETKU BOSNE I HERCEGOVINE

Ustav Bosne i Hercegovine u članku 2. poziva se na Europsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda kojoj daje prednost u odnosu na domaće zakone.¹⁸ Prema članku 2. stav 2. Ustava Bosne i Hercegovine, Europska konvencija o ljudskim pravima i

¹⁶ U članku 6. Ustava Bosne i Hercegovine navadene su osnovne smjernice o sastavu i radu Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Četiri člana bira Predstavnički dom Federacije Bosne i Hercegovine, a dva člana Narodna skupština Republike Srpske. Preostala tri člana bira predsjednik Europskog suda za ljudska prava nakon konsultacije sa Predsjedništvom Bosne i Hercegovine.

¹⁷ Sadiković, Č., *Za državu novog stoljeća, Bosna i Hercegovina kao savremena demokratska država*, Projekt-Ustav Bosne i Hercegovine ka novim rješenjima, Fond za otvoreno društvo, Sarajevo, 2004., str. 14-15.

¹⁸ Europska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) potpisana je u Rimu, 4. studenog 1950. godine, te predstavlja najvažniji europski međunarodni dokument iz ove oblasti.

temeljnim slobodama direktno se primjenjuje u Bosni i Hercegovini.¹⁹ Ona je direktno implementirana u domaći pravni sustav godinama prije nego što je Bosna i Hercegovina postala članica Vijeća Europe. Ustav Bosne i Hercegovine određuje da će primjena Konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda imati prioritet nad svim ostalim zakonima i ovako prihvaćene međunarodne standarde moraju u potpunosti poštivati država Bosna i Hercegovina, entiteti i Distrikt Brčko Bosne i Hercegovine.²⁰

Ustav Bosne i Hercegovine u članku 3. stav 3. b) odredio je Opća načela međunarodnog prava kao sastavni dio pravnog sistema Bosne i Hercegovine i entiteta. Vezano za načelo *pacta sunt servanda* Bosna i Hercegovina ima obvezu da ispunjava preuzete međunarodne obveze i u slučaju kršenja istih dolazi do njene odgovornosti. Kao što je ranije navedeno ključni problem u pogledu poštivanja preuzetih međunarodnih obveza predstavlja činjenica da Ustav Bosne i Hercegovine nije uskladen prije svega sa odredbama Konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda. Ustav Bosne i Hercegovine na određen način je kontradiktoran, jer se poziva na najbitnije međunarodnopravne instrumente koji štite ljudska prava, a postavio je ustavni sustav koji se ne uklapa sa navedenim, a prije svega se odnosi na to kako su ustavno uređeni Predsjedništvo Bosne i Hercegovine i Dom naroda Paralamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Treba naglasiti da je princip zaštite ljudskih prava i sloboda danas nezaobilazan ustavnopravni princip, koji u Ustavu Bosne i Hercegovine ima posebnu ulogu, priznatu putem članka 10. stav 2. Ustava Bosne i Hercegovine. Ovaj članak zabranjuje bilo kakav amandmanski *reformatio in peius*, odnosno promjenu na štetu kataloga ljudskih prava i sloboda. Zaštita ljudskih prava i sloboda je ustavnopravni princip koji regulira način i obim miješanja države u slobodno polje ljudskog djelovanja. U okviru principa zaštite ljudskih prava i sloboda djeluje i princip konstitutivnosti naroda, odnosno zaštita kolektivnih ljudskih prava i sloboda, koji proizlazi iz posljednje alineje Preamble Ustava Bosne i Hercegovine, ali i iz prakse Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.²¹

Ljudska prava predstavljaju civilizacijsko dostignuće, rezultat povijesnog napretka bez kojeg današnja međunarodna zajednica se ne može zamisliti. Ljudska prava mogu pripadati pojedinicima i skupinama i jednaka su za sve i sveopća.²² Danas je i sama međunarodna zajednica i progresivna pravna misao suočena sa velikim izazovima. Radi budućnosti generacija koje dolaze ne bi se smjelo popustiti politici u nasrtaju na pravo, već se treba osigurati dosljedno poštivanje ljudskih prava i sloboda, kako bi se osigurao dostojanstven život svih ljudi.²³ Treba naglasiti da međunarodni pravni poredak prije svega treba da se zasniva na pravu, jer on predstavlja sveobuhvatan sustav koji se sastoji od niza elementa koji imaju za cilj očuvanje čovječanstva od anarhije.²⁴ Iz tih razloga poštivanje ljudskih prava ugrađeno je u sam ustavni sistem Bosne i Hercegovine samim pozivanjem na Europsku konvenciju o ljudskim pravima i temljenim slobodama Vijeća Europe.

¹⁹ Jacobs, G., F., *The Sovereignty of Law: The European Way*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2006., str. 18-20

²⁰ Vehabović, F., *Odnos Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, Sarajevo, 2006.

²¹ Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, broj U 13/09 od 30. siječnja 2010. godine, točka 24.

²² Ishay, R., M., *The History of Human Rights, From Ancient Times to the Globalization Era*, University of California Press, Berkley and Los Angeles, 2004., str. 5-14.

²³ Ferencz, B., B., *An International Criminal Court, Step Toward World Peace: A Documentary History and Analysis*, Oceania Publications, New York, 1980.

²⁴ Rudolf ml., D., *Europska unija i očuvanje ribljih bogatstava u Jadranu*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Vol. 45, No. 4, Split, 2008., str. 793.

ZAKLJUČAK

U pogledu rada Vijeća Europe najveći rezultati postignuti su u oblasti ljudskih prava, dok su u ostalim oblastima njegova djelovanja od manjeg značaja. Razlozi za ovakav raskorak nalaze se u načelima i metodima ostvarivanja postavljenih ciljeva. Zaštita ljudskih prava osigurava se uz državne i nadnacionalne instrumente, dok se drugi ciljevi Vijeća Europe ostvaruju na klasičan način putem međunarodnih ugovora. Zaštita ljudskih prava vrši se i sudskim putem kako na nivou države tako i na europskom planu, dok su ostali ciljevi, koji su uglavnom ekonomskog i socijalnog karaktera, prebačeni na tzv. komunitarne organe i štite se sredstvima kojima se inače osigurava to pravo. Po ulasku u Vijeće Europe, Bosna i Hercegovina ispunila je većinu time preuzetih obveza, ali se sa njihovom primjenom i dalje kasni. Članstvom u Vijeću Europe Bosna i Hercegovina je napravila veliki napredak prema europskim integracijama. Prema Ustavu Bosne i Hercegovine ona je demokratska i pravna država što se poklapa sa ciljevima Vijeća Europe.

Ustav Bosne i Hercegovine poziva se na Konvenciju o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, dok sa druge strane nije uskladen sa njenim odredbama. Tako da je Ustav Bosne i Hercegovine postavio takvo ustavno uređenje koje krši određena proklamovana ljudska prava. Vijeće Europe na osnovu samog Daytonskog mirovnog sporazuma ima određene ovlasti u Bosni i Hercegovini tako da imenuje sudije Suda Bosne i Hercegovine, te pokriva širok krug oblasti koje se odnose na razvoje demokratije, vladavine prava i poštivanje ljudskih prava. Bosna i Hercegovina još uvijek nije u potpunosti pravna država za razliku od većine bivših socijalističkih država koje su se suočavale sa sličnim problemima. Vijeće Europe prijemom Bosne i Hercegovinu u svoje članstvo, prihvatio je i obvezu da joj pomogne u pravcu stvaranja demokratske i pravne države zasnovane na poštivanju ljudskih prava. Bosna i Hercegovina ima obvezu da usaglasi svoj Ustav na prvom mjestu sa Europskom konvencijom o ljudskim pravima i temeljnim slobodama što predstavlja međunarodnu obvezu Bosne i Hercegovine, te osnovu za stvaranje suvremene države.

LITERATURA

1. Bataveljić, D., *Federalizacija Evrope i mogućnosti za reformu Evropske unije*, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope-IV, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2009.
2. Dašić, D., *Diplomatija, ekonomска, multilateralna i bilateralna*, Univerzitet Braća Karić, Beograd, 2003.
3. Ferencz, B., B., *An international Criminal Court, Step Toward World Peace: A Documentary History and Analysis*, Oceana Publications, New York, 1980.
4. Ishay, R., M., *The History of Human Rights, From Ancient Times to the Globalization Era*, University of California Press, Berkley and Los Angeles, 2004.
5. Jacobs, G., F., *The Sovereignty of Law: The European Way*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2006.
6. Marić, M., *Uredenje Evropskog suda za ljudska prava*, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope-Knjiga IV, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2009.
7. Malcolm, N., S., *international law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
8. Mitić, M., Đorđević, S., *Diplomatsko i konzularno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2007.

9. Prokopijević, M., *Evrropska unija: uvod*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
10. Rudolf ml., D., *Evrropska unija i očuvanje ribljih bogatstava u Jadranu*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Vol. 45, No. 4, Split, 2008.
11. Sadiković, Č., *Za državu novog stoljeća, Bosna i Hercegovina kao savremena demokratska država*, Projekt-Ustav Bosne i Hercegovine ka novim rješenjima, Fond za otvoreno društvo, Sarajevo, 2004.
12. Smailagić, N., *Međunarodne organizacije*, Zbornik radova Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini, Analiza postdejtonskog političkog sistema, Knjiga 2, University Press-Magistrat izadanja, Sarajevo, 2011.
13. Šarčević, E., *Dejtonski Ustav-karakteristike i problemi*, Status-magazin za političku kulturu i društvena pitanja, No. 13, Mostar, 2008.
14. Štitić, A., *Dejtonski Ustav kroz prizmu evropskih standarda o demokraciji*, Projekt-Ustav Bosne i Hercegovine ka novim rješenjima, Fond za otvoreno društvo, Sarajevo, 2004.
15. Vehabović, F., *Odnos Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, Sarajevo, 2006.
16. Watson, A., *Diplomacy-The Dialogue between States*, Taylor Francis, Abingdon, 2005.

АМЕРИЧКА МОЂ ЗАСНОВАНА НА КРИЗИ ЛЕГИТИМИТЕТА-БУЂЕЊЕ ЕВРОПЕ

Слободан Симовић¹

Сажетак

По завршетку Хладног рата, Френсис Фукујама² је предпоставио, заједно са свима нама, да ће, на крају историје, светске либералне демократије живети у релативној хармонији. Политички сукоби, оружани конфликти и економске конфронтације ће постојати између Запада и „осталих“, а не унутар самог Запада. Светске демократије, ширећи узајамни либерализам, демократске принципе, неће имати места на ком ће сукобљавати своје легитимитетете. Овакво размишљање је било разумно, али, одмах се то показало, и нереално и нико више не сагледава овако размишљање као нешто што је могло да буде, али није. Зато је, овај разумни покушај, одавно бачен под сумњу. Управо због тога је питање легитимитета, више десетина година, спорно између Американаца и Европљана. Није у питању легитимитет њихових политичких институција, већ њихове различите визије „новог светског поретка“. Након економске кризе из 2008. Године, а посебно пандемије изазване Корона вирусом, легитимитет америчке моћи и америчког глобалног војства је сумњива већини европских грађана, али и самим грађанима Америке. Америка у континуитету трпи кризу интернационалног легитимитета.

Кључне речи: легитимитет, сукоб легитимитета, САД, Европа, нови светски поредак.....

Abstract

After the ending of the Cold War Francis Fukuyama assumed, along with all of us, that at the end of the history world's liberal democracies will live in relative harmony. Political conflicts, armed conflicts and economic confrontations will stand between the West and the "rest", and not within the West itself. World democracies by spreading mutual liberalism, democratic principles will not have space on which they could conflict their legitimacies. This way of thinking would

1 Ванредни професор, доктор, Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

2 Френсис Фукујама је 1989. године објавио чланак у часопису "Национални интерес" под називом "Крај историје" након чега и књигу "Крај историје и последњи човек" 1992. године. Хладноратовски сукоб био је нешто више од политичког, војног или територијалног надметања два блока. Био је то сукоб две потпуно различите идеје о начину организовања друштвеног живота, једне која је под маском егзилтарности нарушавала слободу и права грађана и друге која је у први план истицала слободно деловање појединача уз одсуство ограничења у коме свако најбоље зна сопствени интерес. Фукујама је тврдио да смо са падом комунизма достигли крајњу тачку идеолошког развоја и "појаву западне либералне демократије као коначног облика људске владавине". Победа "западне идеје" за Фукујаму подразумева победу либералне политичке демократије, тржишне привреде и поштовања људских и мајинских права над мрачним силама тоталитаризма и тираније. За њега је тај тријумф нарочито видљив на основу "потпуног иссрпљивања алтернативних концепција западног капитализму". Крај историје за њега подразумева апсолутни тренутак у коме долази до "победе рационалног облика друштва и државе." Извор: <https://talas.rs/2018/06/28/fukuyama-kraj-istorije/>

be reasonable, but it showed unrealistic and nobody doesn't look at this way of thinking as something that might happen, but it didn't. That's why this reasonable attempt was doubted, and that's why the question of the legitimacy is disputable for decades of years between Americans and Europeans. It's not about the legitimacy of their political institutions, but their different visions of "new world order". After the Economic crisis in 2008. And especially after the pandemics caused by the Covid-19 legitimacy of American power and American global leadership is debatable for the most of the Europeans and Americans. America is confronting international legitimacy crisis in continuity.

Key words: *legitimacy, conflict of legitimacy, USA, Europe, new world order.*

1.УВОД

1.1. Појам легитимитета и униполаризма

Легитимитет је реч француског порекла и означава законитост али и законско право на посед. Легитимитет означава и праведност и правилност нечега. У монархијама, представља право на престо по рођењу. Легитимитет је појам који се највише употребљава у правним наукама, али и у политици. Када се каже да легитимитет треба проверити, то онда значи да треба проверити законитост нечега, то јест, да ли је то нешто у складу са позитивним правним прописима или не. Ако је у питању провера нечијег легитимитета, његовог деловања, онда то значи да треба проверити по ком основу тај неко обавља ту одређену функцију, или предузима одређене радње, то јест, да ли уопште има право да то ради.³ Појам униполаризам означава теоријски концепт и/или политичке стратегије, које се односе на доминацију једне сile у свету⁴. Иако се, с правом, може сматрати да том концепту претходи идеологија тзв. Новог поретка, овај концепт се, временски, углавном везује за пад Берлинског зида, 1989. године и завршетак тзв. „Хладног рата“, тј. периода биполарне поделе света. Велика финансијска криза која је недуго затим уследила (1997-98), као и покушај њеног превладавања, ширењем доминације НАТО-а на Балкану, Ираку и Авганистану – представљали су „почетак краја“ униполаризма, који је убрзан након светске финансијске кризе 2008. Године, а шта ће се десити на светској политичкој сцени после пандемије вируса Ковид 19, видећемо. Мада, и то многи еминентни научници, политички аналитичари, политичари, предвиђају стварање Новог светског поретка. „Униполаризам“ се извorno односи на економску моћ, а потом и на остале манифестације „моћи“: политичку, безбедносну, статусну, тј. социјалну моћ итд. Дефиниција униполарности као процеса који проистиче из концепта униполаризма, означава предоминацију једне економске, политичке и војне сile на међународној сцени. У једностраним, скученом погледу, од како је Маршал МакЛухан⁵ лансирао појам „глобалног села“, униполаризам се везује, пре

3 <https://velikirecnik.com/2016/01/04/legitimitet/>(Приступљено 20.06.2020.)

4 Meier, Ernst-Christoph., Nelle, Klaus-Michael., Schäfer, Heinz-Uwe. Wörterbuch zur Sicherheitspolitik Deutschland in einem veränderten internationalen Umfeld. – Hamburg: Germany, Verlag E.S. Mittler & Sohn, 2006. s. 413

5 **Herbert Marshall McLuhan** (Едмонтон, 21. јун 1911 — Торонто, 31. децембар 1980) био је професор енглеске књижевности, филозоф, теоретичар комуникација и књижевни критичар. Маклухан се може сматрати првим теоретичарем филозофије медија те зачетником струје која проблеме медија и медијских посредовања ставља у први план истраживања. Маклухан је можда најпознатији по узречици „медијум је порука“ и термину „глобално село“. Такође, предвидео је интернет и World Wide Web тридесетак година пре његовог открића. Током 60-их година прошлог века био је на врхунцу славе, а након смрти број заборављен. Доласком интернета Маклухан је изронио из заборава и поновно се јавило занимање за његов рад. Ни једна Маклуханова фраза није имала толико успеха

свега, за културолошки феномен мондијализације и економско-политички феномен глобализације, а у политичкој пракси за глобалну доминацију једне светске силе – Сједињених Америчких Држава (САД).

Појам мултиполаризам означава теоријски концепт и/или политичке стратегије које сматрају легитимним постојање више полова моћи у свету. Следствено томе, мултиполарност се јавља као одговор на светску финансијску кризу, 2008. године, од стране водећих земаља Европске уније (ЕУ), попут Немачке и Француске, али и од стране коалиције земаља зване БРИК (Бразил, Русија, Индија и Кина), које сматрају легитимним процес успостављања равнотеже моћи више кључних актера у свету. Ја пре сматрам да је у питању равнотежа страха од моћи оних које је имају и неизвесности било каквог суочавања тих моћи на бојном пољу. У том случају бојно поље би био цео свет. Таква уверења дели и група земаља позната под називом „Г-20“, или БРИМЦ (Бразил, Русија, Индија, Мексико и Кина и још 11 земаља). Имајући у виду да се онтолошко значење моћи односи на друштвену моћ која се у различitim појавним облицима изражава као: економска моћ, идеолошка моћ, религиозна моћ и др. Почивши Зоран Петровић Пироћанац је у Малом појмовнику геополитике⁶ нагласио да мултиполаризам предметно може да се односи и на разноврсне носиоце моћи, тј. на кључне актере на међународној политичкој сцени, као што су: државе или заједнице држава; међународне организације (УН, ММФ, ИБР); транснационалне компаније (ИБН, Ценерал-електрик, Крајслер, Шел, Лукоил, Тојота, Сони); регионалне организације и заједнице (ЕУ, ОЕБС, ОАЈ, ОАЗ); политички и безбедносни савези или пактови (НАТО); јавне, тајне или полујавне интернационалне организације (Билдерберг група, Трилатерална комисија, Г-8, ротари-клубови, слободни зидари, илуминати, секте, анархијистичке, националистичке и терористичке организације), интернационална удружења партија или невладиних организација; државе, односно њихови репрезентанти; и моћни и утицајни појединци.

Политичка теорија, посебно савремена, није имуна на проблем униполаризма. Из мноштва, оправданих приговора униполаризму, можемо издвојити барем три озбиљна приговора униполаризму и то због: 1) покушаја инсталације тоталитарне тираније недемократски изабране мањине; 2) неконтролисане (зло)употребе савремених научних достигнућа, која је неетична и искључиво мотивисана профитом, и то, пре свега, у области: кибернетике, генетског инжењеринга и војне индустрије; 3) нарушавања еколошке равнотеже и непредузимање одговорности за климатске промене којим се доводи у питање опстанак људи и других врста на планети.

Први озбиљан приговор политичких теоретичара у вези с униполаризмом јесте покушај инсталације тоталитарне тираније недемократски изабране мањине. Подсетимо се да је велики заговорник глобализма Олдос Хаксли први лансирао идеју о светској влади у јединственој, светској држави, чији би мото био: Заједница – Истоветност – Стабилност.⁷ Ненаучно јавности Хаксли је, ипак, више познат као

као „глобално село“. Први је пут уведена у рукопису Извештај о пројекту и разумевању медија из 1960, а онда је представљена свету у књизи Гутенбергова галаксија две године касније. Фраза је била толико популарна да је пронашла место и у наслову две Маклуханове књиге – *Ram и мир у глобалном селу* из 1968. године, те у посмртно објављеној књизи *Глобално село* (1989.), написаној са Бруском Пауерсом

6 Петровић, З.- Пироћанац, Мали појмовник геополитике, јединица „мондијализација (глобализација)“ Београд: Центар за геополитичке студије „Југосток“ и Институт за политичке студије, 2004. стр. 266.

7 Aldous Huxley: *Brave New World* – London: Chatto and Windous, 1932.

велики заговорник легализације употребе дрога и по експериментима са једном од првих синтетичких дрога – ЛСД-ом, у оквиру ширег програма који се односио на контролу људске популације, а чињеница је да је третман света као „глобалног села“ имао као једну од последица пролиферацију безбедносних изазова, у првом реду илегалне трговине дрогом и „глобалног“ ширења криминала уопште.

Друга негативна страна глобализма јесте неконтролисана (зло)употреба савремених научних достигнућа, пре свега у области кибернетике, генетског инжењеринга и војне индустрије. Бертран Расел⁸, супротстављајући се таквој тенденцији и плашећи се последица могуће злоупотребе генетског инжењеринга (који је почетком 21. века легализован у Великој Британији), далековидно је проценио, још тридесетих година 20. века, да „ако би се на основу биолошких истраживања закључило да је нека врста људи непослушнија према влади, него неки други типови, влада би могла одлучити да онемогући делатност, или чак и биолошку репродукцију оних непођудних“. На глобалном нивоу, следствено тој тенденцији, то би значило могућност да недемократски изабрана светска влада, влада без легитимитета, може да донесе одлуку о елиминисању (уништењу) појединих етничких група, народа или нација. Овакав изазов испуњава све услове да се назове „асиметричним“.

Треће, у потрази за што већим профитом, велике мултинационалне компаније и велике силе контролишу избијање криза и ратова ради експлоатације нафте на Близком истоку или искрчивања шума у Латинској Америци и изводе метеоролошке експерименте на Северном полу чије су последице несагледиве. Климатске промене, изливавање нафте у море, хаварије нуклеарних електрhana у Украјини, Великој Британији и САД, нарушавање озонског омотача, уништавање поједињих биљних и животињских врста, разарање споменика културе и цивилизацијских вредности у Ираку, Либану и на Косову итд. уз велика материјална разарања и људске жртве, само су део последица рата мањег (али технички супериорнијег) дела човечанства са природом и културним тековинама других нација. Неконтролисани технолошки развој, ратови и јагма за профитом пратеће су последице глобализације као идејног концепта и амбијент за појаву асиметричних претњи. Критичком посматрачу тог пројекта глобализација најмање личи на теорију, а више на идеологизовану стратегију транснационалних компанија, финансијских организација и најмоћније сile света, чиме добија димензије опасног међународнополитичког експеримента с несагледивим последицама по будућност човечанства. То је, вероватно, разлог што пројекат глобализације често називају „сатанистичким“ и то не само у радикалним хришћанским и муслиманским круговима, него и припадници странке зелених, студенских организација у Западној Европи и следбеници алтернативних група и покрета (НВО), Међународно окружење као и једна група латиноамеричких земаља. Сви они заједно чине снажну, иако хетерогену, међународну опозицију глобализму и униполаризму. Стога, могло би се закључити да се борба за редукцију моћи у политици води кроз: а) друштвене одбране и ненасилне акције, као нпр: демократска средства, парламентарна ограничења, покрети расне еманципације (Африка, САД) и покрети за независност у бившим колонијама (Индија, Алжир итд.), антинуклеарни, антиратни покрети, покрети за родну и полну равноправност итд; б) преко револуционарног докидања моћи (Француска буржуаска револуција, Октобарска

⁸ Russel, B., The conquest of Happiness – London: 1930.

револуција, Кинеска револуција итд); ц) посредством политичке и опште едукације становништва и укључености у процес управљања (Просветитељство, Реформација, демократски избори, референдуми, јавност у раду и одговорност органа власти).⁹

Основ свега је законитост поступања, легалитет који спречава да политичка моћ доминира над правом, правдом и правичношћу. Чист идеализам, реалност је другачија. Свет постаје место у коме су претње све извесније, а у коме су наши одговори врло често недовољни или их једноставно и немамо. Сукоби у којима живимо показали су се као дубоки, тешко сагледиви и као сукоби на које све ређе имамо одговор. Пример: успон Исламске државе представља успон зла које превазилази националне границе и доказује да не постоји као територија, већ као идеја, а да мигрантска криза, пандемија КОВИДА19, за које нико не зна како ће се завршити и колико ће дубоко и трајно променити земље којима је изложена и у којима је настала, упозорава да време пред нама неће моћи да се решава како нас је до сада учила доктрина и наука. Глобализација мора да учини корак уназад и прихвати бар право на постојање слободног народа и слободне земље ма колико она мала била или не, у стању да управља светским токовима и процесима. Без повлачења глобализације бар за корак, ми ћемо имати глобалну претњу, али нећемо имати глобални одговор.

1.2. Америка се разликује од Европе

У септембру 1998. Социјалдемократска партија Немачке, коју је предводио Герхард Шредер, поразила је владу Хришћанско-демократске уније Хелмута Кола. 41% СПД-а и 7% Зелених је било довољно за стварање коалиционе владе у којој Јошка Фишер постаје вицеканцелар и министар спољних послова. Године 1999, Немачка је по први пут након Другог светског рата употребила своју војску ван Немачке и то током бомбардовања Југославије. Јошка Фишер је био снажан поборник ратне опције коју је јавно заступао, сматрао је да је ратна солуција најбржи начин да се смени Милошевић и самим тим реши криза.¹⁰ У мају 1999. године, један антиратни демонстрант је бацао вређу црвене боје (символ крви) на Фишера током партијске конвенције која је расправљала о НАТО нападима на Југославију. Одлука о подржавању бомбардовања се показала јако контроверзна јер се Фишеров план не само сукобио са пацифистичком филозофијом Зелених већ и са тим што је први пут од Другог светског рата Немачка директно учествовала у једном отвореном сукобу.¹¹ Зашто овај увод, зато што показује сво лицемерје спољне политике Немачке, како тада, тако и данас. Тада исти Фишер је у вечери америчке инвазије на Ирак, марта 2003. године, питao: "Коју врсту светског поретка ми желимо"? Велика прекоокеанска дебата о рату у Ираку, не и о Југославији, се налазила у огромном неслагању са „светским поретком“. Напад на Ирак отклонио је сваку сумњу о сукобу Америке и Европе по питању оправданости вођења рата против Садама Хусеина. Да је рат прави одговор сложила се већина Американаца, али је више Европљана одговорило са „НЕ“. Ова очита и видно изражена неслагања су представљала много више од једноставних аналитичких процена ситуације у

9 Beyme von Klaus, Suvremene političke teorije – Zagreb: „Stvarnost“, 1977, str. 302.

10 Joschka Fischer auf dem Kosovo-Sonderparteitag in Bielefeld 1999 - YouTube

11 <https://sr.wikipedia.org/wik> Јошка Фишер

Ираку. Можда је суштину оваквог односа према овом проблему, исказано неслагање, најбоље објаснио тадашњи министар иностраних послова Француске Доминик де Вилепин, сукоб није толико био о Ираку, колико је представљао конфликт између „два вида света“. Једног света у коме 80% грађана верује да се ратом може постићи правда и другог, у коме мање од половине питаних сматра да никакав рат не може бити праведан. Американци и Европљани се не слажу у вези улоге међународних закона и институција, као и са ширењем или скраћивањем већ итекако значајног питања међународног легалитета. Добро је закључио Герхард Шредер месецима пре рата у Ираку, *Америка се разликује од Европе*. Не верујем да има некога ко ово може да пориче. То више и није неко питање. Сада је основна тема стратешка подела послова у којој је Европа сконцентрисана на Европу, а САД на све остало. Сигурно је једно, велики филозофски раскол који је настао унутар Запада, уместо узајамне равнодушности, довео је до узајамног антагонизма, слабљењу обеју страна прекоокеанске заједнице. Несумњиво је, а то је и време показало и доказало, да се нове кризе и опасности само множе и овај раскол може имати озбиљне последице. Америка, то је показала и администрација Доналда Трампа, игнорише проблем борбе за одређивање и добијање међународног легитимитета у овој новој ери и то је веома значајно у одређивању будућности међународног система и места САД у њему. Да ли ће доћи време да се Американци и Европљани једни другима обрате речима Боба Дилана: „Ви идите вашим путем, а ми ћемо својим“, видећемо. Мада, већ постоје предлози конкретног постављања ЕУ политици Доналда Трампа. Бивши немачки канцелар Герхард Шредер заложе се за заједничку економску, социјалну и спољну политику, као и поновно приближавање ЕУ Русији и Турском. Он је, на предавању у Бечу 2018. године, марта месеца, истакао да Европа мора одговорити на политику председника САД Доналда Трампа „Америка на првом месту“ тиме што ће се реформисати под немачко-француском вођством, као и кроз приближавање Русији и Турском. Шредер је нагласио да се та политика, која је јасно ослоњена на популизму и изолацији, а која има за циљ и раздор у ЕУ, не сме следити. Уверен је да ће америчка политика донети промене по Европу, те истакао да Европа мора наћи одговоре на такво понашање САД. Један одговор је, након фазе захлађења протеклих година, поновно оживљавање осовине Берлин-Париз, као окретницу европске интеграције. Француски председник Емануел Макрон је представио свој предлог реформи ЕУ, и сада је неопходно да се, иако се са њим не слаже у свим тачкама, сагледа под околностима како се бранити од америчке политике која је неконтролисана, оценио је Шредер додајући да је обавеза Француске и Немачке да покрену заједничку европску агенду и Европи дају нови импулс.

Еврозони не треба само заједничку монетарну политику, већ је неопходна и заједничка финансијска, привредна, па чак и социјална политика. „Исто тако у Европи је неопходна јединствена спољна политика, и то најбоље са европским шефом дипломатије.. Што се односа са Русијом тиче он је казао да су без сумње Русија и Турска тешке земље, са унутрашњо-политичким развојем и спољнополитичким одлукама које нису никог обрадовале. Али без сарадње са Москвом и Анкаром нема стабилности у источној Европи, на Кавказу, Близком истоку и северној Африци, закључио је он.¹² За разлику од Шредера, Ангела Меркел се залаже, говор

12 <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/400062>(Приступљено 20.06.2020.)

посланицима у немачком парламенту, за одржавање НАТО-а и да је то данас више у интересу Немачке него што је то био случај током Хладног рата или је барем једнако важан као тада. Поновила је и изјаву немачког министра иностраних послова Хајка Маса, који је рекао да Европа тренутно не може сама да се брани¹³. С друге стране Меркалова, говорећи пред европским парламентарцима, залаже се за стварање европске војске, политичко и економско јединство, заједничку производњу и извоз оружја¹⁴. Ово ће се посебно свидети Американцима.

Изнео сам ове ставове Шредера јер у њима видим и нашу шансу, шансу решења многих проблема на Западном Балкану. Став Меркелове према Србији, Косову, је одавно јасан . Да ли је за Србију добро што одлази, видћемо, али је сигурно да неће бити горе.

2.Три стуба легитимитета „Хладног рата“

За време Хладног рата питање легалимитета америчке моћи и њихово глобално вођство узимани су здраво за готово, и то не само од стране каубоја. Огромна већина Европљана, иако не ретко задиркује америчку доминантност, омаловажава њихове војне „успехе“ у Вијетнаму, Латино – Америци и другим местима изказивања америчке моћи и доминације, прихватају је америчко вођство као међусобно потребно и пожељно. УН и Сасвет безбедности били су у ћошку догађања и то скоро првих четрдесет година свог постојања, а због конфротације Хладног рата. САД нису, у том периоду, пронашле, јер га нису ни тражиле, пут у добијању одобрења за своја ратовања, или претњама ратом широм света, а Европљани нису очекивали нити захтевали то право. Па ни они нису тражили ово овлашћење, сагласаност свог деловања на Средњем истоку, у југоисточној Азији или на југу Атлантика. Када је неко и покушао да постави питање легалимитета америчког деловања, САД су, цитирајући међународне законе, апострофирали, у циљу оправдања своје тадашње међународне политике,принципе колективне самоодбране. Ови принципи, базирани на повременом дубиозном предлогу да је свака акција коју предузимају САД, од војних интервенција, тајних акција, била, по дефиницији, чин колективне одbrane „слободног света“ од агресивног и деструктивног међународног комунизма. Данас тероризма.

Страх од комунизма, скуп многих околности, а не законско и институционално деловање, су обезбедили легитимитет САД у том конфликту. Бар што се тиче Запада.

У Европи, амерички легалимитет се ослањао на три стуба, базирана на постојању комунистичке империје, СССР.

Први и најснажнији стуб је била стална стратешка претња СССР-а- стварност која је свакодневно стварала утисак претње, а на основу стотине хиљада војника стационираних у средишту Европе.Удружене са овом општом претњом било је створено и опште мишљење, међусобно разумевање да само САД поседују моћ да их одговоре од свих злих намера. Овакво схватање, код већине Европљана, азијских савезника Америке створило је уверење у амерички надмоћ, супериорност и да сви они прихватају америчку улогу свог главног браниоца од совјетске претње, што је

13 <http://rs.n1info.com/Svet/a547370/Angela-Merkel-o-NATO.html>(Приступљено, 20.06.2020.)

14 <https://www.dw.com/sr/angela-merkel-potrebna-nam-je-evropska-vojska/a-46279596>(Приступљено,20.06.2020.)

дало широку потпору њеном легимитету. Легимитет заснован на страху. Односно, можда је и реалнија ова констатација, већи део легимитета који су САД уживавале унутар Запада, потицао је са циљем заштите интереса њихових савезника. Можда није витешки, али је корисно.

Други, Американцима је одговарала улога, сами су је наметнули „вође слободног света“, а против тоталитаризма који је наметао СССР. Европљани, већина њих, се слагала са овом улогом САД. Преовладавају либерални демократски принципи, који су тада много више одговарали свету од тоталитаризма који им се нудио с друге стране, чак и ако се морало одустати од света направљеном за демократију.

Трећи стуб. Биполарни међународни систем Хладног рата је изнедрио нешто што са правом можемо назвати Структуралним легитимитетом. Просто објашњено, једнака равнотежа између две надмоћности значила је да је моћ Америке ограничена једнаком или сличној по јачини моћи СССР-а. Европљани се нису овоме обрадовали бројећи нукларне главе једних и других, посебно не, ако је совјетских било више, али једнака надмоћност између две надмоћности значила је да је моћ Америке била ограничена. У пракси то је значило да су Де Голова Француска и Немачка Вилија Бранта, уживале мали степен независности од америчке доминације, који им је омогућила ова равнотежа снага, надмоћности. Зашто нисам споменуо Велику Британију. Енглези су се увек правили енглезима. Кроз историју им је пријала улога балансера што су покушали да буду и за време Хладног рата. Увек су на страни јачег, а у „заштити# слабијег“. Штозо би рекли у нашем народу, читај између редова, „увек у заштити само својих политичких и економских интереса“.

Завршетком Хладног рата ови стубови америчког легалимитета нашли су се у рушевинама Берлинског зида и хркотинама Лењинових и Стаљинових споменика. Мало тога је остало у периоду после Хладног рата што би их заменило. Радикални ислам, икао представља евидентну опасност у облику тероризма, није и не може да замени камунизам као идеолошку претњу Западњачкој либералној демократији. Михаил Горбачов био је у праву када је рекао Џорџу Бушу: „Учинићемо вам нешто страшно, оставићемо вас без противника“.¹⁵ Данас фраза „вођа слободног света“ звучи апсурдано чак и Американцима.

3. Европа после Хладног рата - НАТО продужена рука спољне политике САД према Европи

По завршетку Хладног рата ништа у Европи више није било исто. Десиле су се крупне геостратеџијске и геополитичке промене на простору Европе, које су значајно измениле економске, културне а, посебно безбедносне прилике, пре свега у земљама које су биле у саставу СССР-а, или под утицајем Кремља. У њима су, после деценија једног начина размишљања и деловања, у условима биполарног окружења и надметања две доминантне велике силе и војних блокова чији су оне били стожер, отворене нове могућности, односно нужности избора друштвеног уређења, путева економске транзиције, реформи безбедносног сектора, изградње културних симбола

¹⁵ <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:771249-LAZANSKI-Amerika-je-dobila-hladni-rat-razorila-Srbiju-stavila-Evropu-u-dzep---a-onda-se-pojavio-Putin>(Приступљено 15.06.2020.)

биполаризма. Промене су домино ефектом захватиле готово све области друштвеног живота.

Са завршетком Хладног рата беспримерна америчка глобална моћ је неизбежно постала нова тема, тема због које је отпочела „борба“ између Американаца и Европљана. Током Хладног рата, чак и доминантне и арогантне САД су биле принуђене да послушају Европљане, баш због тога што је политика америчког Хладног рата циљала, изнад свега, јачању и заштити Европе. Данас је Европа изгубила много од утицаја који је некад уживала. Са становишта силе, Европа је данас превише слаба да би била битан савезник, али је и сувише добро осигурана да би била потенцијална жртва. Зато Доналд Трамп и инсистира на плаћању ове сигурности.

У овим корелацијама односа, НАТО постаје продужена рука спољне политике САД према Европи.

Шта је то било примарно за НАТО после Хладног рата:¹⁶

(1) Биполарни карактер међународних односа, успостављен после Другог светског рата, доживео је крах. Дезинтегрисан је СССР, који је више од четрдесет година био центар идеолошког, привредног, војног и других окупљања европског социјалистичког света.

(2) Распуштен је Варшавски уговор, војно-политички савез социјалистичких држава. Тим чином нестао је међународни систем колективне безбедности утемељен на два подсистема парцијалне колективне безбедности, тј. на два међусобно супротстављена војно-политичка блока, НАТО и Варшавском уговору.

(3) Северноатлантска организација НАТО остала је једина и доминантна војно-безбедносна организација на европском простору.

(4) Класична војна сила (тзв. hard-security), у биполарним међународним односима главно средство застрашивања, перманентног доказивања надмоћи и престижа једног блока над другим, изгубила је ту своју функцију. У изменјеном међународном окружењу невојни изазови безбедности и стабилности (тзв. soft-security) били су много бројнији и учесталији од класичних војних.

(5) САД, некада једна од двеју супер-сила, остале су једина супер-сила у новој међународној заједници.

(6) Падом комунизма у Европи, социјалистичка идеологија изгубила је на свом значају као интегративни фактор у Европи, укључујући и безбедносну димензију. Између два становишта, првог, да је нестанком СССР и распуштањем војнополитичке организације социјалистичких европских земаља, Варшавског уговора, формално престао разлог да буде (*raison d'être*) хладноратовског НАТО-а, и другог, да нестанак СССР и Варшавског уговора представља историјску победу НАТО јер је наживео свог непријатеља, кројила се будућност Северноатлантског савеза.

Кључ опстанка НАТО био је у ставу САД, једине супер-силе и најјаче државе у Алијанси, према овом питању. Тај став изграђен је на следећим интересима и плановима:¹⁷

¹⁶ Радован Вукадиновић, Лидија Чехулић Вукадиновић, Давор Божиновић, НАТО еураатлантска интеграција, Топикал, Загреб, 2007, с. 137.

¹⁷ Исто

(1) САД су хтели да сачувају свој доминантан утицај и војно присуство у Европи, јер су изласком из изолационизма заузеле дугорочан спољнополитички став да безбедност САД зависи од стабилности североатлантског простора, војне и привредне интеграције са европским партнерима;

(2) Континуитет трансатлантизма требало је сачувати у циљу очувања јаке, већ изграђене безбедносне заједнице држава западне цивилизације;

(3) Америчко присуство у Европи било је гаранција да ниједна друга држава неће заузети лидерско место САД у том региону, што је најмање двоструки интерес САД: у циљу обуздавања таквих тежњи уједињене, ојачане Немачке, а протек времена то потврђује, и спречавања обновљених империјалних амбиција ојачане Русије;

(4) Једини формални основ за војно присуство САД у Европи је НАТО, јер без те организације поставља се питање статуса оружаних снага САД у европским сувереним државама;

(5) НАТО је од почетка био инструмент безбедносне доминације САД над Европом и одатле, према развоју постхладноратовске ситуације и спољнополитичких амбиција САД, инструмент њеног даљег настојања да сачува лидерску позицију и контролу у глобалним безбедносним релацијама;

(6) САД су хтели да трансатлантску, демократску и безбедносну заједницу прошире на исток, на државе средње и источне Европе, али са демократским друштвеним уређењем, економском транзицијом од социјализма ка либералном капитализму и реформисаним системом безбедности;

(7) Са геостратегијског аспекта, ширење НАТО на исток, представља капитализацију добити победничке стране у Хладном рату, на штету дојучерашњег, али значајно ослабљеног противника;

(8) Синтагме „нова, слободна, уједињена, демократска... Европа“ означавале су тежњу САД за изградњом такве Европе у „новом светском поретку“ и „процесу глобализације“, у коме би САД очувале водећу позицију у глобалним релацијама;

(9) За реализацију оваквих амбиција САД, најпогоднији је био НАТО, организација која уједињује Запад на највишем историјском нивоу до тада, са изграђеном војном и политичком инфраструктуром, способна да ефикасно делује на заштити трансатлантске заједнице. Државе чланице биле су за опстанак НАТО, уз познате резерве Велике Британије и Француске у погледу даљег јачања Немачке, али и уз све присутније тежње за самосталнију улогу европских држава када су у питању безбедносна и економска питања, изражене у настојањима за изградњом заједничке спољне и безбедносне политике и економским јачањем Европске уније. Савезна Република Немачка хтела је уједињене две немачке државе и останак у НАТО, а не неутралну позицију што је био совјетски предлог у страху од оживљавања неонацизма и њеног јачања. САД су, управо супротно, хтели Немачку у НАТО, ради даљег држања под контролом, али и ради јаког НАТО, јер без централне европске државе у просторном, али и сваком другом погледу Алијанса би свакако била ослабљена за једну јаку економску и војну силу, а то би вероватно био и почетак њеног нестанка. Уједињена Немачка постала је централна европска сила, а због подршке коју су САД пружиле начину уједињења у оквиру интегрисане Европе, а не ширих процеса у оквиру КЕБС-а и ограничења која су предлагале Француска, Велика Британија и Совјетски Савез, уједињена Немачка постала је још ближа САД него бивша

Савезна Република Немачка. Сви покушаји Совјетског Савеза да у другој половини осамдесетих година одрже позицију супер-силе и ривала САД остали су безуспешни. „Гласност“ и „перестројка“, начини совјетског лидера Михаила Горбачова да на друштвеном и привредном плану сачува социјалистички друштвено-економски систем, нису дали очекиване резултате. Утицај СССР на међународном плану брзо је слабио, иако је то период највећег совјетског отварања и живе дипломатске активности на највишем нивоу. Очигледни показатељи да се ситуација мења било је и мађарско отварање границе према Аустрији када су хиљаде грађана источноевропских држава преšле на Запад, а нарочито излазак Источне Немачке из орбите совјетског утицаја. Убрзано су јачали и захтеви за издвајањем поједињих република из састава СССР. Током 1991. то су учиниле три балтичке републике, Естонија, Летонија и Литванија, онда и Украјина и Белорусија. У Москви је 20. децембра 1991. године извршено трансформисање СССР-а у Заједницу Независних Држава, чиме је озваничен распад Совјетског Савеза. У Москви је 20. децембра 1991. године извршено трансформисање СССР-а у Заједницу Независних Држава, а све њене чланице аутоматски су постале чланице НАТО Савета за североатлантску сарадњу – (NACC), чији је задатак био да „помаже сарадњу између учествујућих земаља на свим нивоима по питању безбедности и другим сличним питањима и да надгледа процес развоја и јачања институционалних веза, као и њихових неформалних односа“¹⁸.

Све ово је указивало да је НАТО испунио своју мисију одбране Европе од комунизма и СССР-а, да је Запад сигуран, безбедносно и идеолошки, и да нема разлога за његов даљи опстанак. Кенет Волк и Џон Миршајмер тврдили су тада да „НАТО-у нису одбројани дани, али јесу године“¹⁹. На другој страни, чињеница јесте да се ситуација значајно променила, али да је постала једноставна за овако важну одлуку у погледу даље судбине организације стварање деценијама – није. Убрзане промене у средњој и источној Европи поставиле су пред НАТО нове и другачије безбедносне изазове. Дојучерашње комунистичке државе биле су пред избором нових идеолошких, политичких, војних и економских могућности. Битно изменењена геополитичка и војностратегијска слика Европе за НАТО је представљала нови изазов и задатак: како дogradioti безбедносну архитектуру европатлантског простора.

Дискусија о будућности НАТО заправо се више водила око питања његовог проширења, а мање опстанка. Лидија Чехулић Вукадиновић указује на два основна приступа, први је „Јалта“ а други „Мастрихт“ приступ. „Заговорници тзв. „Јалта“ приступа опстанак и ширење НАТО образлажу првенствено геополитичким разлозима темељећи своју анализу на тзв. структурално-реалистичкој школи. У постхладноратовској промењеној геополитичкој слици Европе ширење НАТО за њих је реална нужност и објективна датост како би се избегао геополитички вакуум у срцу Европе²⁰. Хенри Кисингер, Збигњев Бжежински и Вилијам Одом, залагали су се за пријем у чланство земаља средње и источне Европе чиме би се Русија онемогућила у остваривању поновног утицаја на том подручју²¹. НАТО би био стуб проширеног

18 NATO Handbook, NATO Public Diplomacy Division, Brussels, 2006, p. 18.

19 Kenneth N. Waltz, „The Emerging Structure of International Politics“, International Security 18, no. 2 (Fall), 1990, pp. 75-76; John J. Mearsheimer, „Back to the Future“, International Security, no. 1 (Summer), p. 52. Видети још: Waltz, Kenneth N., Theory of International Politics, McGraw Hill, New York, 1979., str.54; Waltz, Kenneth N., Evaluating Theories, in: John A. Vasquez, Colin Elma

20 Вукадиновић, Р.; и др., он цит.стр.188.

21 Henry Kissinger, Diplomacy, New York, 1994, pp. 823-825; Zbigniew Brzezinski, „A plan for Europe“, Foreign Affairs,

система европске безбедности и окосница будућег окупљања продемократских европских снага.²² На негативне аспекте проширења упозоравала је друга група репалиста, Џорџ Кенан, Мајкл Манделбаум и Мајк Браун, који су страховали од јачања националистичких снага и радикализовања руске политике због приближавања НАТО источним границама Русије и претњама по њену националну безбедност.²³ „Заговорници тзв. ‘Мастрихт’ приступа, ширење организације НАТО стављају у контекст регионалног приступа и институционално-либералног модела по којем се стабилност и безбедност одређеног региона постиже комплементарним деловањем кроз систем колективне безбедности, развојем демократије и привредном сарадњом земаља тог региона. Државе нове Европе, укључујући и чланице НАТО, треба да теже просперитету и безбедности путем међусобне сарадње, али је нагласак на економском, а не више војном аспекту безбедности“.²⁴ Важан аргумент у корист опстанка НАТО била је његова институционална изграђеност и способност да оствари задатке који су му поверавани. Раствурање такве организације крајње је нерационално, а потребе за њом, пред све већим бројем нових изазова, ризика и претњи, очигледно нису престале. Коначно, одлучујућа реч најјаче силе, САД, била је за НАТО, јер је био и остао „рука“ њене спољне политике према Европи, даље на исток, а у изменењим околностима и на глобалном нивоу. Посебно после говора Путине на Безбедносном форуму у Минхену 2007. Када је поручио Западу „Свет није само ваш“.

Брзина опредељивања и спремност на активно реаговање на безбедносне проблеме изван своје територије потврђују да у НАТО-у није ни било дилеме о опстанку. Ширење је заправо било услов опстанка. „Out of area, or out of business“, добро је амерички сенатор Ричард Ц. Лугар сажео дилему Алијансе из тог времена у реченици да НАТО мора „кренути ван свог делокруга или остати без посла“.²⁵ Политичка порука и поента је и дугорочнија – НАТО мора да се реконструише и изгради механизме и капацитете да одговори на стратешка питања и изазове у датом тренутку, без обзира на то одакле долазе. Развој догађаја у наредне две деценије потврдио је способност НАТО-а да „далековидим потезима превлада наслеђе Хладног рата и да, мењајући себе, одлучујуће утиче и на преобликовање укупних односа на прелазу из века у век и нови миленијум. Прилагођавајући се реалностима створеним незапамћено муњевитим и неочекивано дубоким потресима, а, при томе имајући и поуздано предвиђање новодолазећих односа, овај савез се на делу потврдио“²⁶

no. 74, Jan/Feb. 1995, pp. 26-42; William Odom, „NATO Expansions: What the Critics are Wrong?“, National Interest, no. 39, proleće 1995, pp. 38-49

22 Видети више: Чехулић Лиђија, Евроатлантизам, Политичка култура, Загреб, 2003. стр.163.

23 George Kennan, A Fatefull Error, New York Times, 5. februar 1997; Michael Mandelbaum, The Dawn of Peace in Europe, New York, 1996; Michael Brown, „The Flawed Logic of NATO Expansion“, Survival, no. 37, Spring, 1995, pp. 34-52

24 Вукадиновић, Р; и др., оп. цит. Стр.189.

25 Мутавчић, Раденко, Еволуција партнёрске политике НАТО-а, Министарство одбране Републике Србије, Медија центар „Одбрана“, 2013. стр.2.

26 Драган Р. Симић, Наука о безбедности – савремени приступи безбедности, ЈП „Службени лист“ СРЈ, Факултет политичких наука, 2002, с. 112-129.

4. Пад економске моћи САД и рат против Ирака

Без обзира на острашћеност Бушове администрације, потпомогнуте медијским хијенама и апологетама који су подржавали и били темељну неверодостојност изнешеног о поседовању хемијског оружја Ирака, не пружа правно оправдање рата. Међутим, мора се нагласити, да је пре напада на Ирак, Бушова администрација већ проглашала нову стратешку доктрину која афирмише легитимитет “превентивног” рата или “рата да би се предухитрио противник”, што значи да Вашингтон придржава право да нападне било коју земљу за коју процени да може бити потенцијална претња Сједињеним Државама. По овом основу, нема земље на свету која се не би, пре или касније, могла наћи на удару САД²⁷. У свом обраћању нацији 17. Марта 2003. године Буш се формално позвао на ову доктрину као на коначно оправдање за напад на Ирак: “Делујемо сад, зато што би ризик услед неделовања био далеко већи. За годину, или пет, моћ Ирака да нанесе штету слободним нацијама биће увишеструченена”. Другим речима, САД ће напasti Ирак док је овај још беспомоћан, и то не због оног што је Ирак учинио, већ због нечег што би могао починити у неко неодређено будуће време. Ова доктрина, која нема утемељење у међународном праву, прихвата рат и освајање као закониту политичку могућност. Инвазија Ирака виђена је као прва у низу “ратова по избору”, који ће бити покренути у трци за неприкосновену светску хегемонију САД. Могуће супарнике треба уништити пре него што постану знатнија претња.

Колапс Совјетског Савеза, америчка је владајућа елита протумачила као могућност да се спроведе грабежљива империјалистичка агенда, коју је било немогуће спровести непосредно након Другог светског рата и за време скоро полуековног Хладног рата. Прогласивши долазак “униполарног момента”, САД су се спремиле да, као принципијелни стратешки циљ, спрече појаву друге силе, било да је то новоједињена Европа, Јапан или потенцијално, Кина, која би могла угрозити њен доминантан међународни положај. Свесни значајног опадања положаја САД у светској економији, стратези америчког империјализма су одредили да свеобухватна војна премоћ САД буде главно средство помоћу којег би могли спровести темељно преуређење света у складу с властитим интересима. У том контексту је употреба војне силе у сврху делотворне контроле региона у којим се производи нафта, као и глобална дистрибуција овог кључног ресурса, еволуирала од стратешке идеје у конкретан план деловања.

После овога, свима мора бити јасно, постављање САД према „независном и међународно признатом Косову“ као свом спољнополитичком циљу.

Америка, на овај начин, жели да легитимише контроверзни принцип хуманитарних интервенција (национални интерес). Хуманитарне интервенције спадају под национални интерес пројектовања друштвених вредности ван државних граница. Међутим, хуманитарне интервенције имају и потенцијалну инструменталну корист којом се могу задовољити национални интереси који нису вредносни. Управо је потенцијална инструментална корист хуманитарних интервенција разлог зашто Вашингтон континуирано инсистира не само на де факто већ и на де јуре независном

27 North David, Kriza američkog kapitalizma i rat protiv Iraka, 21 Mart 2003.

Videti na: <https://www.wsws.org/sh/articles/2003/03/21/dn-m21.html> (Pristupljeno 23.06.2020.)

Косову. Успешно окончање две интервенције (Србија, Ирак) исте врсте (у смислу нелегалности и начина правдања) у релативно кратком временском периоду (1999, 2003) знатно доприноси легитимитету ратова вођених због „хуманитарних интереса човечанства“.²⁸ Читај, америчких националних интереса и превентивног деловања јер су свесни својих слабости и да могу нападати само много слабије од себе. Зато неизненађује страх Пентагона и стална упозорења на војно јачање Кине. Економски то је евидентно. Још од када су у јануару 1979. године поново успоставили дипломатске односе, Сједињене Америчке Државе и Кина значајно су и континуирано шириле обим економске сарадње. Кина је данас други најзначајнији трговински партнер САД (одмах после Канаде), а у 2014. укупна робна размена између две земље износила је чак 592 милијарде америчких долара. Поређења ради, 1979. године тај износ био је око две милијарде. Такође, Народна Република Кина треће је најзначајније извозно тржиште САД (иза Канаде и Мексика), али и земља одакле Америка увози највише robe. Кина је, уз Јапан, и највећи појединачни власник америчког јавног дуга. У извештају америчког министарства финансија наводи се да је у 2015. укупан федерални дуг достигао 18,1 билион долара (што је више од целокупног бруто домаћег производа САД), док је Кина највећи власник хартија од вредности америчког министарства финансија, у износу од готово билион и триста милијарди долара. Чињеница која посебно забрињава америчку страну јесте и растући трговински дефицит који САД има у односу према Кини. Прошле године тај минус у међусобној трговини износио је чак 342 милијарде долара.²⁹

У Извештају Пентагона из 2015. Године, за који је Рик Фишер, аналитичар кинеске војске, рекао да представља најдetaљniju процену у протеклих пар година заључује се: „Кинеска војска, која некада није била тако јака и опремљена, убрзано постаје веома софистицирана уз високо-технолошку војну организацију која се фокусира на развој асиметричних ратних способности које ће јој омогућити да порази војску САД или неку другу напреднију војску у будућности.“³⁰ Генерали у Пентагону имају своју визију превентивног деловања оружаних снага САД. Њихова је процена да се са Кином мора завршити, војно, до 2025. године. После тога, Кина ће, по њиховим проценама, бити доминантна војна и економска сила у свету. Оправдани страх или ратно хушчачка пропаганда произвођача оружја и њених лобиста у Пентагону. У Извештају Пентагона из 2018. Године пише, што су јавности пренели ББС и ЦЦН, „У последње три године Народно-ослободилачка армија Кине брзо је проширила подручје операције бомбардерса и стекла искуства у поморским регијама и њена војска вероватно изводи вежбе за нападе на САД и наше савезнике“.³¹ После овога неминовно следи питање?

28 Terry Deibel, Foreign Affairs Strategy: Logic for American Statecraft, Cambridge University Press, New York, 2007, p. 128.

29 <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1331528>(Приступљено, 26.06.2020.)

30 Извор:<http://www.intermagazin.rs/najmocnije-kinesko-oruzje-probija-americku-odbranu-kineski-wu-14/>(Приступљено,26.06.2020.)

31 https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2018&mm=08&dd=18&nav_category=78&nav_id=1432394(Приступљено,20.06.2020.)

5. Да ли геополитичко надметање САД и Кине укључује ризик од оружаног сукоба

У Стратегији националне безбедности Сједињених Америчких Држава, коју је Трампова администрација објавила 2017, Кина се помиње као земља слично бившем Совјетском Савезу, представља претњу америчком политичком и економском напретку, и чији је циљ да уништи просперитет и безбедност америчког народа. Кинески доживотни председник Ши Ђинпинг изнео је дугорочну визију будућности своје земље на Конгресу владајуће странке исте 2017. - предвиђајући да ће Кина надвладати Америку у блиској будућности. Многи експерти, међутим, истичу да ће америчке преовлађујуће предности – економска виталност, огромна војна сила, невиђени број савеза и партнерства, стабилност уставног поретка и дубоко укорењене демократске слободе - задржати САД на светском врху још дуго времена и да амерички председник Доналд Трамп брзоплето ставља свој печат на америчке инострane односе - наглашавајући да се интереси земље налазе на првом месту – истовремено доводећи у питање посвећеност Америке либералном међународном поретку који је градила и одржавала током хладноратовске и пост-хладноратовске ере заједно са својим демократским партнерима, пре свега из Европе.

Други, укључујући **Стивена Волта**³² професора на Универзитету Харвард, који пише о међународним односима из перспективе реал-политике, тврде да либерални светски поредак није никада успостављен као глобалан систем и ја мислим да је он у праву. Волт, при том, наглашава да је у току политика надметања великих сила, а једино спорно питање је да ли у новој све оштријој супресилској утакмици учествују само Америка и Кина, или и друге земље које можда нису суперсиле, али се сматрају регионалним хегемонима као што су Русија, Немачка, Индија и Јапан. При том, додаје он, пријатељско геополитичко окружење, прављено по америчком кроју од Другог светског рата до скорашињих дана, а под којим су низ земаља достигле високе економске па и стратешке домете - сада је на издисају. Тиме се завршава и много тога што је Кини обезбедило изузетно убрзани економски развој – страни капитал и технологију, као и неисцрпна глобална тржишта, али, он указује и на мањкавост кинеског успона.

“Кинеска економска, донекле и војна моћ, порасли су енормно у последњих 30 – 40 година. Међутим, Кина се није изједначила са Америком и сумњам да ће у томе моћи да успе за додгледно време. Кинески развој заснован је на извозу, чemu постоје лимити. Кина почиње да учи болну лекцију од прекомерне зависности од извоза у САД. Та чињеница аутоматски ограничава вишак средстава за улагање у моћ Кине да пројектује своју силу даље од сопственог региона. Америка нема ту потешкоћу.” Америка има предност и у географији, додаје Волт: “Кина, за разлику од Америке, је мањом окружена земљама које јој нису нарочито склоне, и од којих су неке као Јапан директно супарничке. С друге стране, земље које окружују Америку, одржавају добре односе са њом. САД такође имају географску предност у односу на Кину. Изоловане су од осталог света са два велика океана. Да сам Кинез, гледао бих на положај Америке са завишићу.”

³² Волт Стивен, Геополитичко такмичење САД и Кине укључује ризик од оружаног сукоба. Доступно на: <https://www.glasamerike.net/a/intervju/5049417.html>(Приступљено 27.06.2020.)

Волт признаје да би ривалство између две суперсиле могло да буде дуготрајно. Не искључује ни оружане конфликте. Ових дана, на пример, један високи званичник кинеске дипломатије, Директор за контролу наоружања **Фу Кон**, упутио је позив Аустралији, Јапану и Јужној Кореји да не дозволе размештање америчких ракета средњег домета на њиховој територији. Рекао је да то “не би служило националном безбедносном интересу” тих земаља.

“Две најснажније земље на планети увек ће једна другу да посматрају са подозрењем,” каже Волт. По њему ни једна страна није заинтересована за директни ратни сукоб, али он додаје: “С обзиром да се такмичимо за утицај у сличним регионима И ако средства која користимо јесу војна, није искључено да дође до војног окршаја, увек ће постојати и ризик од војне конфронтације - на пример, око Тајвана или у Јужнокинеском мору”, или око питања: “ко је крив за избијање пандемије КОВИД-19.”

Криза коју је изазвала пандемија ЦОВИД-19 потресла је међународне односе и дипломатске везе и показала велике пропусте у мултилатералној сарадњи развијених земаља.

Европска унија суочава се са бројним изазовима услед различитих потреба и реакција држава чланица, а у позадини кризе траје сукоб Саудијске Арабије и Русије поводом цене нафте. Сукоб између Сједињених Америчких Држава и Кине, који је постојао и пре корона вируса, услед епидемије је интензивиран, чиме је доведена у питање међународна координација на решавању кризе. Амерички председник Доналд Трамп је на недавно одржаном виртуелном састанку лидера држава чланица групе Г7 захтевао да се у заједничком документу нађе термин “вухански вирус” и да се Кина јасно означи као кривац за избијање епидемије.

С друге стране, Кина активно ради на стварању имиџа земље која је неопходна за решавање пандемије КОВИД-19, понејвише кроз пружање хуманитарне помоћи, али и путем све агресивније пропагандне кампање. Кина ради више од САД-а и ЕУ на међународном сузбијању пандемије. “Амерички одговор је катастрофalan са становишта јавне дипломатије, где је Трамп обуставио летове из Европе без претходне консултације са европским савезницима. Одговор ЕУ је исто трагичан, што се види у Италији”, Кина у овом случају користи неактивност Запада. “То се видело и пре када је Трампове администрације почела да напушта међународне споразуме о климатским променама и слободној трговини, Кина је покушала да се наметне у међународним форумима као нови лидер и покретач глобализације и међународне сарадње”. Кина, као и САД, прича о међународној сарадњи али је спроводи само онда када постоји њен интерес и када има могућност да наметне своја правила игре.

Кина тренутно добро користи пасиван приступ Трампове администрације и намеће се као држава која може да руководи процесом управљања глобалним ризицима. На сличан начин је Кина већ искористила америчко најављено повлачење из Париског климатског споразума, како би приказала своју приврженост решавању проблема глобалних климатских промена. Сада је још активнија у решавању проблема пандемије вируса корона, у борби против којег шаље помоћ државама широм света и на тај начин подиже свој углед”. Чини се да ће ова криза омогућити Кини да прошири своју позицију предводника међународне сарадње у државама у

којима до сада није имала такву позицију (Италија и Шпанија, нпр) али и додатно ојача улогу у државама где је већ остварила висок ниво утицаја (попут држава које су обухваћене иницијативом *Pojas i put*).³³

Има и другачијих мишљења, Џозеф Най³⁴ један од највећих стручњака за светску политику и творац концепта „мека“ и „паметна моћ“ сматра, прво, да Кина настоји да промени нарратив након почетног неуспелог одговора на КОВИД-19. Неки то називају „дипломатијом маски за лице“. Дакле, шаље медицинску опрему приказујући се добронамерном. Међутим, показало се да такав наступ није баш најбоље примљен у Европи и другде. Многи то доживљавају као пропаганду а не као истинску помоћ(како је ми доживљавамо) другим људима. Друго, уколико ривалство глобалних сила и климатске промене измакну контроли, последице ће са моралног и практичног становишта бити веома рђаве, јер ћемо живети у много горем свету. Он не очекује нови хладни рат између САД и Кине већ „кооперативно ривалство“.³⁵ „То значи да ће у неким областима међу њима владати ривалство, а у другим биће потребно да сарађују.“ По његовим речима, Трампова администрација је својом политиком ослабила америчку меку моћ. Ипак, сматра да су према свим индикаторима моћи САД и даље једина глобална сила далеко испред Кине.

„Ако анализирате тврду моћ, САД издавају за одбрану четири пута више од Кине. На пример, Кина има два носача авиона, а САД 11. Дакле, САД су и даље једина глобална војна сила. Када је реч о економској снази мерењено девизним курсом, америчка привреда је и даље водећа док је кинеска достигла две трећине њеног обима.“ Без обзира што је Трампова администрација уназадила савезништва и мултилатералне институције као важне изворе америчке моћи. Њена политика „Америка на првом месту“ у суженом смислу је ограничила меку моћ којом је Вашингтон располагао. Што се тиче меке моћи, као трећег елемента, дакле да остварите циљ захваљујући привлачности ваше земље, а не употребном сile или плаћањем – без обзира што је опала за време Трампа – америчка је и даље на неупоредиво више нивоу него кинеска. На листи 30 најатрактивнијих земаља, која је недавно објављена у Лондону, САД су међу првих 4-5, а Кина на 27 месту. Дакле, према свим овим индикаторима моћи САД су далеко испред Кине. Америчка премоћ неће трајати заувек, али нема представу када ће ишчезнути.

33 <https://talas.rs/2020/04/06/da-li-ce-kina-posle-pandemije-postati-globalni-lider/>(приступљено, 24.06.2020.)

34 Видeti: Nye, J. S. (2011). *The future of power*. New York: Public Affairs. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. Иницијатива 'Pojas i put' između tvrde i meke kineske moći... 115

Nye, J. S. (2017a). Joseph Nyes Interview: Creativity essential for China's avoiding middle income trap. Xinhua, April 20, 2017. Downloaded 12.02.2018. http://www.xinhuanet.com/english/2017-04/20/c_136221614.htm

Nye, J. S. (2017b). China's Big Bet. Project Syndicate: The World's Opinion Page. June 12, 2017. Downloaded 12.02.2018. <https://www.project-syndicate.org/onpoint/-china-s-big-bet-by-joseph-s-nye-2017-06>

Nye, J. S. (2017c). Xi Jinping's Marco Polo Strategy. Project Syndicate: The World's Opinion Page. June 12, 2017. Downloaded 14.02.2018. <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-belt-and-road-grand-strategy-byjoseph-s-nye-2017-06?barrier=accessreg> Nye, J. S. (2017d). Joseph Nyes Interview: Better understanding between U.S., China benefits both. Xinhua, November 1, 2017. Downloaded 12.02.2018. http://www.xinhuanet.com/english/2017-11/01/c_136720345.htm

Nye, J. S. (2017e). America still holds the aces in its poker game with China. Financial Times, November 2, 2017. Downloaded 12.02.2018. <https://www.ft.com/content/80961dbc-bfc5-11e7-823b-ed31693349d3>

Nye, J. S. (2018). China's Soft and Sharp Power. Project Syndicate: The World's Opinion Page. January 4, 2018. Downloaded 15.02.2018. <https://www.projectsyndicate.org/commentary/china-soft-and-sharp-power-by-joseph-s-nye2018-01?barrier=accessreg>

35 <https://www.autonomija.info/dzozef-naj-kooperativno-rivalstvo-sad-i-kine-umesto-hladnog-rata.html>,13.05.2020.

6. Европа у вртлогу односа САД и Кине, САД и Русије

Портал Политико³⁶ у најновијој анализи износи да ЕУ мора да се суочи са шест табуа након Хладног рата. То су: кинески фактор, нуклеарном одвраћању, заједничким интервенцијама, организовању политичке моћи и будућем наступу Европе на светској сцени. Сажето: Европа је суочена са стратешким изазовима без преседана након хладног рата, док је јачање Кине постало главна америчка спољнополитичка брига, којој ће амерички односи са европским савезницима бити све више подређени. На овом новом такмичењу у надмоћи, Пекинг ће се трудити да издвоји Европу од свог америчког партнера.

Реваншистичка Русија ће искористити сваку прилику да подели НАТО и ЕУ.

Допринос председника Доналда Трумпа биће у томе да поткопа добру вољу и поверење између САД и њених савезника. Ово значи, да је јасно стављењо до знања америчким савезницима у Европи да ће морати сами да се бране. С друге стране, Француска и Немачка, као два кључна играча у постбрегзитовској Европској унији, морају да набују и инспирацију и “мишице” којима ће гарантовати европску безбедност у будућности. Међутим, иако је немачка елита дубоко узнемирена перспективом губитка америчког безбедносног покривача, њена влада и грађани су до сада углавном остали пасивни. Ни на француској страни, није ништа боље, а председник Емануел Макрон је додатно потпалио односе са Вашингтоном изразивши амбицију да створи “праву европску војску” док нема ни политичке ни војне услове за такав циљ. Ипак, како се крају приближава ера Ангеле Меркел, можда се отварају нове могућности за Европу. Мада, чисто сумњам, да ће Немачка и после одласка Меркалова нешто променити у вођењу своје спољне политике. Чак верујем, зависно од резултата избора у САД, да ће се приближити САД и искористити их за стварање доминантног односа у ЕУ. Посебно у односу на Француску.

Европљани морају да престану да игноришу кинески фактор као један од кључних у америчко-европским безбедносним односима.

Америчко стратешко такмичење са Кином ће досвести до све већег скретања америчког фокуса на источну Азију. Што значи, да Америка, како је тврдио и бивши министар одбране САД Матис, Америка не може да води два рата истовремено. Чак и ако је рат између САД и Кине мало вероватан, обе земље предузимају све одговарајуће мере опреза.

Ситуација на источном боку НАТО би могла да изазове нове руске покушаје да се преокрене “пресуда” са краја Хладног рата. Реално предвиђајући потребу Америке да се укључи у источну Азију, велике европске силе треба да се припреме за могућност да саме преузму одбрану континента. Такав нови приступ у подели оптерећења који има за циљ заштиту Запада могао би произаћи из савеза. Да не заборавимо, ни Кина ни Русија немају моћне савезнике. Преко НАТО и азијских земаља, Сједињене Државе још увек имају савезнике.

Други табу се тиче улоге француског нуклеарног одвраћања у одбрани својих савезника Европске уније, почевши од Немачке. Амерички капацитети се све више

³⁶ Политицо Еуропе (стилизовано као **ПОЛИТИЦО Еуропе**) је европско издање америчке новинске организације Политицо која извештава о Европској унији. Седиште јој је у Бриселу, а додатне канцеларије у Лондону, Берлину, Варшави, Паризу и Франкфурту. Озбиљан Портал. 29. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/eu-mora-da-se-suoci-sa-sest-tabuba-nakon-hladnog-rata> (Приступљено, 27.06.2020.)

протежу између евроазијских и индо-пацифичких територија на начин на који то нису чинили током хладног рата. Док се САД фокусирају на Кину, источни бок Европе може бити лишен безусловног одвраћања које би требало да има у односу на Русију. Европи је потребно одвраћање, поред постојећих америчких нуклеарних капацитета НАТО.

Француска би, пре свих, могла да прошири свој нуклеарни кишобран на своје ненуклеарне европске партнere. Ова обавеза могла би укључивати ротацијско присуство француских борбених авиона способних за нуклеарну борбу на територији НАТО савезника у Европи, укључујући и Немачку. Биће потребне велике лидерске вештине како би се убедиле одговарајуће домаће јединице, док се истовремено избегава подстицање повлачења америчког нуклеарног оружја из Европе.

Када се ради о заједничким интервенцијама, Француска и Немачка заједно се морају сложити да ће се будуће војне операције на Блиском истоку и Африци одвијати у великому компромису - не треба да буде интервенција без значајних међусобних консултација, не треба да буде међусобно договорене интервенције без заједничког оптерећења у смислу преузимања ризика.

Вероватно најтежи табу који треба прекинути односи се на фискалне и монетарне темеље који подривају и удаљавају француски и немачки приступ структурисању европских финансијских тржишта и побољшању његове економске конкурентности. Ако обе стране прихвате ширу одговорност за континент са циљем да слабије европске државе учине отпорним против стратешки калибрисаног продора огромних кинеских фондова, Берлин би морао да ослободи стисак, тако да мање државе могу да избегну да се нађу на кинеском платном списку. То би подразумевало наменска средства ЕУ, од којих би већина долазила из Немачке, без обзира на то да ли ће то имати специфичан облик француског лидера за буџет еврозоне.

Једнако важан табу односи се на француско-немачке разлике у организовању политичке моћи у Европи. Док Немци преферирају потребу за једногласном одлуком свих 27 чланица како би доносили одлуке, Французи преферирају Европу са две брзине која повремено покреће Европу напред.

Шауuble - Ламерсов предлог из 1994. године може бити погодан за њихово решавање: у овом плану оне земље ЕУ које су највише посвећене монетарној, одбрамбеној и политичкој интеграцији би формирале кључну групу која се креће испред других. Елитне земље и другоразредне чланице ЕУ које се и данас не питају много, али служе као одбрамбени штит према Русији, куповину америчког оружја и лагеровање отпада.

Последњи табу говори о културном наративу који би требало да укаже на будући наступ Европе на светској сцени. Већ потрошена идеја "мировног пројекта" има мало привлачности међу младим Европљанима. Овај наратив мора да се претвори у много моћнији и самоуверенији, онај који најављује жестоку политичку вољу за одбрану темеља европске слободе, богатства и културе у свету који жели да их уништи. Уколико је могуће ове препреке превазићи, трансатлантска одбрана ће и даље бити терет, али терет који треба поделити.

Оно што је најбитније је да ће се такве иницијативе исплатити без обзира да ли САД настављају да играју активну и конструктивну улогу у трансатлантском савезу.

ЗАКЉУЧАК

Амерички легитимитет се за време Хладног рата чврсто ослањао на „лични интерес Европе“, одбрана од комунизма.. Данас, релативна стратешка независност Европљана утицала је на многе да повуку легитимитет који су некада признавали Америци. Заиста , нестанак претње СССР-а, данашња инаугурација једнополарног међународног система, и последица губитка структуралног легитимитета преокренуло је многе европске страхове и сумње на Запад преко Атлантика, далеко од сагледавања САД као заштитника и, самим тим, легитимног вођу. Већина Европљана данас осећа забринутост према неограничности Америке која је отишла ван њене контроле. Или какоје то Кенет Волк написао:“неуравнотежена моћ, ко год да је одређује, представља потенцијалну опасност за остале“. Природа се, претпоставимо, згражава над моћним монополом исто као што се дешава са вакумом моћи. Зар није истина, као што је лорд Актон изрекао³⁷, „Моћ има тенденцију да се поквари, а апсолутна власт је апсолутно покварива. Велики људи су готово увек лоши људи ...“

У својој интерпретацији „нове либералне империје“ и „новог либералног империјализма“, Роберт Френсис Купер³⁸ империјални стратег и администратор полази од тога да је основно својство актуелног „тренутка“ светске историје његова турбулентност, конфликтност и хаотичност. Хаос је последица чињенице што је свет подељен на „постмодерне“ (САД, Велика Британија, ЕУ, Јапан), „модерне“ и „предмодерне“, односно „неуспешне“ државе („failed states“). Управо у овим „предмодерним“, односно „неуспешним“ државама, по Куперу се успоставља и препродукује стање трајног хаоса. Будући да ове „предмодерне“, односно „неуспешне“ државе више не испуњавају критерије за легитимну употребу силе, хаос који оне препродукују прети да се прелије на „модерне“ и „постмодерне“ делове света и угрози њихову безбедност и стабилност.

Зато „историјска одговорност“ и мисија „постмодерних“ држава, у овом случају реч је о САД и чланицама ЕУ, јесте да осигурају своју безбедност и стабилност, и то тако што ће у хаос „предмодерних“ држава, милом, или уколико устреба и силом, увести уређени поредак. Имамо га у Ираку, Сирији, Авганистану, Либији итд. Систем безбедности „постмодерних“ држава служи том циљу. Тај систем представља историјску новину. Новину засновану на сили, игнорисању међународног права, недостатку легитимитета у поступању.

Можда је ово и тачно, мислим на „историску новину“ али је сигурно и следеће:

Неконтролисани технолошки развој, ратови и јагма за профитом пратеће су последице глобализације као идејног концепта и амбијент за појаву асиметричних претњи. Такође, (зло)употреба савремених научних достигнућа, пре свега у области кибернетике, генетског инжењеринга и војне индустрије, као и слабљење демократских институција у свету резултирају уништавањем културних добара стarih цивилизација, као и развојних капацитета малих народа, у савременом „сукобу Давида са Голијатом“, у борби за моћ и доминацију у свету у 21. веку.

³⁷ Писмо бискупу Манделу Крејгтону, 5.априла 1887.Транскрипт објављеног у историјским есејима и студијама, уредили ЏН Фигис и РВ Лауренце (Лондон, Макмилан, 1907.)

³⁸ Купер је ову идеолошку платформу империјалне експанзије опширно представио 2003. године у својој књизи Сламање нација. Поредак и хаос у Двадесетпетвртом веку: *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century* (Atlantic Press, 2003), ISBN 0-7710-2266-2.

Насупрот биполаризму и униполаризму, 'Јединство кроз разлике' постаје слоган широм света заговорника мултиполаризма и то, не само у Кини, Русији, Индији, већ и у Аргентини и у другим државама света. То се данас у знатној мери разликује од девизе коју су одабрали Американци у 18. веку започињући свој успон као светска супер-сила, чије време, по економисти Саксу, истиче 2050. године, када ће место водећих сила заузети више земаља из различитих региона света.³⁹ Мислим да Сакс неће бити у праву, бар што се тиче године. Сигуран сам да ће се то десити много пре, али само под условом, да после поделе моћи уопште постоји свет у коме ће та нова, мултиполарна моћ доминирати. Ако превлада схватање да је сила моћ и да је само потребно задовољити сопствене интересе да би то представљало легалитет неке одлуке, а не да „само од УН може доћи легални и морални ауторитет и да су УН једино место где се налазе међународна правила и да се поштовањем истих стиче и легалитет“, не пише нам се добро. Посебно ако се испуни изречено од стране Збигњева Беженинског да „САД више никада неће дозволити да било која држава у свету достигне моћ некадашњег Совјетског Савеза“. Шта из овога следи, закључите сами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aldos Huxley: Brave New World – London: Chatto and Windous, 1932.
2. Bergner, T. Jeffrey. Нови светски поредак, нове суперсиле: Немачка, Јапан, САД, – Београд: „Белетра“, 1994. ВОЈНО ДЕЛО, 7/2017
3. Beyme von Klaus, Suvremene političke teorije – Zagreb: „Stvarnost“, 1977.
4. George Kennan, A Fatefull Error, New York Times, 5. februar 1997; Michael Mandelbaum, The Dawn of Peace in Europe, New York, 1996; Michael Brown, „The Flawed Logic of NATO Expansion“, Survival, no. 37, Spring, 1995,
5. Henry Kissinger, Diplomacy, New York, 1994, pp. 823-825; Zbigniew Brzezinski, „A plan for Europe“, Foreign Affairs, no. 74, Jan/Feb. 1995, pp. 26-42; William Odom, „NATO Expansions: What the Critics are Wrong?“, National Interest, no. 39, proleće 1995.
6. Herbert Maršal Makluhan, Рам и мир у глобалном селу из 1968. године, те у посмртно објављена књига Глобално село (1989.), написаној са Бруском Пауерсом
7. John Emerich Edward Dalberg-Acton, 1st Baron Acton, 13th Marquess of Groppoli , KCVO , DL (10 January 1834 – 19 June 1902) was an English Catholic historian, politician, and writer. Писмо бискупу Манделу Креигтону, 5.априла 1887. Транскрипт објављеног у историјским есејима и студијама, уредили ЈН Фигис и РВ Лауренце (Лондон, Макмилан, 1907.)
8. Joschka Fischer auf dem Kosovo-Sonderparteitag in Bielefeld 1999 – YouTube
9. John J. Mearsheimer, „Back to the Future“, International Security, no. 1 (Summer).
10. Kenneth N. Waltz, „The Emerging Structure of International Politics“, International Security 18, no. 2 (Fall), 1990.
11. Kenneth N. Waltz, Theory of International Politics, McGraw Hill, New York, 1979.,str.54;
12. Kenneth N. Waltz, Evaluating Theories, in: John A. Vasquez, Colin Elma
13. Meier, Ernst-Christoph., Nelte, Klaus-Michael., Schäfer, Heinz-Uwe. Wörterbuch zur Sicherheitspolitik Deutschland in einem veränderten internationalen Umfeld. – Hamburg: Germany, Verlag E.S. Mittler & Sohn, 2006.
14. North David, Kriza američkog kapitalizma i rat protiv Iraka, 21 Mart 2003.

³⁹ Bergner, T. Jeffrey. Нови светски поредак, нове суперсиле: Немачка, Јапан, САД, – Београд: „Белетра“, 1994. ВОЈНО ДЕЛО, 7/2017

15. **Russel, B.**, The conquest of Happiness – London: 1930.
16. **Terry Deibel**, Foreign Affairs Strategy: Logic for American Statecraft, Cambridge University Press, New York, 2007, p. 128
17. **Волт Стивен**, Геополитичко такмичење САД и Кине укључује ризик од оружаног сукоба. Доступно на: <https://www.glasamerike.net/a/intervju/5049417.html>(Приступљено 27.06.2020.)
18. **Драган Р. Симић**, Наука о безбедности – савремени приступи безбедности, ЈП „Службени лист“ СРЈ, Факултет политичких наука, 2002, с. 112–129.за геополитичке студије „Југоисток“ и Институт за политичке студије, 2004.
19. **Купер Френсис Роберт**, *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century* (Atlantic Press, 2003), ISBN 0-7710-2266-2
20. **Мутавчић, Раденко**, Еволуција партнрске политике НАТО-а, Министарство одбране Републике Србије, Медија центар „Одбрана“, 2013. стр.2.
21. **Петровић, З.- Пироћанац**, Мали појмовник геополитике, јединица „мондијализација (глобализација)“ Београд: Центар
22. **Радован Вукадиновић**, Лидија Чехулић Вукадиновић, Давор Божиновић, НАТО европоатлантска интеграција, Топикал, Загреб, 2007.
23. **Чехулић Лидија**, Евроатлантизам, Политичка култура, Загреб, 2003.
24. **Joschka Fischer** auf dem Kosovo-Sonderparteitag in Bielefeld 1999 – YouTube
25. NATO Handbook, NATO Public Diplomacy Division, Brussels, 2006, p. 18.
26. <https://sr.wikipedia.org/wik> Јошка Фишер
27. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1331528>
28. <http://www.intermagazin.rs/najmocnije-kinesko-oruzje-probija-americku-odbranu-kine-ski-wu-14/>
29. <https://www.wsws.org/sh/articles/2003/03/21/dn-m21.html> https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2018&mm=08&dd=18&nav_category=78&nav_id=1432394
30. <https://talas.rs/2020/04/06/da-li-ce-kina-posle-pandemije-postati-globalni-lider/>
31. <https://www.autonomija.info/dzozef-naj-kooperativno-rivalstvo-sad-i-kine-umesto-hladnog-rata.html>, 13.05.2020
32. <https://velikirecnik.com/2016/01/04/legitimitet>
33. <https://talas.rs/2018/06/28/fukujama-kraj-istorije/>
34. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/eu-mora-da-se-suoci-sa-sest-tabua-nakon-hladnog-rata>
35. <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/400062>
36. <http://rs.n1info.com/Svet/a547370/Angela-Merkel-o-NATO.html>
37. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html?771249-LAZANSKI-Amerika-je-dobila-hladni-rat-razorila-Srbiju-stavila-Evropu-u-dzep---a-onda-se-pojavio-Putin>
38. <https://www.dw.com/sr/angela-merkel-potrebna-nam-je-evropska-vojska/a-46279596>

POVJERENJE ŠTEĐIŠA I KREDITORA U BANKARSKI SEKTOR REPUBLIKE SRPSKE

Vitomir Slijepčević¹

Sažetak

Stabilnost bankarskog sistema Republike Srpske zavisi od stabilnosti izvora finansiranja, a koji se u najvećoj mjeri obezbjeđuju kroz depozite i uzete kredite. Ove dvije stavke u bilansu stanja banaka Republike Srpske čine 84,4% svih izvora finansiranja. Očito je da stabilnost bankarskog sektora ovog entiteta zavisi od povjerenja štediša i kreditora. Cilj ovog rada je istražiti kako kapital banke i njena profitabilnost utiču na ponašanje štediša i kreditora. Svrha ovog istraživanja je dobiti odgovor na pitanje: "Da li štediš daju svoje povjerenje onim bankama koje imaju najbolju profitabilnost i rast vlastitih izvora finansiranja, odnosno kapitala?" U radu su korišćene osnovne statističke metode istraživanja, grafičkog predstavljanja, komparacije i apstrahovanja dobijenih rezultata. Provedeno istraživanje pokazalo je da raste povjerenje štediša u bankarski sistem Republike Srpske, ali da na ponašanje štediša značajno ne utiče profitabilnost banaka, već sigurnost uloženih depozita. Tri najveće banke raspolažu sa 67% depozita bankarskog sektora Republike Srpske, njihovo učešće u kapitalu je 58%, a u dobiti 76%.

Ključne riječi: banke, dobit, kapital, depozit, kredit, rizik, menadžment.

Abstract

The stability of the banking system of Republika Srpska depends on the stability of sources of financing, which are mostly provided through deposits and loans. These two items in the balance sheet of Republika Srpska banks account for 84.4% of all funding sources. It is obvious that the stability of the banking sector of this entity depends on the trust of depositors and creditors. The aim of this paper is to investigate how the bank's capital and its profitability affect the behavior of depositors and creditors. The purpose of this research is to get an answer to the question: "Do depositors give their trust to those banks that have the best profitability and growth of their own sources of financing, ie capital?" The conducted research showed that the confidence of depositors in the banking system of the Republic of Srpska is growing, but that the behavior of depositors is not significantly influenced by the profitability of banks, but by the security of invested deposits. The three largest banks have 67% of deposits in the banking sector of Republika Srpska, their share in the capital is 58%, and in profit 76%.

Keywords: banks, profit, capital, deposit, credit, risk, management.

¹ Vanredni profesor, Slobomir P Univerzitet, Bijeljina, rimotiv@yahoo.com

UVOD

Ovo istraživanje provedeno je u bankarskom sektoru Republike Srpske. U radu su korišćene dostupne informacije Banjalučke berze². Istraživanje je obuhvatilo petogodišnji period od 31.12.2015. do 31.12.2019. godine. Osnovni motiv za provođenje ovog istraživanja je želja da se utvrdi ponašanje štediša³ i kreditora banaka, a na osnovu objektivnih činjenica o poslovanju banaka, odnosno da li štediše analiziraju profitabilnost i kapital banaka i na osnovu njih donose odluke o štednji i kreditiranju. U ovom radu ponašanje štediša je primarno, a kreditora sekundarno pitanje. Razlog leži u činjenici da depoziti čine 77,2%, a krediti 7,2% svih izvora finansiranja banaka. U prezentovanim bilansima stanja banaka oni se prikazuju zbirno, a u izveštajima Agencije za bankarstvo Republike Srpske odvojeno. U proteklom periodu došlo je do značajne promjene vlasničke strukture jedne banke ali i provođenja stečajeva određenog broja banaka. Zato je interesantno istraživanje ponašanja štediša u navedenom periodu. S obzirom na činjenicu da su ta dešavanja medijski značajno ispraćena zanimalo nas je da li su štediše počele da prate objektivne pokazatelje poslovanja banaka i da se ponašaju u skladu sa njima.

Kroz ovo istraživanje bavićemo se analizom dobiti, kapitala i depozita pojedinačno po bankama i zbirno za bankarski sektor, zatim strukturon depozita i obaveza u pasivi bilansa stanja bankarskog sektora Republike Srpske.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Bankarski sektor Republike Srpske čini 8 banaka⁴ koje posjeduju razgranatu mrežu i posluje preko ukupno 288 organizacionih dijelova, a zapošljavaju ukupno 3.000 radnika. Ukupna pasiva bankarskog sektora na dan 31.12.2019. godine iznosi 9.433.815.000 KM, neto pasiva 8.297.662.000 KM, kapital 1.043.483.000 KM, a depoziti 6.405.832.000 KM i čine 77,2% ukupnih izvora sredstava⁵. U strukturi vlasničkog kapitala dominira privatni sa 99,2%, a državni čini 0,8%. Strukturu akcionara čine 72% strani, a 28% domaći akcionari⁶.

BANKE U REPUBLICI SRPSKOJ	2015.			2019.			INDEKS		
	Dobit	Kapital	Depozit i krediti 2015.	Dobit	Kapital	Depozit i krediti 2019.	Dobiti	Kapitala	Depozita i kredita
1	2	3	4	5	6	7	8=(5/2)*100	9=(6/3)*100	10=(7/4)*100
UniCredit Bank a.d. Banja Luka	21.375.811	174.515.096	1.063.652.990	29.580.790	244.794.883	1.391.415.005	138	140	131
Addiko Bank a.d. Banja Luka	-52.593.839	151.440.365	561.459.397	6.720.307	161.201.062	536.341.274	-13	106	96
NLB banka a.d. Banja Luka	19.068.251	135.229.518	1.019.748.401	32.775.115	173.177.828	1.299.470.266	172	128	127
Sberbank a.d. Banja Luka	4.519.780	116.819.576	683.900.363	7.060.647	133.564.212	775.564.978	156	114	113
Naša banka a.d. BiH	425.645	38.007.646	165.407.152	351.173	25.189.122	159.493.607	83	66	96
Nova banka a.d. Banja Luka	12.069.724	135.434.682	1.420.526.950	12.178.438	168.908.065	1.925.987.247	101	125	136
Komerčijalna banka a.d. Banja Luka	-2.433.967	62.448.924	201.085.614	2.318.315	69.061.722	409.289.888	-95	111	204
MF banka a.d. Banja Luka	2.226.605	38.444.282	193.482.674	5.954.566	67.587.210	381.015.487	267	176	197
UKUPNO	4.658.009	852.340.089	5.309.263.541	96.939.351	1.043.484.104	6.878.577.752	2081	122	130

Tabela 1. Osnovni pokazatelji poslovanja bankarskog sektora Republike Srpske 2015-2019 godine

2 <http://www.blberza.com/Pages/Default.aspx>

3 deponenata

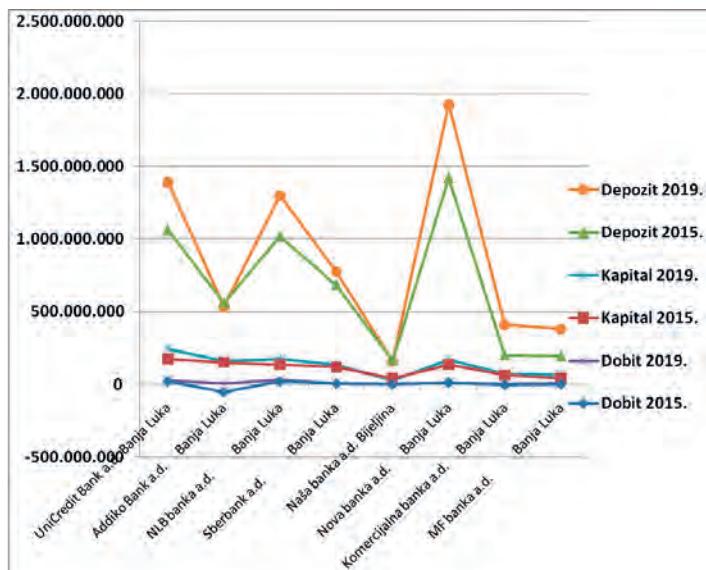
4 https://abrs.ba/public/data/documents/1434/20191231_Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS.pdf (23.5.2020.)

5 Isto kao 3.

6 Isto kao 3.

Analizirajući dobit banaka u 2015. godini uočava se jako niska ukupna dobit bankarskog sektora i ona je iznosila 4.658.009 KM, a razlog za to je gubitak kod dvije banke, posebno enormno visok gubitak jedne od njih. Istovremeno banke koja su imala najveći kapital ostvarile su i najveće dobiti. Komparirajući ostvareni nivo depozita i kredita sa ostvarenim dobitima vidi se da banka sa najvišim iznosom depozita nije ostvarila i najveću dobit, odnosno ona je treća po ostvarenoj dobiti, a što pokazuje da menadžment banke nije racionalno upravlja raspoloživim finansijskim sredstvima.

Depoziti predstavljaju osnovne izvore finansiranja bankarskog sektora Republike Srpske, ali je to istovremeno i trošak koji banke plaćaju, pa zato nije dovoljno samo po sebi obezbijediti ih, već i efikasno plasirati. U 2019. godini poslovanje bankarskog sektora RS po svim posmatranim parametrima pokazuje rast. Indeks rasta dobiti iznosio je 2081, kapitala 122, a depozita 130. Značajan nominalni rast dobiti u odnosu na 2015. godinu je rezultat saniranja gubitaka banke koja je ostvarila veliki minus u poslovanju u 2015. godini, kao i rasta koji je ostvarilo šest banaka. U istom periodu samo jedna mala banka ostavila je pad dobiti. S obzirom da je kod ove banke došlo do značajne promjene vlasničke strukture⁷, i da je u prethodnom periodu vršila pokriće gubitaka iz prethodnih perioda na teret kapitala, za očekivati je njenu stabilizaciju na tržištu. Naravno, preduslov za to je adekvatna kapitalizovanost banke kao i dobro organizovana menadžerska struktura, a koja treba da povrati tržišno učešće banke i omogući njen budući rast i razvoj.



Grafikon 1. Prikaz osnovnih parametara poslovanja banaka u RS za period 2015 – 2019

Komparacijom indeksa dobiti, kapitala i depozita uočava se značajan disparitet. Rast dobiti nije pratio adekvatan rast kapitala i depozita. Dakle, pozitivno poslovanje banaka nije poslužilo bankama za jačanje njihove kapitalne adekvatnosti. Indeks rasta kapitala od

⁷ http://www.blberza.com/Cms2FileCache/files/cms2/docver/80635/files/PIBB_Obavjestenje%20o%20promjeni%20naziva.pdf (24.5.2019.)

128 kod najuspješnije banke nije adekvatan njenom indeksu rasta dobiti od 172. Ranije provedeno istraživanje profitabilnosti bankarskog sektora RS 2014 - 2018 godine pokazuje zašto je to tako.

„Najveću petogodišnju neto dobit ostvarila je NLB banka a.d. Banja Luka u iznosu od 144.712.431,37 KM, ali je i najveći iznos ostvarene dobiti isplatila vlasnicima kroz dividendu, i to iznos od 124.909.049,32 KM, odnosno 86,3%. U prethodnim analizama vidi se da je ova banka imala najveći prinos na kapital i na ukupnu aktivu, ali i da je najveći iznos dobiti isplatila vlasnicima čije je sjedište u Republici Sloveniji. Većinski vlasnik ove banke je Nova Ljubljanska banka d.d. Ljubljana sa udjelom od 99,85%. Ovaj podatak sam za sebe pokazuje logiku vlasnika ove banke.“⁸

Slično ponašanje je i kod drugih banaka sa visokim indeksom ostvarene dobiti. Analizom depozita, kao izraza povjerenja štediša u banke, može se uočiti njihov prosječan stabilan rast od 30 indeksnih poena. Veći indeks od prosječnog ostvarile su 4 banke, i to od 204, 197, 136 i 131, a njihovi zbirno ostvareni iznosi depozita čine 60% ukupnih depozita bankarskog sektora RS. Među njima nije banka koja je ostvarila najveću nominalnu dobit iako je njeno učeće u ukupnim depozitima bankarskog sektora 19%. Četiri banke su ostvarile manje indekse depozita od prosječne vrijednosti, odnosno 96, 96, 113 i 127. Među njima su i dvije banke koje su imale značajne probleme u poslovanju u prethodnom periodu. Jedna od njih je 2015. godine ostvarila gubitak u poslovanju od 52.593.839 KM, a druga je radi kumuliranih gubitaka doživjela značajnu vlasničku transformaciju⁹. Nezavrsno od toga, tri od njih četiri, su ostvarile značajan rast dobiti u odnosu na 2015. godinu. Takav poslovni scenario je očekivan zato što se u vrijeme iznalaženja rješenja za sanaciju nastalih problema u poslovanju pribjegava svim vidovima racionalizacije radi smanjenja troškova, a što je rezultiralo rastom dobiti. Proizilazi da su štediše prepoznale probleme u poslovanju kod ovih banaka i povukle značajan dio svojih depozita¹⁰. U takvim okolnostima štediše nisu pratile rezultate poslovanja i za njih dobit banke, sama po sebi, nije garancija stabilnosti banke.

<i>u 000 KM</i>					
NETO PASIVA	31.12.2015.	%	31.12.2019.	%	INDEKS
Depoziti	4.956.536	74,69	6.405.832	77,20	129
Uzeti krediti	625.699	9,43	601.461	7,25	96
Subordinisani dug	50.866	0,77	52.268	0,63	103
Ostale obaveze	157.547	2,37	186.298	2,25	118
Ispravke vrijednosti i rezervisanja	68.811	1,04	8.320	0,10	12
Kapital	776.502	11,70	1.043.483	12,58	134
UKUPNO	6.635.961	100	8.297.662	100	125

Tabela 2. Struktura neto pasive bankarskog sektora RS 2015 - 2019¹¹

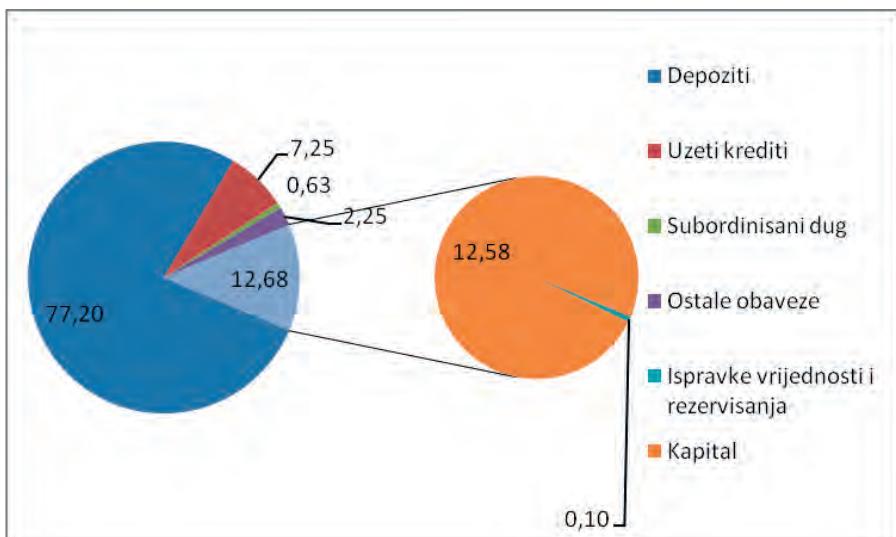
8 Slijepčević, V., Galijašević, K., "Profitabilnost banaka kao uslov dugoročne stabilnosti bankarskog sektora Republike Srpske", Zbornik radova, Međunarodna naučna konferencija, Mediji i ekonomija, Visoka škola " Banja Luka College", str. 145-155, Banja Luka, 2019.

9 Na dan 31.12.2016. godine banka je ostvarila gubitak u poslovanju od 17.209.430 KM, a 31.12.2018.godine gubitak od 11.007.340 KM. <http://www.blberza.com/Pages/DocView.aspx?Id=76806> i http://www.blberza.com/Cms2FileCache/files/cms2/docver/65598/files/PIBB_Godisnj%C2%A1izvjestaj%20o%20poslovanju%202016.pdf (30.5.2020.)

10 Banke sa ostvarenim indeksom depozita od 96.

11 https://abrs.ba/public/data/documents/649/Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS_31122015.pdf, <https://abrs.ba/>

Struktura izvora sredstava bankarskog sektora Republike Srpske pokazuje dominaciju depozita u ukupnim izvorima finansiranja i oni čine 77,2% sa stanjem na dan 31.12.2019. godine, a što predstavlja rast od 29 indeksnih poena. Istovremeno je došlo i do porasta učešća depozita u strukturi svih izvora. Na dan 31.12.2015. godine učešće depozita iznosilo je 74,69%, a 31.12.2019. godine 77,20%. Ispravke vrijednosti i rezervisanja su se smanjile, a učešće kapitala povećalo za 0,88%. Izvori sredstava bankarskog sektora su de facto depoziti i kapital i čine ukupno 89,78%. Zato značajnije promjene u kapitalu banke značajno se odražavaju na ponašanje štedišta. Svaka najava ili nastanak rizičnih problema u bankama izaziva reakciju kod štedišta u smislu odliva depozita.



Grafikon 2. Struktura neto pasive 31.12.2019. godine

Kapital bankarskog sektora čini 12,56% ukupnih izvora sredstava. S obzirom na nizak nivo razvijenosti privrede Bosne i Hercegovine, nepostojanja sistemske podrške razvoju preduzetništva, te na čestim promjenama uslova poslovanja, a koji su izvan moći preduzetnika, poslovanje banaka je izloženo velikom riziku i zato smatramo da adekvatnost kapitala od minimalno 12% koju zahtijeva regulator nije dovoljna. Vlastiti kapital je garancija stabilnosti poslovanja banaka, a njegovo veće učešće u izvorima sredstava čini finansijski potencijal banke stabilnijim i jačim.

Uzeti krediti čine 7,25% izvora sredstava i u odnosu na 2015. godinu oni su relativno manji za 2,18%, a nominalno za 24.238 hiljada KM. Smanjenje učešća uzetih kredita u pasivi daje za rezultat smanjenje troškova pasivne kamate. Depoziti su najjeftiniji izvori finansiranja i ova transformacija je povoljna za banku sa stanovišta finansijskih efekata. Adekvatnost kapitala izračunava se prema propisanoj metodologiji Agencije za bankarstvo Republike Srpske i na osnovu ukupne izloženosti riziku poslovanja banaka, a koji obuhvata: kreditni rizik, tržišni i operativni rizik, a on na dan 31.12.2019. godine iznosi 18,3% i značajno je iznad propisanih 12%. Nezavisno od toga smatramo da učešće vlastitog kapitala

u izvorima sredstava, a u uslovima nestabilnog i turbulentnog finansijskog tržišta i niskog nivoa privrednog razvoja Republike Srpske, treba biti minimalno 20%.

OPIS	u 000 KM
IZNOS	
Ukupan iznos izloženosti riziku	5.333.142
Regulatorni kapital	976.442
Stopa regulatornog kapitala - minimalno 12%	18,3%

Tabela 3. Stopa adekvatnosti kapitala bankarskog sektora RS na dan 31.12.2019. godine¹²

Veći akcionarski kapital banke je garancija stabilnosti banke i pokazuje interes vlasnika da opstane na određenom tržištu, te da želi stabilan rast i razvoj banke. Ponašanje štediša pokazuje sklonosti ka držanju depozita kod „domaćih banaka“, pa je takao jedna banka koja je po profitabilnosti treća u bankarskom sektor RS ostvarila najveći iznos depozita 1.925.987.247 KM i on je veći od depozita najprofitabilnije banke za 626.516.981 KM. Istovremeno najprofitabilnija banka je ostvarila nominalno veću dobit od te banke za 20.596.676 KM. Pored ove banke štediše su dale povjerenje za još dvije banke od kojih je jedna ostvarila najveći relativni rast depozita sa indeksom od 204, a druga 197. Vlasnik jedne od njih je banka iz Republike Srbije, a druge mikrokreditno društvo iz Banja Luke. Pored pitanja istraživanja povjerenja štediša na osnovu relevantnih pokazatelja poslovanja banaka, a koje je i cilj ovog rada, ovdje se nameće i pitanje efektivnosti i efikasnosti poslovanja i upravljanja bankama. Na jednoj strani postoji banka koja sa manje raspoloživih sredstava efikasnije posluje od druge banke. Jedan od odgovora na pitanje: „Zašto je to tako?“ je iz domena menadžerskih aktivnosti i menadžerskih odluka.

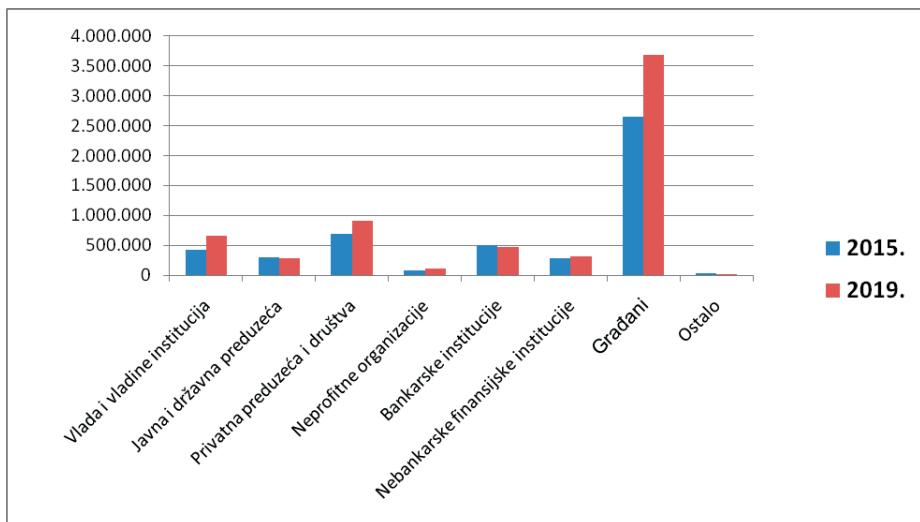
					u 000 KM
STRUKTURA DEPOZITA	31.12.2015.	%	31.12.2019.	%	INDEKS
Vlada i vladine institucija	430.606	9	650.825	10	151
Javna i državna preduzeća	304.434	6	274.210	4	90
Privatna preduzeća i društva	694.087	14	903.343	14	130
Neprofitne organizacije	75.077	2	100.552	2	134
Bankarske institucije	500.293	10	465.990	7	93
Nebankarske finansijske institucije	279.479	6	307.459	5	110
Građani	2.643.235	53	3.690.005	58	140
Ostalo	29.325	1	13.448	0	46
UKUPNO	4.956.536	100	6.405.832	100	129

Tabela 4. Struktura depozita bankarskog sektor RS 2015 – 2019

Struktura depozita bankarskog sektora Republike Srpske pokazuje dominantno učešće građana u ukupnim depozitima. Najveći iznos depozita bankama obezbeđuju građani, privatna preduzeća i društva, te vlada i vladine institucije 76% zbirno za 2015.godinu, a za 2019. godinu 82%. Prosječni indeks depozita u 2019.godini u odnosu na 2015. godinu bio je 129. Natprosječni indeks ostvarili su: sektor vlada i vladine institucije od 151, građani

¹² Preuzeto i djelimično modifikованo: https://abrs.ba/public/data/documents/1434/20191231_Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS.pdf (27.5.2020.)

140, neprofitne organizacije 134 i privatna preduzeća i društva 130. Ispod prosječne vrijednosti bili su sektori: nebankarske finansijske institucije sa indeksom ostvarenja 110, bankarske institucije 93, javna i državna preduzeća 90 i ostali 46. Povećanje depozita građana odrazilo se na smanjenje učešća uzetih kredita u strukturi ukupnih depozita. Rast ukupnih depozita je nominalno veći za 1.449.296 hiljada KM i pokazuje povećan stepen povjerenja štediša u bankarski sektor Republike Srpske. Štednja građana porasla je za 1.046.770 hiljada KM. Udio građana u rastu depozita sa stanjem na dan 31.12.2019. godine u odnosu na 31.12.2015. godinu iznosio je 72,2%. Može se konstatovati da je do povećanja depozita u najvećoj mjeri došlo radi rasta povjerenja građana.



Grafikon 3 Struktura depozita bankarskog sektora RS 2015 – 2019 u 000 KM

Grafički prikaz strukture depozita bankarskog sektora pokazuje i orientaciju građana Republike Srpske. Građani Republike Srpske su značajno štedno, a ne investiciono orijentirani. Nisu spremni na rizik i zato su spremniji da štede u bankama uz minimalne kamatne stope nego da investiraju. Pitanje sigurnosti depozita za građane je primarno pitanje i zato sve informacije koje bi mogle da ugroze sigurnost njihovih depozita izazivaju reakciju koja rezultira zahtjevima za isplatom, a što se u proteklom petogodišnjem periodu i dešavalo.

DISKUSIJA

Povjerenje štediša u bankarski sistem Republike Srpske je od krucijalnog značaja za opstanak finansijskog sistema zemlje. S obzirom da depoziti čine najznačajniji agregat finansijskog potencijala banaka neophodno je da menadžment banaka vodi posebnu brigu prilikom donošenja upravljačkih odluka, a posebno u oblasti rizika i upravljanja rizicima, a kako bi depoziti ostali siguran i pouzdan izvor finansiranja.

Dragan Jović¹³, u svom radu „Razvijanje metodologije za ocjenu povjerenja u bankarstvo Bosne i Hercegovine“, bavi se istraživanjem metodologije mjerjenja povjerenja štediša

¹³ Jović, D.: Razvijanje metodologije za ocjenu povjerenja u bankarstvo Bosne i Hercegovine: Časopis za ekonomiju i tržišne

u bankarski sektor BiH, pa kaže sljedeće: „Ključni element bankarskog poslovanja, zbog same njegove prirode (strukture aktive i pasive) je povjerenje. Ne postoji banka na svijetu koja bi samostalno mogla izdržati simultano i masovno povlačenje depozita. Povjerenje se na prvom mjestu dovodi u vezu sa povjeriocima banaka, jer su oni direktno zainteresovani za poslovanje banaka, zbog gubitaka kojima se izlazu stavljući banci na raspolaganje sopstvenu aktivu. Za dostignuti stepen povjerenja u bankarski sistem nisu manje zainteresovani ni ostali tržišni učesnici, naročito država. Nizak nivo povjerenja u bankarstvo preko vjerovatne sekvencije i mogućih uzroka i posljedica kao što su dezintermedijacija, nedovoljan kreditni rast, niska likvidnost, gubici banaka, nelikvidnost banaka, nesolventnost banaka dovode do snažnih negativnih efekata (eksternalija) i izvan bankarskog sektora koji, kroz prevaljivanje gubitka iz bankarskih bilansa na cijelo društvo, postaju rashodna strana u javnom/državnom budžetu.“ Autor kroz ovo istraživanje apostrofira značaj povjerenja štediša u banke i implikacije koje mogu nastati kada se to povjerenje izgubi.

Antun Jurman¹⁴, u svom istraživanju „Kreditna politika poslovnih banaka u funkciji učinkovite multiplikacije kredita i depozita“, bavi se pitanjem kreditiranja koje provode banke, pa zaključuje: „Ocenjujući kreditnu politiku hrvatskih banaka može se reći da je bila vrlo neujednačena i orijentirana prema kratkoročnim ciljevima (odobriti što više kredita građanima i pritom dobro zaraditi), a izostali su pozitivni učinci politike kreditnih plasmana na poslovanje gospodarskih subjekata.“ Banke ulažu novac tamo gdje je on najsigurniji i tamo gdje donosi najveći profit uz prihvatljiv nivo rizika. Ovakvo ponašanje banaka stvara osjećaj sigurnosti kod štediša pošto smanjujući rizik prilikom kreditiranja banke povećavaju sigurnost depozita.

Kozarević, E., Kokorović, M., Baraković Nurikić, M.¹⁵, u svom radu „Upravljanje rizicima u bankama i mikrokreditnim organizacijama u Bosni i Hercegovini-komparativna analiza“, ističu značaj upravljanja rizicima u bankama i mikrokreditnim organizacijama. Autori kroz ovaj rad posebno ističu vezu između depozita i kredita u svjetlu rizika poslovanja: „Rizik je sastavni dio poslovanja na svim finansijskim tržištima, kao i sastavni dio svih finansijskih poslova. Kada finansijske institucije odobravaju kredite, postoji rizik defaulta dužnika. Kada banke prikupljaju depozite i kada ih pozajmjuju drugim klijentima (tj. kada vrše finansijsko posredovanje), one istovremeno dovode svoje štediše pod rizik.“

Siniša Ostojić¹⁶, u svom istraživanju „Aplikativni aspekti finansijskog izvještavanja banke-analitički okvir jedinstvenog bankarskog izvještaja“, istražuje širok spektar rizika sa kojima se banke susreću, a posebnu pažnju usmjerava na depozite, pa konstatuje sljedeće: „Većina banaka pomno prati promene unjihovim stabilnim depozitima (coredeposits), koje obuhvataju depozite po videnju, NOW i ATS račune, MMDAs, štedne i druge štedne i oročene depozite ispod 100.000\$. Stabilni depoziti se obično ne povlače u kratkom vremenskom periodu. Vlasnici depozita nisu visoko kamatno osetljivi i elastični, tako da je u stvari kamatni elasticitet ovih depozita mali. Deponenti neće pomerati svoje fondove, odnosno svoja deponovanana sredstva u druge bankarske institucije koje plaćaju veće

kommunikacije, Godina II-

14 Jurman, A.: Kreditna politika poslovnih banaka u funkciji učinkovite multiplikacije kredita i depozita: Economic research - Ekonomска istraživanja, Vol. 21 No. 2, Pula, 2008.

15 Kozarević, E.; Kokorović, M.; Baraković Nurikić, M.: Upravljanje rizicima u bankama i mikrokreditnim organizacijama u Bosni i Hercegovini-komparativna analiza: Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije /Journal of economic and politics of Transition: Godina XIX Vitez-Tuzla-Zagreb-Beograd-Bukurešti, 2017. Br. 40

16 Ostojić, S.: Aplikativni aspekti finansijskog izvještavanja banke-analitički okvir jedinstvenog bankarskog izvještaja: Privredna izgradnj, Savez ekonomista Vojvodine, XLVI: 1-2, str. 73-110., Novi Sad, 2003.

kamate. Stabilni depoziti su osetljiviji na promenu cene usluga (proviziju), nivo pruženih usluga i lokaciju banke.“ Autor konstatiše da štedište nisu kamatno osjetljive i da im je sigurnost depozita primarna.

ZAKLJUČAK

Provedeno istraživanje pokazalo je da štedište imaju povjerenje u bankarski sistem Republike Srbije. U analiziranom periodu ostvaren je rast štednje od cca 1,45 milijardi KM. Istočemo da na povjerenje građana značajno ne utiče profitabilnost banaka. Banaka koja je ostvarila najveću profitabilnost u posmatranih pet godina nije ostvarila i najveći rast depozita. Postoji relativna usklađenost kapitala i depozita, a što asocira na postojanje značajne veze između ponašanja vlasnika kapitala, upravljačkih odluka i ponašanja štedišta. Ovo istraživanje pokazalo je da na povjerenje štedišta najviše utiče sigurnost njihovih uloga.

LITERATURA

1. Jović D.: Razvijanje metodologije za ocjenu povjerenja u bankarstvo Bosne i Hercegovine: Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije, Godina II-Jurman, A.: Kreditna politika poslovnih banaka u funkciji učinkovite multiplikacije kredita i depozita: Economic research - Ekonomski istraživanja, Vol. 21 No. 2, Pula, 2008.
2. Kozarević, E.; Kokorović, M.; Baraković Nurikić,M.: Upravljanje rizicima u bankama i mikro-kreditnim organizacijama u Bosni i Hercegovini-komparativna analiza: Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije /Journal of economic and politics of Transition: Godina XIX Vitez-Tuzla-Zagreb-Beograd-Bukurešt, 2017. Br. 40
3. Ostojić, S.: Aplikativni aspekti finansijskog izvještavanja banke-analitički okvir jedinstvenog bankarskog izvještaja: Privredna izgradnja, Savez ekonomista Vojvodine, XLVI: 1-2, str. 73-110, Novi Sad, 2003.
4. Slijepčević, V., Galijašević, K., "Profitabilnost banaka kao uslov dugoročne stabilnosti bankarskog sektora Republike Srbije", Zbornik radova. Međunarodna naučna konferencija. Mediji i ekonomija, Visoka škola "Banja Luka College", str. 145-155, Banja Luka, 2019.
5. Slijepčević, V.:Ocjena stabilnosti bankarskog sektora Bosne i Hercegovine primjenom Altmanovog Z"-score modela, Međunarodno indeksirani naučno-stručni časopis: Poslovni konsultatnt, godina XI, Broj 86., str. 45-56: Tuzla, 2019.
6. <http://www.blberza.com/Pages/Default.aspx>
7. http://www.blberza.com/Cms2FileCache/files/cms2/docver/65598/files/PIBB_Godisnji%20izvjestaj%20o%20poslovanju%202016.pdf
8. <http://www.blberza.com/Pages/DocView.aspx?Id=76806>
9. https://abrs.ba/public/data/documents/1434/20191231_Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS.pdf
10. <http://www.blberza.com/Pages/issuerdata.aspx?code=pibb>
11. https://abrs.ba/public/data/documents/649/Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS_31122015.pdf
12. https://abrs.ba/public/data/documents/1434/20191231_Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS.pdf

Pregledni rad

UDK 657.05:004.4

DOI 10.7251/BLCZR0120077A

COBISS.RS-ID 129589761

RAČUNOVODSTVENI TRETMAN SOFTVERA

Aleksić Milanka¹, Vujnović-Gligorić Bogdana²

Sažetak

Rad se bavi problematikom računovodstvenog tretmana softvera, s posebnim naglaskom na izradu softvera u vlastitoj režiji. Radi cijelovitijeg prikaza, sagledani su i ostali aspekti koji su povezani sa tim, kao što su računovodstvena regulativa i savremena računovodstvena praksa.

Osim teorijskih određenja softvera, prikazan je i način priznavanja i vrednovanja poslovnih promjena koje se odnose na softver.

Cilj rada je rasvijetliti određene dileme vezane za tretman troškova vezanih za pribavljanje i korištenje softvera, a posebno razlučivanje troškova pojedinih faza izrade softvera u vlastitoj režiji. S obzirom da se radi o velikim investicijama, važno je odrediti koji troškovi pripadaju periodu u kojem su nastali, a koje troškove možemo kapitalizovati. Od preciznosti ovog razgraničenja zavisi i prikaz cijelovite slike o poslovanju preduzeća.

Rezultati istraživanja daju smjernice za adekvatniji računovodstveni tretman softvera, a to su: (1) da se po pravilu sistemski i izvršni softveri priznaju kao nematerijalna imovina, a programski softveri kao materijalna imovina; (2) za preciznije razlučivanje troškova po fazama može se koristiti američki standard SOP 98-1: Računovodstvo troškova razvoja ili dobivanja programa za internu upotrebu; (3) u uslovima brzog tehnološkog zastarijevanja potrebno je s preciznošću odrediti korisni vijek upotrebe softvera, a time i veličinu troškova amortizacije i (4) da svaka buduća promjena cijena na niže može ukazivati na tehnološko i komercijalno zastarijevanje, što smanjuje buduće ekonomske koristi sadržane u softveru.

Ključne riječi: softver, računovodstveni tretman, troškovi softvera.

Summary

The research paper analysis the problems of accounting treatment of software, with special emphasis on internal software development. In order to get the full picture, other related aspects such as accounting regulations and modern accounting practices have been considered.

In addition to the theoretical determination of a software, methods for recognizing and evaluating business events related to software are discussed.

The aim of the paper is to shed light on certain dilemmas related to the treatment of costs related to the acquisition and use of software, in particular to discern the costs of particular stages of internal software development. Given that these are large investments, it is important to match costs with the period to which they belong and to understand what costs can actually be capitalized. Accuracy of these demarcations has an influence on the presentation of company's business. The results of the survey provide guidance for better accounting treatment of software, namely: (1) that system softwares are recognized as intangible assets and application software as tan-

1 Vanredni profesor, Panevropski univerzitet "Apeiron", Banja Luka, Fakultet Poslovne ekonomije, milanka.s.aleksic@apeiron-edu.eu

2 Redovni profesor, Panevropski univerzitet "Apeiron", Banja Luka, Fakultet poslovne ekonomije, Bogdana_vujnovic@yahoo.com

gible assets; (2) the American Standard SOP 98-1: Accounting for the Costs of Developing or Obtaining Programs for Internal Use can be used to distinguish costs by stages more accurately (3) in the face of rapid technological obsolescence, the useful life of the software must be determined with precision, and thus the magnitude of depreciation costs of a software and (4) that any future price reduction may indicate technological and commercial obsolescence, reducing the future economic benefits embodied in the software.

Keywords: software, accounting treatment, software costs

Uvod

Sve veća informatizacija i automatizacija poslovanja, kao imperativ, nameće upotrebu poslovnih programa, poznatijim pod nazivom softver (engl. software). Pod softverom se podrazumijevaju svi programi koji su neophodni za rad računara ili srodnih uređaja.³ Događaje koji potvrđuju nabavku i korištenje softvera potrebno je računovodstveno evidentirati i iskazati u finansijskim izvještajima. Kod računovodstvenog tretmana softvera bitno je da se on posmatra u vezi sa računaorm (hardverom), bez kojeg po pravilu ne može funkcionisati.⁴ Način evidentiranja poslovnih promjena koje se odnose na softver i hardver, kao i objavljivanje informacija o takvim ulaganjima je specifičan, s obzirom da se radi o visokim investicijama i postojanju mogućnosti alternativnog računovodstvenog tretmana. S tim u vezi potrebno je posvetiti dužnu pažnju pribavljanu softvera, amortizaciji, nadogradnji i ostalim troškovima vezanim za implementaciju informacionih tehnologija. Način prikazivanja određenih stavki, se direktno odražava na poslovne performanse preduzeća.

S obzirom da se računovodstvena praksa susreće sa različitim problemima prilikom računovodstvenog obuhvatanja i evidentiranja informacionih tehnologija, ovim radom se želi ukazati na njih i način njihovog rješavanja. Poseban fokus je stavljen na računovodstveni tretman izrade softvera u vlastitoj režiji s aspekta posmatranja troškova pojedinih faza. Odredene nejasnoće, koje postoje u domaćem zakonodavstvu, a odnose se na razgraničenje troškova pojedinih faza razvoja softvera su pojašnjene s aspekta međunarodne regulative i savremene računovodstvene prakse.

1. Softver kao dio nematerijalne imovine

Softver se evidentira na poziciji nematerijalne imovine. Nematerijalna imovina je „nefinancijska imovina bez fizičkog obilježja koja se može identificirati“⁵ Prema Kontnom okviru o sadržini računa u kontnom okviru za privredna društva, zadruge, druga pravna lica i preduzetnike u grupu nematerijalnih ulaganja (01) su svrstana sljedeći sintetički računi:

- 010 - ulaganja u razvoj,
- 011 - koncesije, patenti, licence i ostala prava
- 012 - goodwill,
- 014 - ostala nematerijalna ulaganja,
- 015 - nematerijalna ulaganja u pripremi i
- 016 - avansi za nematerijalna ulaganja.

3 Horvat Jurjec, K., Računovodstveni i porezni položaj softvera, Računovodstvo, revizija i financije, br. 10/19, PRIF, d.o.o., Zagreb, 2019, str.32, <https://www.rrif.hr/clanak-12144.html> (preuzeto 10.02.2020.)

4 Hardver i softver objedinjeni čine informacioni sistem

5 V. Belak, i N., Vudrić, Osnove suvremenog računovodstva, Belak excellens d.o.o., Zagreb, 2012., str 103.

Ulaganja u razvoj softvera u vlastitoj režiji (čiji se efekti očekuju u periodu dužem od 1 godine) se evidentiraju na računu 010.

Na računu 011 - koncesije, patenti, licence i ostala prava se iskazuju nematerijalna prava koja se tretiraju prema MRS 38: Nematerijalna imovina, a pod koje ubrajamo i licence za softver.

Nabavka softvera, preko nematerijalnih ulaganja u pripremi, se evidentira okviru sintetičkog računa 014 (MRS 38, paragraf 7).

Računovodstveni tretman softvera se vrši u skladu sa:

- Zakonom o računovodstvu i reviziji,
- Međunarodnim računovodstvenim standardima (MRS),
- Međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja (MSFI),
- Međunarodnim standardima revizije,
- Etičkim kodeksom za profesionalne računovođe,
- Standardima kvaliteta i
- Nacionalnim standardima (standardi za računovodstveni softver, revizorski softveri CAAT alati i sl.)⁶

Primarnu ulogu u računovodstvenom tretmanu određenih faza i postupaka u razvoju softvera zauzima Međunarodni računovodstveni standard 38: Nematerijalna imovina.

Računovodstveni tretman softvera se treba posmatrati u svjetlu ulaznih resursa, obrade podataka, i izvještavanja. Obimnost ulaznih podataka i brzina izvještavanja zahtijevaju primjenu specijalizovanog računovodstvenog softvera koji ispunjava minimum standarnih zahtjeva u pogledu objektivnosti, pouzdanosti, zaštićenosti, blagovremenosti, izdržljivosti, i sl.⁷

2. Računovodstveni tretman softvera prema MRS

2.1. Početno i naknadno priznavanje softvera

Početno mjerjenje računovodstvenog softvera se vrši po nabavnoj vrijednosti (trošku nabavke). Naknadna mjerena se vrše po metodi troška ili metodi revalorizacije, zavisno od toga koja metoda je izabrana u računovodstvenim politikama. Ukoliko se softver obračunava prema metodi revalorizacije, pravno lice je dužno i za ostala sredstva iz te grupe primjeniti istu metodu, osim ako za ta sredstva ne postoji aktivno tržište.

Kod početnog priznavanja je potrebno utvrditi da li se softver javlja u materijalnom ili nematerijalnom obliku.

Ukoliko se softver javlja u materijalnom obliku (npr.kompakt disk-u), tada je potrebno primjeniti pravilo značajnosti i vrijednosti pojedinog dijela imovine. S obzirom da je vrijednost kompakt diska zanemariva u odnosu na vrijednost softvera koji se nalazi na tom kompakt disku, računovodstveni tretman se vrši u skladu sa MRS 38: Nematerijalna imovina, uz zadovoljenje ostalih potrebnih uslova za evidentiranje na poziciji dugoročne imovine.

⁶ Stojanović, R., MRS 8 Računovodstvene politike, promene računovodstvenih procena i greške, Računovodstvo, br. 5-6, Beograd, 2005, str. 7.

⁷ Bernardo Aureo, Razvoj računovodstva, Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo, vol. 2, br. 3, Beograd, 2016, str. 39-48, <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=2217-401X1603039A> (preuzeto 10.02.2020.).

Ukoliko računar ne može funkcionisati bez specifičnog softvera, odnosno kada je on sastavni dio povezanog hardvera, tada se tretira u skladu sa MRS 16: Nekretnine, postrojenja i oprema.⁸ U takvom slučaju, i amortizacija poslovног programa, se vrši zajedno sa amortizacijom materijalne imovine po istim amortizacionim stopama.

Kod razlučivanja pripadnosti softvera materijalnoj ili nematerijalnoj imovini potrebno je razlikovati softvere prema namjeni:⁹

- Sistemski softveri koji pokreću računar ili upravljaju cjelokupnim računaram, procesima i podacima i sl., kao što su server, driver, operativni sistemi (Microsoft Windows, Linux), itd. Ovaj softver ima tretman materijalne imovine, čiji je dio.
- Izvršni softveri (aplikativni ili namjenski) koji omogućavaju obavljanje određenih zadataka, poput poslovног softvera, baze podataka, edukacijskog softvera i sl. S ovim softverima se postupa kao sa nematerijalnim sredstvom.
- Programske softveri koji, uz korištenje nekog programskog jezika, pomažu da se obavi određeni zadatak, kao što su interpreter, linker, uređivač teksta, kompjajler i sl.. Po pravilu ovaj programski softver je nematerijalna imovina.

S obzirom da softver i hardver objedinjeni čine informacioni sistem, bilo bi logično da se evidentiraju kao jedno sredstvo. Međutim, u praksi se oni najčešće iskazuju odvojeno u poslovnim knjigama, na bilansnim pozicijama hardver i softver. U zavisnosti od svrhe nabavke, hardver se računovodstveno tretira u skladu sa sljedeća tri MRS:

- MRS 2: Zalihe,
- MRS16: Nekretnine, postrojenja i oprema i
- MRS 17: Najmovi/lizing.

2.2. Nabavka softvera

Nabavka softvera se može izvršiti na neki od sljedećih načina:

- vlastita izrada,
- lizing,
- kupovina,
- donacija,
- razmjena i
- spajanje i pripajanje preduzeća.

2.2.1. Izrada softvera u vlastitoj režiji

Kod izrade softvera u vlastitoj režiji se uvjek postavlja pitanje priznavanja i razgraničenja troškova po fazama izrade.

Troškovi softvera izrađenog u vlastitoj režiji obuhvataju sve direktne troškove koji su potrebni za kreiranje, izradu i pripremu softvera za funkcionisanje, a to su:

- troškovi materijala i usluga korištenih za njegovu izradu,

8 Horvat Jurjec, K., Godišnje izvješće za 2009.g., Računovodstvo, revizija i financije br. 4/10, PRIF, d.o.o., Zagreb, 2010, str. 31-32.

9 Horvat Jurjec, K., Računovodstveni i porezni položaj softvera, Računovodstvo, revizija i financije, br. 10/19, PRIF, d.o.o., Zagreb , 2019, <https://www.rrif.hr/clanak-12144.html> (preuzeto 10.02.2020.)

- plate i ostali troškovi zaposlenih (prema MRS 19: Primanja zaposlenih) koji su direktno učestvovali u izradi softvera,
- naknade za registrovanje prava u skladu sa važećom pravnom regulativom,
- amortizacija patenata i licenci koji su korišteni u izradi softvera i
- troškovi kamata (prema MRS 23: Troškovi posudivanja).

U praksi se često javljaju dileme vezane za računovodstveni tretman nematerijalnih ulaganja u obuku zaposlenih, radi sticanja vještina, koje će dovesti do budućih ekonomskih koristi. Pravno lice nema uvijek kontrolu nad očekivanim ekonomskim koristima koje su proistekle iz obuke, zbog čega takve stavke ne ispunjavaju uslove definicije nematerijalnog sredstva (vjerovatnoću da će u pravno lice pricicati očekivane buduće ekonomске koristi koje se mogu pripisati sredstvu i da je nabavna vrijednost sredstva pouzdano mjerljiva). Isti slučaj se javlja kod specifičnog upravljačkog i tehničkog talenta, osim ako je njegovo korištenje zakonski zaštićeno (ugovorena "eksplotacija" stečenih zananja i vještina zaposlenih) i ako ispunjava ostale uslove definicije.

Kod izrade softvera u vlastitoj režiji potrebno je identifikovati faze izrade, kako bi se troškovi mogli s preciznošću pripisati određenoj fazi. Prema međunarodnom računovodstvenom standardu 38: Nematerijalna imovina, razlikujemo troškove koji nastaju u fazi:

- istraživanja (priznaju se kao rashodi u periodu nastanka) i
- razvoja softvera (kapitalizuju se samo ako su ispunjeni uslovi određeni navedenim standardom (tehnička provodivost, raspoloživost za upotrebu i prodaju, vjerovatnoća očekivanog priliva budućih ekonomskih koristi i mogućnost pouzdanog utvrđivanja izdataka koji se pripisuju nematerijalnom sredstvu tokom razvoja)).

U praksi je teško razgraničiti fazu istraživanja od faze razvoja, što otežava i klasifikaciju troškova.

Ukoliko pravno lice ne može jasno razlučiti fazu istraživanja od faze razvoja internog softvera, tada se svi troškovi pripisuju fazi istraživanja i tretiraju kao rashod u trunutku nastajanja (MRS 38: Nematerijalna ulaganja, paragraf 53). Ukoliko su izdaci za istraživanje kapitalizuju u ranijim periodima, potrebno ih je isknjižiti na teret akumulirane dobiti.

U aktivnosti istraživanja spadaju:

- istraživanja s ciljem sticanja novih znanja,
- ispitivanje, ocjena i izbor rezultata istraživanja i spoznaja,
- pronalaženje alternativnih rješenja za postojeće procese,
- kreiranje, ocjenjivanje i izbor mogućih alternativa za poboljšanje postojećih procesa i sl.

Faza razvoja internog softvera se može odrediti na osnovu sljedećih karakteristika:

- tehnički je provediva izrada softvera,
- postoji namjera za dovršenje softvera, njegovu upotrebu i prodaju,
- softver će biti moguće prodati ili koristiti,
- postoji korisnost za softver ukoliko se koristi za vlastite potrebe, ili za tržište ukoliko se želi prodati,
- postoje svi potrebni resursi (kadrovski, materijalni i finansijski) za dovršenje razvoja, korištenje ili prodaju softvera i

- moguće je utvrditi izdatke u fazi razvoja koji se mogu pripisati softveru u toku njegovog razvoja.

Razgraničenje je olakšano sa uvođenjem i treće faze, tzv postimplementacione faze. Naime, od strane američkog Instituta ovlaštenih računovođa i revizora (engl: American Institute of Certified Public Accountants - AICPA) objavljen je standard SOP 98-1 (engl. Statement of Position SOP 98-1)¹⁰, za računovodstveni tretman troškova softvera proizvedenog u vlastitoj režiji, koji poznaje tri faze projekta:

- preliminarna faza procjene i planiranja,
- razvojna faza (dizajniranje, instalacija i testiranje) i
- faza nakon implementacije i rada, odnosno faza poslovanja sa programom.

Softveri proizvedeni u vlastitoj režiji ili segmenti softvera koji su integrirani sa kupljenim softverom se evidentiraju u aktivi na poziciji internu razvijeni softveri. Kod ovih softvera se određeni troškovi mogu kapitalizovati, a dio troškova se evidentira u prihode perioda u kojem su nastali. Ukoliko su softveri iz vlastite režije namjenjeni prodaji, tada se troškovi istraživanja ne kapitalizuju već terete prihode perioda. U tabeli 1. dat je uporedni prikaz računovodstvenog tretmana troškova softvera izrađenih u vlastitoj režiji po MRS 38: Nematerijalna ulaganja i SOP 98-1: Računovodstvo troškova razvoja ili dobivanja programa za internu upotrebu.

Tabela 1. Uporedni prikaz računovodstvenog tretmana troškova softvera izrađenih u vlastitoj režiji po MRS-u 38 i SOP-u 98-1

MRS 38	SOP 98-1
1. FAZA ISTRAŽIVANJA (troškovi poslovanja) - troškovi aktivnosti koje imaju za cilj sticanje novih spoznaja - troškovi iznalaženja ocjena i konačnog izbora primjene istraživačkih nalaza i drugih znanja, - troškovi iznalaženja alternativa za materijale, pronalaske, proizvode, postupke, sisteme ili usluge, - troškovi oblikovanja, dizajna, ocjenjivanja i konačnog izbora mogućih alternativa novih ili poboljšanih materijala, pronalazaka, postupaka, sistema ili usluga	1. PRELIMINARNA FAZA (troškovi poslovanja) - konceptualno oblikovanje alternativa, procjena alternativa, - određivanje postojanja potrebne tehnologije i konačni izbor alternativa (plan razvoja programa, utvrđivanje zahtjeva sistema, zahtjevi za različitim prijedlozima), - izrada cost/benefit analize u kontekstu izbora između alternativnih mogućnosti, kao što su npr. demonstracije dobavljača, intervjuiranje i izbor dobavljača ili konsultanta za pomoć u razvoju ili instaliranju softvera.)

10 SOP 98-1: Računovodstvo troškova razvoja ili dobivanja programa za internu upotrebu (donesen u martu 1998. g.)

<p>2. FAZA RAZVOJA (kapitalizacija troškova)</p> <ul style="list-style-type: none"> - izdaci za materijal i usluge koji su korišteni ili potrošeni u stvaranju nematerijalnog sredstva, - plaće, dnevnice i drugi troškovi zaposlenog osoblja koji su direktno uključeni u stvaranje tog sredstva, - izdaci koji se direktno mogu pripisati stvaranju sredstava (npr. naknade registru za korištenje zakonskih prava), - opći troškovi koji su neophodni da se dobije sredstvo i da se mogu rasporediti na razumnoj i dosljednoj osnovi na to sredstvo 	<p>2. FAZA RAZVOJA (kapitalizacija troškova)</p> <ul style="list-style-type: none"> - troškovi dizajniranja izabrane putanje, - oblikovanje konfiguracije programa i interfejsa programa, - troškovi kodiranja, instaliranja na hardver, - troškovi razvoja programa koji dozvoljavaju pristup ili konverziju starih podataka uz pomoć novog sistema, konverziju starih podataka u novi sistem, troškovi testiranja te faze paralelnog procesiranja, troškova kamata koji su nastali u vrijeme razvoja aplikacije, - troškovi reinženjeringu provedeni za vrijeme razvoja.
	<p>3. POSTIMPLEMENTACIJSKA FAZA (troškovi poslovanja)</p> <ul style="list-style-type: none"> - troškovi treninga ili edukacije korisnika, - troškovi održavanja aplikacije

Izvor: FEB, Računovodstveni aspekt implementacije poslovnog software-a, 2014. http://www.feb.ba/wp-content/uploads/2014/06/Racunovodstveni-aspekt-implementacije-poslovnog-software_.pdf (preuzeto 10.02.2020.)

Iz priložene tabele je vidljivo da SOP 98-1: Računovodstvo troškova razvoja ili dobivanja programa za internu upotrebu, nudi detaljnije razgraničenje troškova pojedinih faza projekta izrade softvera u vlastitoj režiji. Takvo detaljisanje olakšava podjelu troškova na troškove perioda i troškove kapitalizacije, a time i objektivnije finansijsko izvještavanje. Pri ovome je važno istaći i koji troškovi se, prema ovim standardima, ne mogu kapitalizovati, a što je prikazano u tabeli 2.

Tabela 2. Uporedni prikaz troškova koji se ne mogu kapitalizovati kod izrade softvera u vlastitoj težiji po MRS 38 i SOP 98-1

MRS 38	SOP 98-1
<ul style="list-style-type: none"> - prodajni, administrativni i ostali opšti režijski izdaci, osim kada se izdaci mogu direktno pripisati pripremi imovine za upotrebu - utvrđene neefikasnosti i početni proizvodni gubici nastali prije nego što je imovina dostigla planirani učinak i - izdaci oposobljavanja zaposlenih na rukovanju imovinom. 	<ul style="list-style-type: none"> - opšti i administrativni troškovi

Izvor: FEB, Računovodstveni aspekt implementacije poslovnog software-a, 2014. http://www.feb.ba/wp-content/uploads/2014/06/Racunovodstveni-aspekt-implementacije-poslovnog-software_.pdf (preuzeto 10.02.2020.)

Za razliku od troškova od predhodnog uporednog prikaza, MRS 38: Nematerijalna imovina je dao detaljniji prikaz oših, administrativnih i ostalih troškova koji se ne mogu kapitalizovati kod softvera, u koje se ubraju:

- “prodajni, administrativni i ostali opšti režijski izdaci, osim kada se izdaci mogu direktno pripisati pripremi imovine za upotrebu
- utvrđene neefikasnosti i početni proizvodni gubici nastali prije nego što je imovina dostigla planirani učinak i

- izdaci ospozobljavanja zaposlenih na rukovanju imovinom.”¹¹

2.2.2. Nabavka softvera

Kod nabavke softvera je važno ispravno odrediti njegovu nabavnu cijenu, koja se predhodno formira na računu nematerijalnih ulaganja u pripremi.

Nabavna cijena softvera se formira na sljedeći način:

Kupovna cijena softvera – trgovinski popusti ili rabati

- *uvozne dadžbine i nepovratni porezi*
- *svi direktni troškovi koji nastanu do aktiviranja softvera (“troškovi primanja zaposlenih, definiranih u MRS 19, koji direktno proizlaze iz dovođenja imovine u radno stanje; profesionalne naknade koje proizlaze direktno iz dovođenja imovine u radno stanje; i troškovi testiranja pravilnog funkcioniranja imovine.”¹²)*

Kupljeni softver se evidentira na poziciji softvera (ukoliko se kupuje kompletan softver) ili poziciji licenci (ukoliko se kupuje samo licenca), a u specifičnim slučajevima se može iskazati i na poziciji opreme.

Softver se može nabaviti i putem finansijskog ili operativnog lizinga. Ukoliko se nabavka vrši putem finansijskog lizinga, tada se evidentiranje vrši u skladu sa MRS 17: Najmovi/lizing, tako što se poslovni lizing evidentira u aktivi kao sredstvo, a u pasivi kao obaveza, dok se kamata priznaje kao trošak perioda u kojem je nastala.

Kod nabavke softvera putem operativnog lizinga evidentiranje se vrši, takođe, po odredbama MRS 17: Najmovi/lizing, tako da se naknada za korištenje priznaje kao trošak perioda i obaveza prema davaocu lizinga.

Nabavka poslovnog softvera se može izvrsiti i putem donacija, tj. bez davanja protuna-knade. U ovom slučaju je potrebno utvrditi vrijednost nabavke prema aktivnom tržištu ili na neki drugi način, a potom evidentirati kao sredstvo i vanredni prihod.¹³

2.3. Korištenje softvera

Za ispravno evidentiranje korištenja softvera potrebno je računovodstvenim politikama utvrditi sistem i metode obračuna amortizacije, osnovicu za obračun amortizacije i vijek upotrebe, odnosno stopu amortizacije

Sistem i metode obračuna amortizacije utvrđuje menadžment, mada se po Zakonu o porezu na dobit Republike Srpske „rashodi amortizacije stalnih sredstava priznaju na godišnjem nivou prilikom obračuna poreske osnovice, i to primjenom degresivne metode na grupisana sredstva prema sljedećim amortizacionim stopama na grupe sredstava: 1) kompjuteri, informacioni sistemi, softveri i serveri - 40%“ (član 12, stav 3).

Osnovicu za amortizaciju čini trošak nabavke, odnosno njegova revalorizovana vrijednost (trošak nabavke - procijenjeni ostatak vrijednosti). Ovo umanjenje osnovice za ostatak vrijednosati se ne primjenjuje ukoliko se nabavlja samo licenca za korištenje.

Vijek trajanja softvera određuje menadžment, a na osnovu vijeka trajanja određuje i stopu amortizacije. U skladu sa MRS 38: Nematerijalna imovina potrebno je procijeniti

11 MRS 38: Nematerijalna imovina, paragraf 67, <http://www.srr-fbih.org/File/Download?idFi=312> (preuzeto 10.02.2020.)

12 MRS 38, paragraf 28

13 SRRFBiH, Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje, <http://www.srr-fbih.org/File/Download?idFi=261>, KK 16, (preuzeto 16.02.2020.)

korisni vijek upotrebe softvera, s tim da on može biti i neograničen. Ukoliko je vijek upotrebe ograničen, tada se procjenjuje rok do kojeg će on sticati neto novčane prilive. Ukoliko je vijek upotrebe ne može utvrditi, tada će se tretirati kao sredstvo sa neograničenim vijekom upotrebe i neće se računati amortizacija. Nematerijalno sredstvo ima neograničen vijek upotrebe ukoliko se, na osnovu svih relevantnih faktora kod analze, utvrdi da ne postoji predvidivo ograničenje perioda u kojem se očekuju ekonomske koristi od tog sredstva. To ujedno znači da se na određena sredstva neće obračunavati amortizacija i da je za računanje umanjenja vrijednosti obavezna primjena MRS 38: Nematerijalna imovina.

Vijek upotrebe softvera se određuje na osnovu ugovora ili zakona, s tim da može biti kraći i uskladen sa periodom u toku kojeg pravno lice očekuje ekonomske koristi.

Ukoliko se softver evidentira po modulima,¹⁴ tada se obračun amortizacije može vršiti prema datumima aktiviranju pojedinih modula.

Prilikom korištenja softvera javlja se i potreba za njegovim održavanjem i nadogradnjom. Trošak nadogradnje se evidentira kao trošak tekućeg perioda, osim u slučaju kada se sa nadogradnjom dolazi do novih funkcionalnosti ili povećanja kapaciteta, što povećava njegovu vrijednost. U tom slučaju se ponovo procjenjuje vijek upotrebe hardvera i određuje stopa amortizacije. Održavanje hardvera je, po pravilu, uvek trošak tekućeg perioda.

2.4. Prodaja softvera

Ukoliko se vrši prodaja softvera, tada se prihodi priznaju uz uslove koji su utvrđeni MRS 18: Prihodi, paragraf 14:

- a) "subjekt je prenio na kupca značajne rizike i koristi od vlasništva nad dobrima,
- b) subjekt ne zadržava ni kontinuirano učešće u upravljanju do stepena koji se obično povezuje s vlasništvom, niti stvarnu kontrolu nad prodatim dobrom,
- c) iznos prihoda se može pouzdano izmjeriti,
- d) vjerovatno je da će ekonomske koristi povezane s transakcijom pritjecati u subjekt, i
- e) troškovi, koji su nastali ili će nastati u vezi sa transakcijom, mogu se pouzdano izmjeriti."

U bilansu se prihodi od prodaje softvera prikazuju analitički u sklopu sljedećih pozicija:

- prihodi od licenci,
- prihodi od ažuriranja licenci,
- prihodi od nadogradnje,
- prihodi od tehničke podrške i
- prihodi od usluga konsaltinga, uključujući i obuku.

Prodaja softvera mora biti definisana ugovorom, a od kriterija iz ugovora zavisi, i način, i vrijeme priznavanja i evidentiranja. Kada je u pitanju prodaja softvera izgrađenih u vlastitoj režiji, bitno je istaći da postoji mogućnost vremenskog razgraničenja prihoda od prodaje na periode na koje se odnose, a sve u zavisnosti od sadržaja ugovora o prodaji. Takvi softveri se, zbog svoje neopipljivosti, uglavnom ne evidentiraju na zalihamu već u sklopu proizvodnje.

¹⁴ Petrović, Z. i dr., Računovodstveni informacioni sistemi, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2016., str.208.

Zaključak

Za pravilan računovodstveni tretman softvera potrebno je obratiti pažnju na nekoliko bitnih aspekata.

Prvo, potrebno je razlučiti pripadnost softvera materijalnoj ili nematerijalnoj imovini. Odrednica za takvu podjelu je razlikovanje softvera prema namjeni: (1) Softveri koji pokreću računar ili upravljaju cjelokupnim računarom, procesima i podacima (sistemske softveri) se tretiraju kao materijalna imovina, čiji su dio, po MRS 16: Nekretnine, postrojenja i oprema. (2) Softveri koji omogućavaju obavljanje određenih zadataka, poput poslovnog softvera, baze podataka, edukacijskog softvera i sl. (izvršni softveri) se tretiraju kao nematerijalna imovina, po MRS 38: Nematerijalna imovina. (3) Softveri koji, uz korištenje nekog programskog jezika, pomažu da se obavi određeni zadatak, kao što su interpreter, linker, uređivač teksta, kompjajler i sl. (programski softveri) se po pravilu tretiraju kao nematerijalna imovina.

Dруго, potrebno je sa preciznošću utvrditi faze izrade softvera u vlastitoj režiji i svakoj fazi pripisati pripadajući dio troškova. Postojeća računovodstvena regulativa je dala određene smjernice, koje su često nedovoljne za razlučivanje troškova na fazu istraživanja i na fazu razvoja. Za precizniju podjelu troškova predstavljen je američki standard SOP 98-1: Računovodstvo troškova razvoja ili dobivanja programa za internu upotrebu, koji uvodi i treću fazu, tzv. postimplementacionu fazu i daje detaljniji prikaz troškova po svakoj fazi. Treće, za ispravan računovodstveni tretman softvera potrebno je, s preciznošću, procijeniti njegov korisni vijek upotrebe. S brzim promjenama u razvoju tehnologije, softveri su izloženi tehnološkom zastarijevanju i svaka naknadna promjena vijeka se odražava na stavku troškova amortizacije. Neizvjesnost zahtijeva opreznost u procjenjivanju vijeka upotrebe, a pri tome treba voditi računa da ne bude nerealno kratak. Četvrto, svaka buduća promjena cijena na niže može ukazivati na tehnološko i komercijalno zastarijevanje, što smanjuje buduće ekonomске koristi sadržane u softveru.

Svaki od navedenih aspekata utiče na objektivnost u prikazivanju cijelovite slike o poslovanju preduzeća, posebno ako se ima u vidu da se radi o visokim ulaganjima.

Literatura:

1. Belak, V. i Vudrić, N., Osnove suvremenog računovodstva, Belak excellens d.o.o., Zagreb, 2012.
2. Bernardo Aureo, Razvoj računovodstva, Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo, vol. 2, br. 3, Beograd, 2016, <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=2217-401X1603039A>
3. FEB, Računoodtveni aspekt implementacije poslovnog software-a, 2014. http://www.feb.ba/wp-content/uploads/2014/06/Racunovodstveni-aspekt-implementacije-poslovnog-software_.pdf
4. Horvat Jurjec, K., Godišnje izvješće za 2009, Računovodstvo, revizija i financije br. 4/10, PRIF, d.o.o., Zagreb, 2010.
5. Horvat Jurjec, K., Računovodstveni i porezni položaj softvera, Računovodstvo, revizija i financije br. 10/19, Zagreb, 2019, <https://www.rrif.hr/clanak-12144.html>
6. Savez računovođa i revizora FBiH, Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje, <http://www.srr-fbih.org/File/Download?idFi=261>
7. Petrović, Z. i dr., Računovodstveni informacioni sistemi, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2016.
8. Savez računovođa i revizora FBiH, MSFI/MRS, <http://www.srr-fbih.org/msfimrs-14>
9. Stojanović, R., MRS 8 Računovodstvene politike, promene računovodstvenih procena i greške, Računovodstvo, br. 5-6, Beograd, 2005.

Pregledni rad

UDK 346:005.35

DOI 10.7251/BLCZR0120087P

COBISS.RS-ID 129589761

ULOGA I ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA

Jasmina Poštin¹, Marko Konjikušić², Aleksandra Jagodić Rusić³,
Hadži Strahinja Stojković⁴

Sažetak

Tokom proteklih nekoliko decenija sve je veći i značajniji interes naučnika za oblast preduzetništva kao rigoroznog akademskog polja izučavanja, uključujući namenske naučne časopise, nastavne predmete u poslovnim školama, porast naučnih konferencija za preduzetništvo. S obzirom da se svi akteri suočavaju sa velikim izazovima kroz održiva rešenja, uticaj perspektive socijalnog preduzetništva jeste da se svet učini boljim. Cilj ovog rada jeste da se utiče na naučnike i na celokupnu javnost da se prošire znanja angažovanosti i odgovornosti, kao i uloge koje imaju pojedinci, zajednice, preduzeća, vlade u cilju unapređenja dobrobiti ljudi i planete.

Ključne reči: socijalno preduzetništvo, etičko poslovanje

Abstract

Over the past few decades, there has been a growing and significant interest of scientists in the field of entrepreneurship as a rigorous academic field of study, including dedicated scientific journals, business school subjects and an increase in scientific conferences for entrepreneurship. Given that all those involved face great challenges through sustainable solutions, the impact of the social entrepreneurship perspective is to make the world a better place. The aim of this paper is to influence scientists and the general public to expand the knowledge of engagement and responsibility, as well as the roles that individuals, communities, companies, governments have in order to improve the well-being of people and the planet.

Key words: social entrepreneurship, ethical busines

UVOD

U svetu koji se suočava sa mnogim socijalnim izazovima i sa vladama koje često nisu u stanju da ponude rešenja, motivisani socijalni preduzetnici su često ključni za poboljšanje izazovnih situacija i problema (Sassmannshausen & Volkmann, 2018). Oni posluju na način da preko ostvarenog profita ispune određenu društvenu misiju. Ulažu profit ili deo profita u razvoj zajednice, bilo putem zapošljavanja ljudi koji teže dolaze do posla (osobe sa

1 University "Union - Nikola Tesla", Beograd, "Faculty of management", Sremski Karlovci, Serbia, email: famzr.edu@gmail.com

2 University "Union - Nikola Tesla", Beograd, "Faculty of management", Sremski Karlovci, Serbia

3 University "Business Academy", Faculty of economics and engineering management, Novi Sad, Serbia

4 University "Business Academy", Faculty of law for commerce and judiciary, Novi Sad, Serbi

invaliditetom, Romi, osobe starije od 50 godina života i dr.), u obrazovanje, kulturu, zaštitu životne sredine, razvoj socijalnih i zdravstvenih usluga. Ova vrsta preduzetništva se bavi prepoznavanjem i rešavanjem društvenih problema kao što su siromaštvo, nezaposlenost, zaštita životne sredine, tako što primenjuju inovativne metode i strategije. Socijalno preduzetništvo može da se odnosi na sve pravne forme poslovnih subjekata, kao što su udruženja građana, zadruge, fondacije, razvojne agencije, društva sa ograničenom odgovornošću i drugo. Vladina intervencija u obliku politike ljudskih prava i zakona o radu počela je kasno. Američko odeljenje za rad (eng. U.S. Department of Labor) nastalo je tek 1913. godine, a Međunarodna organizacija rada (eng. International Labor Organization, ILO) osnovana je 1919. godine i postala je prva specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija 1946. godine (Markman et al., 2019). Svakako da bi se vlade, javne institucije i društvene organizacije trebalo smatrati prirodnim partnerima za postizanjem društvenih ciljeva (Zahra & Wright, 2011). Neke studije (Santos, 2012; Saxton & Benson, 2005; Stephan et al., 2014) ističu važnost podrške koju pružaju vlade, što se u velikoj meri odražava kroz visoko etično okruženje u javnom sektoru, dok bi nedostatak podrške povećao transakcijske troškove operativnih preduzeća (Pathak & Muralidharan, 2020). Pathak & Muralidharan (2020) smatraju da što je veća rasprostranjenost neetičkog ponašanja to će se članovi društva češće baviti neopravdanim radnjama, bilo da je to izbegavanje plaćanja poreza, podmićivanje zarad osiguranja lične koristi. Koji god da je slučaj u pitanju, navedeni autori smatraju da ovi članovi predstavljaju deo društva koji ličnu korist stavlja iznad koristi društva tako što se bave nepravednim delima.

LITERATURNA ISTRAŽIVANJA

Prepoznajući važnost socijalnog preduzetništva, razvio se širok spektar istraživačke literature i akademskih aktivnosti, a poslednjih godina je ostvaren i značajan akademski napredak u razumevanju socijalnog preduzetništva (Sassmannshausen & Volkmann, 2018). Iako nije tačno poznato kada se prvi put pojavio termin "socijalno preduzetništvo" (Sassmannshausen & Volkmann, 2018), pretpostavlja se da je to bilo u akademskoj publikaciji (časopis "The Journal of Economic History") Vilijama Parkera (William N. Parker) 1954. godine. Članak je bio o različitim oblicima preduzetništva u Nemačkoj i mogao bi se smatrati polazištem u istraživanju socijalnog preduzetništva. Međutim, tačno tri decenije se niko nije doticao ove teme, osim jedne publikacije (Sassmannshausen & Volkmann, 2018), da bi 1982. godine bilo pet publikacija koje samo spominju socijalno preduzetništvo, uključujući i jednu o norveškim ženama preduzetnicama (Larson 1982). Termin socijalno preduzetništvo se tek 1984. godine prvi put stavlja u središte empirijskog istraživanja kroz dva slučaja povezana ponovo sa ženskim preduzetnicama u nordijskim zemljama (Frankel 1984). Od 1998. godine broj objavljenih studija se povećavao vremenom, a od 2005. do 2006. godine je već socijalno preduzetništvo bila aktuelna tema u istraživanju preduzetništva, da bi u 2013. godini kumulativni broj publikacija (pretraživač: Google Scholar) koje su po prvi put sadržavale tačnu frazu za pretraživanje - "socijalno preduzetništvo" bilo 20.000 publikacija. (Sassmannshausen & Volkmann, 2018).

Literatura o preduzetništvu se može odnositi na komercijalna i nekomercijalna održiva rešenja za izazove ili pak, korake ka rešenjima. Svakako bi krajnje dostignuće bilo iskorenjivanje negativnih efekata. Postojeća literaturna istraživanja koja povezuju preduzetništvo

i etiku teže ka tri glavna područja istraživanja: preduzetnička etika, socijalno preduzetništvo i preduzetništvo i društvo (Harris et al., 2009). Prema pomenutim autorima, postojeća literatura koja povezuje preduzetništvo i etiku usmerena je na preduzetničku etiku na mikro nivou gde je akcenat pre svega, na preduzetniku, zatim etičke dileme u vezi novog poduhvata ili na etičko ponašanje u firmi. Drugo rastuće područje proučavanja koje povezuje preduzetništvo i etiku jeste socialno preduzetništvo, o kojem će se u nastavku rada diskutovati. Treće široko područje istražuje ulogu novih poduhvata između preduzetništva i društva, gde se takođe sugeriše da preduzetnik može podstići pozitivne promene tako što će odbaciti postojeće norme ili će pomoći da se stvore nove norme (Harris et al., 2009). Ovde su uključene tematike iz ekomske literature, pre svega ekonomskog razvoja i socijalne zaštite.

IZAZOVI SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA

Socijalno preduzetništvo uključuje pojedince ili grupe koji imaju misiju da reše socijalni problem tražeći mogućnosti, baveći se inovacijama i preuzimajući visoke stepene rizika sa ograničenim resursima (Peredo & McLean, 2006). Espina i saradnici (2018) smatraju da u razumevanju uticaja na preduzetništvo treba razmotriti aktere i dostignuća u razvoju održivih rešenja, koji ne utiču samo na životnu sredinu, nego i na druge izazove kao što su siromaštvo i infrastruktura društvenih inovacija. Neosporno je da preduzetnički uticaj utiče i na angažman privatnih, javnih i aktera civilnog društva. Svakako da su mogućnosti za socijalno preduzetništvo različite od mogućnosti od onih za komercijalno preduzetništvo, po tome što su različiti načini na koji ti preduzetnici komuniciraju i reaguju na prilike (Corner & Ho, 2010). Takođe, novim načinima organizovanja i upravljanja doprinose i nova dostignuća u nauci, tehnologiji, biznsu i politici.

Studija čija se perspektiva preduzetničkog uticaja odnosi se na razvoj rešenja za velike izazove na finansijski, društveni i ekološki održiv način (Markman et al., 2019) ukazuje na nedovoljnost istraživanja između preduzetništva i velikih izazova. To znači da se malo zna o tome koje akcije se preuzimaju za rešavanje društvenih izazova u životnoj sredini koje prevazilaze firme, zajednice, tržišta, industrije, vlade i nacije i kakve vrste rešenja stvaraju (Markman et al., 2019). Prema navedim autorima ovi izazovi uključuju zagađenje, siromaštvo, nepravdu, a smatraju da različiti pojedinci, grupe i mali poduhvati mogu da se angažuju i doprinesu i donesu zamah naporima potrebnim za rešavanje velikih izazova.

„Nikada ne sumnjajte da mala grupa promišljenih, posvećenih građana može promeniti svet; zaista, to je zapravo jedino što je moguće.“ —Margaret Mead (Keys, 1982), (preuzeto iz literature: Markman et al., 2019).

Prema Markmanu i saradnicima (2019) tri glavna toka istraživanja ispitala su kako se pojedinci i firme bave i rešavaju socioekološke izazove. Prvi tok, ekološko preduzetništvo, povezuje reakcije na zagađenje, klimatske promene, krčenje šuma i druge ekološke prestupe sa preduzetničkim aktivnostima (Dean & McMullen, 2007; York & Venkataraman, 2010). Drugi tok, socijalno preduzetništvo, povezuje napore za rešavanje siromaštva, nejednakih mogućnosti i drugo, izazvanih preduzetničkim pristupima (Austin et al., 2006; Dees, 1998). Treći tok, održivo preduzetništvo, hibrid prva dva, povezuje preduzetničke napore za rešavanje društvenih i ekoloških problema (Shepherd & Patzelt, 2011).

Predzetnicima je potrebno znanje, veštine, autoritet i resursi koji su neophodni za rešavanje velikih izazova. Veliki problem predstavljaju njihovi nedostaci, odnosno nepostojanje primene upravljanja uprkos obimu izazova. Uticajni preduzetnici primenjuju ekonomsku logiku, ali daju prioritet rešavanju ogromnih izazova pre stvaranja bogatstva⁵. Markman i saradnici (2019) smatraju da, iako je sticanje materijalnog bogatstva u ovom kontekstu kritički opravdano, holistička primena stvaranja bogatstva bi bila poželjnija za ekonomije koje podržavaju socijalne i ekološke aspekte, kao što su na primer, povećanje prihoda, pristup hrani, zdravlju, obrazovanju i smanjenju zagađenja.

Članak koji daje smernice socijalnim preduzetnicima (Rangan & Gregg, 2019) koji žele da unaprede preduzeće, fokusira se na evoluciju četiri socijalna preduzetnika i dileme oko donošenja odluka sa kojima su se suočili u okviru povećanja obima svog rada i pružanja društvenog uticaja. U početku su četiri socijalna preduzetnika u dатој studiji radila na pronalaženju inovativnih rešenja za probleme u svojoj lokalnoj zajednici, gde bi svaki od njih, odatle, započeo postupak skaliranja kroz replikaciju, izvođenjem operativne efikasnosti, izvlačenjem osnovnih elemenata programa i proširivanjem na više sličnih korisnika. Nakon postizanja minimalne skale, ovi socijalni preduzetnici su tada bili spremni da razmotre kako da povećaju obim i uticaj svojih organizacija. Znači da je svaki od socijalnih preduzetnika počeo je sa rešavanjem lokalnih potreba. Na početku su se svi fokusirali na neposredni problem kako su ga videli. Njihova strast je bila da promene "svoje dvorište"⁶. Njihova misija je vremenom evoluirala kako su postali bolje informisani o svojoj svrsi i razvijanju odnosa sa novim gupama zainteresovanih strana. Ideja prilagođavanja kao odgovor na nove informacije nije nova. U socijalnom sektoru, društvena preduzeća se moraju neprestano razvijati iz različitih razloga, njihova misija je da promene život korisnika na bolje, što zahteva proširenje na korisnike.

Sve veća područja interesa zahvataju i istitivanja koji etički faktori pokreću društveno odgovorno ponašanje (Bacq et al., 2014), dok su socijalni preduzetnici sve više prepoznati po tome što pružaju rešenja za složena društvena pitanja šrom sveta (Zahra et al., 2009). Studija koja se bavila međukulturalnim poređenjem socijalne etike i socijalnog preduzetništva (Pathak & Muralidharan, 2020) iz 26 zemalja koji uključuju 93,439 individualna odgovora o socijalnom preduzetništvu iz 2015. godine, želeta je da shvati kako etičke orientacije na društvenom nivou utiču na verovatnoću da se pojedinci uključe u socijalno preduzetništvo. Identifikujući tri različita oblika etike na socijalnom nivou (etika u javnom sektoru, etika ponašanja i nesebičnost) kao regulatorne, normativne i kognitivne institucije (Donaldson, 2017), ispitivali su njihov uticaj na verovatnoću da se pojedinci uključe u socijalno preduzetništvo (Pathak & Muralidharan, 2020). Koristili su paralele tri institucionalna stuba: normativnog, kognitivnog i regulatornog sa tri oblika etike za predviđanje ponude i potražnje socijalnih preduzetnika. Rezultati su pokazali da niska etička ponašanja (normativna etika) na društvenom nivou pruža mogućnost pojedincima da postanu socijalni preduzetnici, iako nesebičnost (kognitivna etika) motiviše pojedince da postanu socijalni preduzetnici, visoka etika u javnom sektoru (regulatorna etika) pruža institucionalnu podršku takvim preduzetnicima da napreduju (Pathak & Muralidharan, 2020). Pat-

5 Markman, G., Waldron, T., Gianiodis, P., Espina, M. (2019). *E Pluribus Unum: Impact Entrepreneurship as a Solution to Grand Challenges*. Academy of Management Perspectives. 33(4), 372p.

6 Rangan V.K., Gregg T. (2019). How Social Entrepreneurs Zig-Zag Their Way to Impact at Scale. California Management Review, 62(1), 70p.

hak & Muralidharan (2020) takođe smatraju da povećana imigracija u drugim zemljama može izmeniti postojeće etičke standarde na društvenom nivou.

ZAKLJUČAK

Kao i opšta populacija, javnost, mediji, tako i naučnici gledaju da ukažu na najveće probleme u svetu, među kojima su i zagadjenje, siromaštvo i dok se krećemo ka održivim rešenjima, drugi se problemi pogoršavaju i pojavljuju se novi izazovi (Markman et al., 2019). Za unapređenje preduzetništva potrebna je integracija mnogih disciplina kao što su ekonomija, nauke o životnoj sredini, sociologija i kao što Markman i saradnici (2019) smatraju, potrebni su multidisciplinarni istraživački timovi koji će imati znanja da sagledaju širinu i dubinu problematike, da bi pomoću takvog znanja razumeli, integrисали i predviđali složene interakcije velikih izazova. Pomenuti autori takođe smatraju da nacionalne etičke institucije mogu međusobno komunicirati i doprineti nacionalnim preduzetničkim uslovima, a to su mehanizmi za raspodelu resursa koji pokreću otkrivanje i traženje mogućnosti na nivou pojedinca, čije rezultate regulišu institucije sprecične za naciju (Ács et al., 2014), gde bi cilj bio na višem nivou, u smislu uključivanja i rešavanja velikih izazova.

LITERATURA

1. Ács, Z.J., Autio, E., Szerb, L. (2014). National systems of entrepreneurship: Measurement issues and policy implications. *Research Policy*, 43, 476-494.
2. Austin, J.E., Stevenson, H., Wei-Skillern, J. (2006). Social and commercial entrepreneurship: Same, different, or both. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(1), 1-22.
3. Bacq, S., Hartog, C., Hoogendoorn, B. (2014). Beyond the moral portrayal of social entrepreneurs: An empirical approach to who they are and what drives them. *Journal of Business Ethics*, 133, 703-718.
4. Corner, P.D., Ho, M. (2010). How opportunities develop in social entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34, 635-659.
5. Dean, T.J., McMullen, J.S. (2007). Toward a theory of sustainable entrepreneurship: Reducing environmental degradation through entrepreneurial action. *Journal of Business Venturing*, 22, 50-76.
6. Dees, J.G. (1998). Enterprising nonprofits. *Harvard Business Review*, 76, 54-69.
7. Donaldson, T. (2017). Donaldsonian themes: A commentary. *Business Ethics Quarterly*, 27, 125-142.
8. Espina, M.I., Phan, P.H., Markman, G.D. (Eds.). (2018). Social innovation and sustainable entrepreneurship. UK: Edward Elgar Publishing. Cheltenham.
9. Frankel, G. (1984). Nordic Female Entrepreneurs. *Equal Opportunities International*, 3(4), 24-29.
10. Harris, J.D., Sapienza, H.J., Bowie, N.E. (2009). Ethics and entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 24(5), 407-418.
11. Larson, K.A. (1982). Role Playing and the Real Thing: Socialization and Standard Speech in Norway. *Journal of Anthropological Research*, 38(4), 401-410.
12. Markman, G., Waldron, T., Gianiodis, P., Espina, M. (2019). E Pluribus Unum: Impact Entrepreneurship as a Solution to Grand Challenges. *Academy of Management Perspectives*, 33(4), 371-383.
13. Pathak, S., Muralidharan, E. (2020). Societal Ethics and Social Entrepreneurship: A Cross-Cultural Comparison. *SAGE Publications Inc.*, 54(2/3), 180-208.

14. Peredo & McLean (2006), op. cit.; J. Gregory Dees, "The Meaning of Social Entrepreneurship," *Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership*, 1998.
15. Rangan V.K., Gregg T. (2019). How Social Entrepreneurs Zig-Zag Their Way to Impact at Scale. *California Management Review*, 62(1), 53–76.
16. Santos, F.M. (2012). A positive theory of social entrepreneurship. *Journal of Business Ethics*, 111, 335–351.
17. Sassenmannshausen, S.P., Volkmann, C. (2018). The Scientometrics of Social Entrepreneurship and Its Establishment as an Academic Field. *Journal of Small Business Management*, 56(2), 251-273.
18. Saxton, G.D., Benson, M.A. (2005). Social capital and the growth of the non-profit sector. *Social Science Quarterly*, 86, 16-35.
19. Shepherd, D.A., Patzelt, H. (2011). The new field of sustainable entrepreneurship: Studying entrepreneurial action linking "what is to be sustained" with "what is to be developed." *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35, 137–163.
20. Stephan, U., Uhlaner, L.M., Stride, C. (2014). Institutions and social entrepreneurship: The role of institutional voids, institutional support, and institutional configurations. *Journal of International Business Studies*, 46, 308-331.
21. York, J.G., Venkataraman, S. (2010). The entrepreneurship-environment nexus: Uncertainty, innovation, and allocation. *Journal of Business Venturing*, 25, 449– 463.
22. Zahra, S.A., Gedajlovic, E., Neubaum, D.O., Shulman, J.M. (2009). A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges. *Journal of Business Venturing*, 24, 519–532.
23. Zahra, S.A., Wright, M. (2011). Entrepreneurship's next act. *Academy of Management Perspectives*, 25, 67-83.

Pregledni rad

UDK 640.4:658.8

DOI 10.7251/BLCZR0120093B

COBISS.RS-ID 129589761

UGOSTITELJSTVO I GASTRONOMSKA PONUDA U SFERI MARKETING MIKSA

Aleksandra Broćeta¹

Sažetak

Cilj rada je istraživanje načina osmišljavanja gastronomске ponude na teritoriji grada Banja Luka, kao osnovnog proizvoda i usluge u ugostiteljstvu kroz elemente marketing miksa. Obogaćivanjem kulinarske ponude dolazi do privlačenja konzumenata iste i istovremeno do poboljšanja poslovnih rezultata. Koliko je to zahtijevno, pokazuje neuspjeh pojedinih restorana, koji se nisu održali u konkurenckoj borbi, kao i suprotno tome veliki uspjeh maštovitih i precizno osmišljenih poslovnih planova, koji su do savršenstava precizirali gastronomsku ponudu, ambijent i ugodaj restorana sa dugogodišnjom tradicijom. Privlačenje gosta i njegovo zadržavanje u vidu stvaranja navike posjećivanja restorana jedan je od glavnih ciljeva ugostiteljstva, odnosno marketinga u ugostiteljstvu. Lanci hotela u svijetu, popularnost su gradili na kulinarskim majstorijama vrhunskih kuhara. Nije dovoljan samo smještaj da bi se privukla turistička pažnja. Izuzetno je važno osmišljavanje jelovnika i menija.

Jelovnik i meni se razlikuju u roštiljnici, pizzeriji, restoranu i hotelu. Takođe, pored kreiranja jelovnika i menija izuzetno je važan dizajn karte (boje, slova, fotografije, kvalitet papira itd.). Jelovnik i meni sačinjava 50% doživljaja, a ostalo se ocjenjuje čulima okusa i mirisa.

Ključne riječi: marketing, ugostiteljstvo, kulinarska ponuda

Abstract

The aim is to explore way of designing gastronomic offer of the city of Banja Luka as the main products and services to the gastronomy industry through the elements of the marketing mix. Enriching culinary offerings leads to attracting consumers the same and at the same time to improve business results. How is it demanding shows the failure of individual restaurants which did not take place in the competitive struggle and on the contrary a great success imaginative and precisely designed business plans which are to perfection refine cuisine, ambience and atmosphere of the restaurant with long tradition etc. Attracting and retaining guest in restaurants to acquire the habit of visiting the restaurant is one one the main goals gastronomy and marketing in gastronomy. Hotel chains in the world are built on the popularity of culinary skills of top chefs. It is not enough just accommodation to attract tourist attention. It is extremely important to design menus and menu.

The menu and menu vary Grill, pizzeria, restaurant and hotel are different. Also, the next to create menus and menu is extremely important design maps (color, letter, photographs, paper quality, etc.) The menu and menu consist of 50% of the experience and the rest to assess the senses of taste and smell.

Keywords: marketing, catering, culinary offer

1 Mr Aleksandra Broćeta, e mail:brocetaa@yahoo.com

U V O D

Hrana je izvor života. Sve najvažnije životne i poslovne odluke donose se uz prisustvo ili poslije konzumiranja hrane. Diskusije o ishrani, jelovniku, vrsti namirnica, vremenu konzumiranja istih vode se svakodnevno na naučnoj osnovi. Ishranu ne treba posmatrati kao nužan segment življenja, ali svakako pravilna ishrana je pola zdravlja. Biranje namirnica i njihova kombinacija su od velike važnosti za ljudski organizam. Neke namirnice su apsolutno nespojive u jednoj kombinaciji. Nutricionisti svakodnevno pokušavaju ubijediti čovječanstvo da se mora izvršiti masovna edukacija iz oblasti gastronomije. I tada se na sceni pojavljuje marketing.

Konzumacija pića je popratni segment restoranske ponude, kao i unošenja dodatnih kalorija u organizam. Postoji cijeli spektar kombinacija alkoholnih i bezalkoholnih pića oko kojih se vode žestoke rasprave. U zavisnosti od države u kojoj se konzumira piće, načina prezentovanja istog, njegovog naručivanja i osmišljavanje menija je zahtijevan posao. Kulinarstvo i bezbroj izdanja najboljih recepata, koji pomjeraju granice u ishrani i maštoviti konobari, koji prave zanimljive koktele čine imidž privlačnog ugostiteljstva. Gastro-nomska čarolija stvara posebnu atmosferu kod gosta. Države, gradovi i podneblja pamte se po hrani, koja je specifična za navedene prostore. Inovacije su najvažniji dio, a greške se ne oprštaju.

Proizvod u vidu gastronomске ponude i usluga kao produžena ruka do gosta moraju imati savršenu promociju i posebno uvježbanu distribuciju, počevši od nabavke hrane, pripremanja iste, završetka njenog serviranja i „isporuke“ na sto.

GASTRONOMIJA

Nezaobilazan dio televizijskog programa je gostovanje kuhara i spremanje hrane u specijalnim emisijama, koje privlače pažnju javnosti. Gledaoci imaju osjećaj kao da svaki put saznaju nešto novo iz svijeta kulinarstva, iako je u principu sve „već viđeno“. Obilje namirnica krčka se i njihov miris, koji se u tom trenutku ne osjeti gledajući ekran kao po nepisanom pravilu čini da gledaoci i vlasnici restorana počnu istraživati recepte i kombinacije jela sa raznih meridijana, automatski osjećajući želju za pronalaskom vrhunskih kuhara, koji će doprinijeti imidžu restorana ili hotela.

„Hrana i njeni pripremani kao važan dio materijalnog života čovjeka i njegovog biološkog opstanka oduvijek je bila predmet interesovanja različitih nauka. Sakupljanje, pripremanje, služenje hrane i njen konzumiranje postali su sastavni dio mnogih naučnih disciplina. Gastronomija je umjetnost lijepog konzumiranja hrane, kulinarske metode pripremanja hrane, kulinarstvo, saznanja o hrani, termička obrada itd.“²

Postoje razne definicije gastronomije, a najjednostavnija definicija iz ugla laika može glasiti - Gastronomija je konzumiranje hrane, koja nam prija. I dok Italijanima prija konzumiranje prženih žaba, srpska kuhinja preferira svinjetinu na ražnju. Postoji niz primjera, koji pokazuju različitost nacionalnih kuhinja.

„Francuski naučnik Brija Savaren u svojoj knjizi *Fiziologija ukusa* (1825) izdvojio je niz definicija raznih autora od kojih su dvije najsveobuhvatnije i najljepše:

² Portić M., *Gastronomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2011., str.2

- Gastronomija je snaga, koja pokreće zemljoradnika, odgajivača stoke, vinogradara, ribara, mesara, kuhara ili osobu bilo kog zanimanja, zanata ili poziva, čiji posao podrazumijeva brižljivo skupljanje, gajenje i pripremanje hrane za čovječanstvo.
- Gastronomija je visoka umjetnost.³

Umjetnost je osmisliti i postaviti jelovnik i meni tako da odgovara gostima. Kreiranje ponude po tačno utvrđenim pravilima ugostiteljstva je nauka u pravom smislu te riječi. Pripremanje, kuvanje i prezentacija hrane su radnje, koje sagledavaju opseg kulinarstva. Gastronom mora poznavati hranu i navike prvenstveno svog naroda (nacionalnu kuhinju), a zatim i hranu drugih naroda (internacionalnu kuhinju).

Srpska kuhinja je bila pod uticajem raznih osvajača, koji su se zadržavali duže ili kraće vrijeme na njenoj teritoriji. Karakteristika srpske kuhinje je da se koriste ljuti začini, voće i povrće sa domaćeg podneblja. Detaljno razgledanje jelovnika u srpskoj kuhinji pokazuje da ista obiluje velikom količinom kalorija. U ponudi nije zastupljen veći izbor posne hrane. Takođe, nema naznaka da li su u ponudi bezglutenski proizvodi. Upoređivanjem jelovnika u srpskoj gastronomiji sa francuskom kuhinjom, koljevkom gastronomije, primjećuje se velika zastupljenost hrane u kojoj obiluju masnoće životinjskog porijekla. Taj podatak može negativno uticati na privlačenje gostiju, odnosno prouzrokovati nezainteresovanost gostiju za posjetu određenom restoranu. Što se tiče mesa najviše je zastupljena svinjetina i piletina, a za vrijeme postova – riba.

Francuska jela se spremaju bez zaprški i rijetko sadržavaju svinjsku mast i brašno. Međutim, karakteristike i običaji jedne zemlje teško se mijenjaju i oni čine specifičnost gastronomije jedne zemlje. Uz nabrojane specifičnosti i razlike srpske i francuske kuhinje neizostavno se mora naglasiti specifičnost jelovnika za određene kategorije gostiju. Određena vrsta hrane ne može se ponuditi različitim kategorijama gostiju: sportistima, djeci školskog uzrasta, učesnicima seminara i kongresa, penzionerima itd. Nekada se u praksi koriste nepošteni načini osmišljavanja menija za učenike na ekskurzijama i turiste u odmaralištima. Jelovnik u ponudi je mnogo lošiji za učenike, vjerovatno zato što se djeca „ne razumiju“ u kvalitet i vrste hrane.

Jelovnik i meni su stvar prestiža i razlikuju se u skladu sa brojem zvjezdica, koji pokazuje kvalitet usluge hotela. Međutim, to može biti velika marketinška obmana. Postoje restorani, koji posjeduju kvalitetnu hranu i do savršenstva kreiran jelovnik. Na ovom primjeru, marketing „od usta do usta“ odigrao je veliku ulogu. Primjer takvog ugostiteljskog objekta je restoran „Le Coq“ u Banjaluci. Nenametljiv, ali prijatan, topao ambijent i ukusna jela prvenstveno od pilećeg mesa su glavne karakteristike ovog restorana. Primjer kvalitetno osmišljenog jelovnika može se vidjeti u pizzeriji „Marcello“ u Banjaluci. Prvo što se primjećuje je kožni omot, koji ukazuje na otmenost. Izbor pizze i ostalih jela po narudžbi je jasno i precizno definisan i prikazan sa slikama u boji, sastavom jela i jasno istaknutom cijenom na listovima u foliji. Vidljiv je uložen trud oko pripremanja i sastavljanja izbora jela i to je najvažnija stavka u ponudi ugostiteljske usluge. Koji su gastronomski proizvodi u sredstvima ponude i šta isti predstavljaju u ugostiteljstvu? Ko vodi računa o njihovom korištenju i da li postoje inovacije u tom domenu turizmologije, ugostiteljstva i hotelijerstva?

³ Op. cit. Portić M., str.3

GASTRONOMSKI PROIZVODI U SREDSTVIMA PONUDE

Konzumirajući hranu gosti često ne razmišljaju da u kreiranju iste postoje određena pravila i pojmovi. Naziv i raspored jela ne spadaju u domen slučajnosti i površnosti. Postoje tri subjekta u gastronomskoj ponudi: potrošač (konzument), ponuda i proizvod (hrana – jelo). Dakle, svi konzumenti hrane u restoranima, hotelima, pizzerijama i roštiljnicama su potrošači (gosti). Sredstva ponude u turizmu su: jelovnik, katalog karta, meni karta, cjenovnik i degustacija.

Šta je jelovnik i koje karakteristike posjeduje? „Jelovnik je stručan i pregledan popis jela sa naznačenim cijenama, koje se nude u nekom restoranu sastavljen prema određenim pravilima ugostiteljske struke sa ciljem da se gostu na što pregledniji način predoči izbor ponuđenih jela i da kroz njega učini svoj izbor.“⁴ Jelovnik se može kreirati na razne načine, a najvažnije karakteristike pored sadržaja su maštovitost i dizajn. U praksi su rijetko predstavljeni jelovnici, koji sadržavaju hranu bez glutena. Gost nema uvid u popis sastojaka hrane, ali tu informaciju može dobiti u kontaktu sa konobarom.

Sačinjen je novi zakon Evropske Unije o označavanju, reklamiranju i prezentovanju hrane u kome se naglašava važnost informisanja gosta o alergenim sastojcima u hrani. Ugostitelj je obavezan dati informaciju o zastupljenosti alergenih sastojaka u jelima, koja se nalaze u jelovniku ili naznačiti u samom jelovniku npr. kolači mogu sadržavati tragove lješnjaka, oraha, badema i mlijeka. Neophodno je da se ova informacija nalazi na vidnom mjestu u jelovniku.

„Jelovnik je sredstvo propagande, kojim ugostiteljska jedinica nudi gostima svoje usluge. Prema izgledu jelovnika većina gostiju procjenjuje jedan ugostiteljski objekat. Da bi jelovnik podstakao na što bolju prodaju jela mora ispunjavati određene kriterijume, a to su: stručno sastavljen jelovnik, pregledan, čitljiv, jezički ispravan i razumljiv.“⁵ U svakoj djelatnosti postoje određena pravila, koja se moraju poštovati tako i u izradi jelovnika postoji tačno utvrđen redoslijed. Iako se na prvi pogled čini da je važan broj jela u ponudi, važnije je da su zastupljena jela za koje su gosti najviše zainteresovani. Na teritoriji Banjaluke zainteresovanost gostiju za žablje batake nije velika, kao ni za jela od mesa ajkule, ali je zato nezaobilazan dio svakog jelovnika – jela sa roštilja (teletina, svinjetina, jagnjetina, piletina).

„Prema stručno sastavljenom jelovniku podrazumjeva se popis jela prema gastronomskim pravilima. U ugostiteljskoj praksi postoji više načina svrstavanja jela na jelovnik: grupisanje jela prema redoslijedu konzumiranja, grupisanje jela prema osnovnoj životnoj namirnici, grupisanje prema metodu termičke obrade. Takođe se mogu dodati i određene grupacije: jela pripremljena na žaru i ražnju, inostrani specijaliteti, domaći, lokalni, regionalni, nacionalni specijaliteti i pripremanje jela pred gostima.“⁶

Restorani u Banjaluci poštuju ovu definiciju i primjenjuju je u praksi. Jelovnik mora biti pregledan i ne smije sadržavati veliki broj strana. Čitljivost, jezička ispravnost i razumljivost jelovnika su od velikog značaja, jer zahtjevan gost ne želi gubiti vrijeme u odgonetavanju napisanog jelovnika i menija.

Gosti, koji poklanjaju veliku pažnju dizajnu neće biti zadovoljni, ako koriste jelovnik na kome je izbor jela i pića otkucan na običnom papiru. Zanimljiv je način korištenja recikliranog papira, koji nakon određene obrade dobije izgled pergamenta na kome je urađen

4 Pirija D. *Standardi u turističkom ugostiteljstvu*, Visoka škola za turizam i ugostiteljstvo, Šibenik, 2003., str.166

5 Portić M., *Gastronomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2011., str. 69

6 Op. cit. Portić M., str. 70

jelovnik. Poželjno je da restorani, koji u ponudi imaju isključivo domaću hranu koriste ovakvu vrstu papira. Takođe, likovna i grafička obrada su od velikog značaja za kreiranje jelovnika. Stručnjaci za marketing mogu dati pravi savjet ugostiteljima oko izrade jelovnika. Važno je na naslovnoj strani navesti naziv restorana, telefon, adresu, godinu osnivanja restorana i zaštitni znak.

Roštijnica „Obelisk“ osmisnila je interesantan jelovnik u vidu detalja iz istoimenog crtanog filma i to je šarmantan stil privlačenja djece kao ljubitelja jela sa roštijla. Jelovnik je stavka po kojoj pored ukusne hrane pamtimi restoran, hotel, pizzeriju ili drugi ugostiteljski objekat. Njegova izrada, sadržaj, dizajn, boje, razumljivost, mjesto na kome se nalazi u restoranu od presudnog su značaja za uspješnost ugostiteljskog objekta. Cijena na jelovniku je značajan detalj za gosta, koji se nekada odlučuje za posjetu određenom restoranu iz razloga – niskih cijena. Ako dođe do promjene cijena, neophodno je napraviti novi jelovnik. Postoji i dnevna meni karta, koja se mijenja svaki dan i ista se nalazi uz jelovnik, a često i na drvenim tablama ispred bašte restorana. Dnevna karta sadrži gotova jela i jela po narudžbi.

MENI

U svakodnevnoj ugostiteljskoj praksi pojmovi jelovnik i meni često se podrazumjevaju kao isto značenje. Pitanje: „Šta je danas na jelovniku ili meniju?“ može dovesti u zabunu goste, korisnike ugostiteljskih usluga. Razlika se odnosi na sljedeće: „Meni je izbor određene grupe jela za određeni obrok, koji se sastoji od najmanje tri slijeda. Dakle, hladno predjelo, supa ili toplo jelo, mesno jelo ili riba sa tri priloga, te kolač, sladoled i voće. Meni sa tri slijeda se naziva obični meni, a sa više slijedova nosi naziv prošireni meni. Svečani meni se sastoji od pet i više slijedova.⁷ U zavisnosti od vrste gostiju kreiraju se namjenski meniji.

Najinteresantniji su oni meniji, koji su vezani za rođendane, svadbe, državne praznине, proslave diplomiranja, magistriranja, završetka doktorskih studija. Nabrojani meniji spadaju u svečane menije. Sličnost između jelovnika i menija je u tome što je zastupljena makrobiotička i dijetalna, kao i specijalna ponuda u vidu ribljeg, lovačkog i nacionalnog menija. Sve vrste menija sadržavaju i podvrste tako da je sastavljanje specifičnih menija zahtjevan posao. Meni kao i jelovnik podrazumjeva određene podatke: ime ugostiteljskog objekta, naziv menija sa informacijama da li je meni predviđen za doručak, ručak ili večeru i kada se služi meni.

RAZNOLIKOST JELA

Kvalitet i popularnost restorana i ostalih ugostiteljskih objekata zasniva se u jednom segmentu, na raznolikosti jela. Na taj način zadržavaju se postojeći i privlače novi gosti. Ugostiteljski objekat čuva tradiciju i stiče imidž u vidu prepoznatljivosti po sadržaju i kvalitetu ponude.

„Raznolikost je veoma važna za konstrukciju menija i prilikom izrade mora se poštovati sljedeće:

- po gastronomskom pravilu u meniju se ne smiju dva puta ponoviti jela, koja sadrže istu sirovinu,

⁷ Op.cit. Pirija D., str.167

- u meniju se ne smiju nalaziti jela pripremljena istom gastronomskom metodom ter-mičke obrade,
- prilikom sastavljanja menija treba voditi računa o zastupljenosti boja. Nepoželjno je da se pojave dvije jače istaknute boje,
- potrebno je koristiti raznovrsnu hranu biljnog porijekla, a namirnice životinjskog porijekla koristiti u ograničenim količinama,
- koristiti hljeb, žitarice, tjesteninu i rižu više puta dnevno,
- uzimati raznovrsno voće i povrće.“⁸

Restoran, koji u svojoj ponudi posjeduje veliki izbor jela i pića, automatski osvaja tr-žište. Uz jelovnik i meni u ugostiteljstvu je izuzetno značajna konzumacija pića, odnosno vinska karta. „Razlika između cjenovnika pića i vinske karte je u tome što vinska karta nudi samo službeni popis vina, dok cjenovnik pića sadrži vina i ostalu ponudu pića i napitaka..“⁹

Restorani u skladu sa brojem zvjezdica moraju imati u ponudi određen broj vina i taj raspon se kreće od dvadeset do četrdeset različitih vrsta vrhunskih, kvalitetnih vina. Cje-novnik pića ide obavezno uz jelovnik i meni i osoblje restorana pored eventualnih objaš-njenja o cijenama mora poznavati osobine pića.

Cjenovnik pića ima veliku ulogu u privlačenju određene grupe gostiju, kojoj je važno da usluge restorana plaćaju po nižim cijenama. „Ponašanje konkurenata u domenu cijena kao instrumenta marketinga mora se permanentno pratiti i analizirati. U ovom smislu mora se raspolagati informacijama: o stepenu usaglašenosti sopstvenih cijena sa konku-rencijom (da li je cijena ispod, iznad ili je jednaka cijenama konkurencije), važnosti koju konkurencija pridaje ovom instrumentu, različitim strateškim i taktičkim potezima u do-menu cijena i sl.“¹⁰

Na teritoriji grada Banja Luka postoji nekoliko prestižnih restorana, koji čine istinske predstavnike ugostiteljskih objekata. Menadžeri restorana svakodnevno procjenjuju turističku tražnju i konkurentsku ponudu da bi donijeli adekvatnu strategijsku odluku u for-miranju cijena. Formirana cijena predstavlja kvalitet restoranske ponude.

„Za menadžere u turizmu može se pojaviti nekoliko područja na koja moraju usred-srediti svoju pažnju, ako je riječ o unapređenju kvaliteta:

- očekivanja potrošača – upravljanje percepcijom, gdje se upozorava na razlikovanje percepcije usluga kod potrošača i kod menadžera,
- upravljanje percepcijom – specifikacija kvaliteta usluga, gdje se podrazumjeva da usluga ne smije biti ispod očekivanog kvaliteta,
- specifikacija kvaliteta usluge – isporuka usluge, gdje se upozorava na nesposobnost da se isporuči adekvatna usluga,
- isporuka usluge – eksterno komuniciranje, gdje se upozorava da ono što je promo-visano mora biti i ispunjeno,
- očekivane usluge – usluge, koje su dobijene, gdje se upozorava na konstantno održa-vanje kvaliteta pružene usluge u dužem vremenskom periodu.“¹¹

8 Portić M., *Gastronomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2011., str. 75

9 Pirija D., *Standardi u turističkom ugostiteljstvu*, Visoka škola za turizam, Šibenik, 2003.,str. 173

10 Bakić O., *Marketing u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010., str.160

11 Bakić O., Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010., str. 163

Restorani u Banjaluci uglavnom imaju slične cjenovnike, a na privlačenje gostiju veliku ulogu ima promocija proizvoda (hrane i pića) upotpunjena vrhunskom uslugom.

PROMOTIVNA POLITIKA U UGOSTITELJSTVU

Turistička propaganda je nosilac promotivne politike i važan promotivni instrument. Ugostiteljski objekti svoje promotivne aktivnosti vezali su za elektronske i štampane medije i najveći broj reklama, odnosi se na navedene medije. Sponzorstvo raznih kulinarskih show programa doprinosi uvjeravanju potencijalnih gostiju u bogatu gastronomsku ponudu i u virtuoznost majstora kuhinje. Slika u živo govori više nego hiljadu napisanih riječi, iako se vid pisane riječi u flajerima ne izbjegava. Kvalitet izrade reklamnog letka ima presudnu ulogu u privlačenju pažnje posmatrača i kao takav služi kao moćno sredstvo propagande.

„Osnovni obrazac, kojeg se drži reklamna industrija jeste da reklama mora da pruži iznenadenje, da nikoga ne ostavlja ravnodušnim, da izazove pozitivnu ili negativnu emociju. Reklama mora da bude vidljiva – da odmah privuče pažnju, da se odmah zna identitet, odnosno čija je reklama, da daje obećanje i da je nedvosmislena.“¹²

Internet kao moćan i moderan medij, ugostiteljstvo može podići do nesagledivih visina. Pravilno izrađena web stranica za vrlo kratko vrijeme dovodi goste u restoranske sale. Detaljno prezentovan jelovnik, meni, karta pića i vinska karta sa fotografijama navedenih jela i pića uz prikazan enterijer restorana savršeno oblikuje ugostiteljsku ponudu.

„Pojam *Internet broadcasting* ili *Webcasting* označava isporuku interaktivnih multimedija (video i audio) potrošačima putem interneta. Na toj osnovi pravi se svojevrstan *amalgam* Interneta, televizije i radija u jedan fleksibilan i moćan medij, koji počinje da revolucioniše marketing turističkog proizvoda (parcijalnog i integrisanog).“¹³ Restoran, koji animira javnost svojom gastronomskom ponudom treba da bude sklon promjenama, uvođenjem novih načina ishrane, odnosno inoviranjem novih kombinacija ukusa i izgleda jela.

„Inovacije zasnovane na dimenzioniranju znače uvođenje novih proizvoda ili usluga na tržište promjenom obima, frekvencije, veličine ili broja ponuđenih proizvoda ili usluga. Inovacije zasnovane na dizajnu kreiraju nove proizvode mijenjajući spoljni izgled postojećih. Inovacije zasnovane na dodacima sastoje se u dodavanju komplementarnih sastojaka ili dodatnih usluga osnovnom proizvodu ili usluzi.“¹⁴

Merčendajzing je veoma važna aktivnost koja utiče na animiranje tržišta u smislu prodaje proizvoda koji su povezani sa turističkom ponudom. Raznovrsna ponuda suvenira vezanih za turističku destinaciju je od velikog značaja za unapređenje poslovanja. Učestvovanje na sajmovima gastronomске ponude je značajan dio promotivnih aktivnosti. Na taj način posjetiocci mogu probati određena jela iz ponude restorana koji veliki trud ulažu u gastronomsku raznovrsnost.

Za ljubitelje kulinarsrva i kvalitetne hrane koji gastronomsku ponudu žele konzumirati u toplini svog doma, veoma je važno organizovati brznu i efikasnu dostavu hrane na željenu adresu. Postoje restorani koji u startu prave grešku naplaćujući uslugu dostave, ali u manjem broju. Veoma je važno da dostava naručene hrane bude besplatna, jer gost osjeća da osobljje restorana poštije izbor baš njihove gastronomске ponude. Mudri nadžeri ugostiteljstva do tančina osmišljavaju i organizuju povezivanje korisnika usluge i

12 Bulatović G., Bulatović Lj., *Uvod u masovne medije*, Cekoom books, Novi Sad, 2009., str. 136

13 Op. cit. Bakić O., str. 169

14 Kotler P., Trias De Bes F., *Lateralni marketing*, Adizes, 2005., str. 50

uslugu kompletirajući korake ugostiteljske usluge od početka do kraja u savršenom ritmu na obostrano zadovoljstvo.

„Integrисани marketing ima kao osnovu stvaranje, komuniciranje i isporučivanje vrijednosti potrošačima. U tom cilju, naglasak je na stvaranju optimalne kombinacije instrumenata marketing miksa i na označavanu konkurentskih prednosti u stvaranju i isporučivanju vrijednosti potrošačima.“¹⁵

„U novi promotivni miks se sve više uključuju mogućnosti elektronske trgovine (trgovina Internetom), što naročito potvrđuje razvoj ove oblasti i broj kompanija, koje koriste ovu olakšavajuću mogućnost.“¹⁶

Banjalučki restorani koriste narudžbe i prodaju putem web aplikacija i na taj način una-prijeđuju prodaju. Praćenje usavršavanja tehnologije i odolijevanje medijskim izazovima predstavlja značajnu aktivnost u konkurentskoj borbi koja iz dana u dan postaje agresivnija.

ZAKLJUČAK

Na osnovu posmatranja ugostiteljske ponude u gradu Banja Luka može se zaključiti da se ulaže veliki napor u sprovođenje određenih marketinških aktivnosti i analiziranje tržišta u domenu hotelijerstva, restoraterstva i gastronomije. Kreiranje jelovnika i menija je specifičan zadatak, koji iziskuje znanje potrebno za osmišljavanje gastronomске ponude. Posmatrajući svjetske ugostiteljske trendove približavamo se inovacijama vrhunskih, svjetskih restorana. Posjedovati kvalitetan jelovnik i meni je ostvarenje pola uspjeha jednog ugostiteljskog objekta. Gosti se mogu sačuvati i zadržati raznovrsnom, kvalitetnom i pažljivo segmentiranom ponudom hrane i pića, koja zadovoljava i najzahtjevniji ukus degustatora. Posmatranje gostiju kroz prizmu jelovnika je posebna nauka. Nutricionisti ulažu ogromne napore u izučavanju pojedinih namirnica i u prezentovanju kvaliteta istih. Zdrava hrana produžava život. To je samo jedan moto koga se pridržava francuska kuhinja.

Srpska gastronomска ponuda i način njenog prezentovanja napreduje. Ništa se ne prepušta slučaju i čari gastronomije prezentuju se na savršen način maksimalno koristeći elektronske i štampane medije. Konzumacija hrane i pića je umjetnost, a uspjeh ugostiteljstva strogo zavisi od kistova i boja, koji će se upotrijebiti za oslikavanje ove specifične djelatnosti.

LITERATURA

1. Bakić O., *Marketing u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010.
2. Bulatović G., Bulatović Lj., *Uvod u masovne medije*, Cekoom books, Novi Sad, 2009.
3. Džober D., Lankester Dž., *Prodaja i upravljanje prodajom*, Clio, Beograd, 2006.
4. Kotler P., Trias De Bes F., *Lateralni marketing*, Adizes, 2005.
5. Pirija D. *Standardi u turističkom ugostiteljstvu*, Visoka škola za turizam i ugostiteljstvo, Šibenik, 2003.
6. Popesku J., *Marketing u turizmu i hotelijerstvu*, Univerzitet „Singidunum“, Beograd, 2013.
7. Portić M., *Gastronomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2011.

15 Popesku J., *Marketing u turizmu i hotelijerstvu*, Univerzitet „Singidunum“, Beograd, 2013., str. 226

16 Džober D., Lankester Dž., *Prodaja i upravljanje prodajom*, Clio, Beograd, 2006., str. 77

Pregledni rad

UDK 658.1:341.231.14

DOI 10.7251/BLCZR0120101P

COBISS.RS-ID 129589761

Korporativna odgovornost poštovanja ljudskih prava

Jasmina Poštin¹, Hadži Strahinja Stojković², Marko Konjikušić³,
Aleksandra Jagodić Rusić⁴

Sažetak

Ljudska prava su osnovna prava svakog ljudskog bića, nezavisno od rase, pola, religije, političkog mišljenja, socijalnog statusa ili bilo koje druge osobine. Iako su ljudska prava državna odgovornost, sve veći broj kompanija postaje svestan doprinosa u podržavanju i poštovanju ljudskih prava. Ljudska prava su jedno od najizazovnijih područja korporativne odgovornosti kompanija. Postoje uverljivi razlozi zašto kompanije treba da uključuju ljudska prava u njihove politike i prakse. Potrebno je da kompanije integriraju razmatranje o ljudskim pravima u svoje svakodnevno poslovanje, a kao podrška ovom konceptu delovanja potrebne su i bolje mogućnosti za odnose sa javnošću, štampom i drugim medijima. Cilj ovog rada je promovisanje ljudskih prava u radnom okruženju što je više moguće.

Ključne reči: ljudska prava, korporativna društvena odgovornost, biznis

Abstract

Human rights are the basic rights of every human being, no matter the race, gender, religion, political opinion, social status or any other characteristics. Although human rights are a state responsibility, a lot of the companies are acknowledging the benefits from respecting human rights. Human rights are one of the most challenging areas of company's corporate responsibility. There are reasons why companies should include human rights into their policies and practices. It is necessary for companies to integrate considerations regarding human rights into their daily activities, and as a support in this concept it requires better chances for public relations, press and media. The aim of this paper is to promote human rights in the work environment as much as possible.

Key words: human rights, corporate social responsibility, business

UVOD

Ljudska prava se mogu koristiti u različitim kontekstima izražavajući širok raspon značenja, međutim najvažniji cilj jeste da se ojačaju zajednička pravila delovanja, a posebno u pogledu ljudskog dostojanstva (Gomes et al., 2017). Ljudska prava su zakonske norme

¹ University "Union - Nikola Tesla", Beograd, "Faculty of management", Sremski Karlovci, Serbia, email: famzr.edu@gmail.com

² University "Business Academy", Faculty of law for commerce and judiciary, Novi Sad, Serbia

³ University "Union - Nikola Tesla", Beograd, "Faculty of management", Sremski Karlovci, Serbia

⁴ University "Business Academy", Faculty of economics and engineering management, Novi Sad, Serbia

koje važe za sva ljudska bića bez obzira na državne granice. Međunarodno pravo o ljudskim pravima obavezuje države da deluju na određene načine ili da se suzdrže od određenih dela u cilju zaštite ljudskih prava pojedinaca (Jørgensen & Zuleta, 2020). Kroz međunarodne konvencije o ljudskim pravima, vlade se obavezuju da poštaju, štite, promovišu i da ispunjavaju ljudska prava svojih građana i drugih individua unutar i izvan njihovih granica. Kompanije su dužne da spreče negativan uticaj njihovog poslovanja na ljudska prava.

Društveno odgovorna preduzeća godinama unazad preuzimaju sve značajniju društvenu ulogu. Uspešnost kompanija danas se meri i brigom o zaposlenima, aktivnostima na polju zaštite životne sredine, unapređenja lokalnog okruženja i celovitim doprinosom zajednici, koje veoma često realizuju u saradnji sa organizacijama civilnog društva. Kompanije bi trebalo da budu upoznata sa osnovnim konvencijama Međunarodne organizacije rada, MOR (International Labour Organisation, ILO), koja okuplja zajedno vlade, poslodavce i predstavnike radnika iz 187 zemalja. Svaka kompanija bilo da je velika ili mala ima svoje sfere uticaja kao npr. biznis partneri, dobavljači, sindikati, kupci, lokalne zajednice.

Od 2000. godine, preko 5000 poslovnih firmi prihvatio je poziv Globalnog dogovora UN-a (UN Global Compact's call) da se uključe u samoregulaciju kako bi se popunio regulatorni vakuum koji je nastao kao rezultat procesa globalizacije (Scherer & Palazzo, 2011). Glavne međunarodne regulatorne jedinice kao što su vodeći principi UN (UN Guiding Principles), deklaracija ILO (ILO declaration), i smernice OECD (OECD Guidelines) u jednoj analiziranoj studiji (Osim, 2019) su se pokazale neefikasnim gde su kritikovane kao političke obaveze kojima nedostaje potrebna zakonska sila koja bi im osigurala implementaciju i sprovođenje. Savet za ljudska prava (eng. Human Rights Council) je 2014. godine osnovao međuvladinu radnu grupu otvorenog tipa (eng. intergovernmental working group, OEIGWG) koja će razraditi instrument kako bi delovanje transnacionalnih korporacija bilo efikasno regulisano, da bi 2018. godine OEIGWG objavio nulti nacrt (eng. zero draft) pravno obavezujućeg instrumenta za regulisanje aktivnosti transnacionalnih korporacija i drugih poslovnih preduzeća (Osim, 2019). Studija koja se bavila ispitivanjem predloga o sadržaju, obimu i primeni obavezujućeg instrumenta sadržanog u nultom nacrtu (pogledati: Osim, 2019) sadrži detaljne diskusije o obavezama države da zaštite od kršenja ljudskih prava koja su počinila poslovna preduzeća.

KONCEPT LJUDSKIH PRAVA I BIZNISA

Koncept biznisa i ljudskih prava sreće se od devedesetih godina dvadesetog veka gde društvena svest kompanija dobija pažnju. Promene ekonomskih aktivnosti privlače pažnju i Ujedinjenih nacija koje suinicirale pripremu jednog od prvih dokumenata koje je pripremilo stručno telo tadašnje Komisije za ljudska prava sa ciljem da kompanijama neposredno i u skladu sa međunarodnim pravom nametne isti obim obaveza zaštite ljudskih prava koje su Države prihvatile ratifikovanjem ugovora u vezi sa "unapređivanjem, garantovanjem ostvarivanja, poštovanjem, obezbeđivanjem poštovanja i zaštitom ljudskih prava"⁵. Iako ovaj predlog nije naišao na razumevanje poslovnih zajednica i grupa za zaštitu ljudskih prava, nije naišao ni na podršku država. Umesto toga je uspostavljen mandat (2005) Specijalnog predstavnika Generalnog sekretara "za pitanje ljudskih prava i transnacionalnih korporacija i ostalih preduzeća" čija je osnovna svrha bila da "utvrdi i razjasni" postojeće

⁵ Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima: sprovođenje „zaštiti, poštuj, otkloni“ Okvira Ujedinjenih nacija (2011)

standarde i praksi. Prikazi su dati u izveštaju specijalnog predstavnika Generalnog sekretara za pitanje ljudskih prava i transnacionalnih korporacija i ostalih preduzeća (2011) od 2005. do 2011. godine kao i Rukovodećih načela o biznisu i ljudskim pravima: sprovodenje „zaštititi, poštuj, otkloni“ Okvira Ujedinjenih nacija. Prema navedenom izveštaju, internet portal specijalnog predstavnika (<http://www.business-humanrights.org/SpecialRepPortal/Home>) sadrži nekoliko hiljada stranica dokumentacije koje prikazuju povrede ljudskih prava od strane kompanija, prakse Država i kompanija, njihovima obavezama, efektima i drugo. Rukovodeća načela koja se odnose na sve Države i sva preduzeća, bez obzira na njihovu veličinu, vrstu vlasništva, strukturu i sektora poslovanja su zasnovana na prepoznavanju :

1. Postojećih obaveza Država da poštiju, štite i ostvaruju ljudska prava i temeljne slobode;
2. Uloge preduzeća koje vrše specijalizovane funkcije kao specijalizovani organi društva i koja moraju da se pridržavaju svih važećih zakona i da poštiju ljudska prava;
3. Potrebe obezbeđivanja poštovanja prava i obaveza uz pomoć odgovarajućih delotvornih sredstava pravne zaštite u slučaju njihove povrede⁶.

Koncept ljudskih prava i biznisa obavezuje na poštovanje ljudskih prava svih poslovnih organizacija, bez obzira na veličinu ili tip poslovne organizacije. Velike kompanije bi trebalo da posluju u skladu sa svojim globalnim politikama i da unapređuju standard zaštite ljudskih prava. Društveno odgovorno poslovanje kompanija ne znači nužno i uvek poštovanje ljudskih prava. Iako doprinosi tome da kompanije budu prepoznate u zajednici, kompanije to rade iz profitnih razloga, dok su istovremeno efekti društveno korisni. Pored toga što imaju obavezu prema zaposlenima i prema zajednici u kojoj posluju, kompanije mogu da povrede ljudska prava.

Proteklih godina društveni mediji su pozitivno doprineli pojedincima da uživaju širok spektar ljudskih prava mimo slobode izražavanja, što doprinosi transformaciji pojedinca i njegovoj sposobnosti da se obrazuje, uči, okuplja, mobiliše i tako dalje širom sveta (Jørgensen & Zuleta, 2020). Godinama se platforme društvenih medija doživljavaju kao demokratski dobitak koje olakšavaju slobodu govora i omogućavaju lakši pristup raznim informacijama, međutim brzim rastom i intenzivnom upotrebo držvenih medija istovremeno se omogućava širenje ilegalnog sadržaja i podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje i širok spektar potencijalno štetnih sadržaja (Jørgensen & Zuleta, 2020) što može imati štetne posledice. Kompanija mora da izbegava saučesništvo u kršenju ljudskih prava. Ukoliko kompanija odobrava kršenje ljudskih prava, ohrabruje, toleriše ili svesno ignorise ona postaje saučesnik. Takođe, svaka kompanija treba da preispita svoju postojeću politiku i izvrši analizu koliko se poštiju ljudska prava, dok podrška viših lidera osigurava da se pitanje ljudskih prava shvate ozbiljno i da postanu deo poslovne strategije. Postoje brojne kompanije koje su otkrile važnost postojanja osobe koji će osigurati da ljudska prava dobiju na važnosti i koja će biti odgovorna za sprovodenje politike ljudskih prava. Sve više kompanija uključuje ljudska prava ili kao politiku samu po sebi ili kao deo politike u strukturi upravljanja.

⁶ Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima: sprovodenje „zaštititi, poštuj, otkloni“ Okvira Ujedinjenih nacija (2011)

ISTRAŽIVANJA O KORPORATIVNIM UTICAJIMA U DRUŠTVIMA

Prema Gosmesu i saradnicima (2017) literatura o etici i korporativnoj društvenoj odgovornosti bila je ulazna tema za koncept ljudskih prava u literaturi o menadžmentu. Međutim data studija je došla do vremenske analize da je prvi članak na ovu temu iz oblasti upravljanja objavljen 1977. godine, da bi se rasprava u ovoj oblasti započela 1986. godine kada je objavljeno sedam članaka, do 2000. godine najviše četiri članka godišnje, da bi se od 2000. godine pa nadalje postiglo prosečno deset publikacija godišnje, u 2009.-oj godini vrhunac u broju publikacija, dostižući 33 članaka, da bi u nepotpunoj deceniji od 2010. do početka 2017. bilo ukupno 145 članaka. U poređenju sa drugim oblastima znanja, prvi članak objavljen na ovu temu ukazuje na oblast prava i na 1956. godinu (Gomes et al. 2017).

Odnos između ljudskih prava i organizacija u literaturi iz oblasti upravljanja dovode do pomaka u diskusiji (Gomes et al., 2017). Bibliometrijska studija koja identificuje i ispituje vodeće publikacije o ljudskim pravima nudi tumačenje iz akademskog konteksta sa ciljem da se prikaže kako se problem rešava u ovoj oblasti (Gomes et al., 2017). Prvobitno su istraživanja bila na temu uloge država u garantovanju ljudskih prava da bi se fokus preusmerio na odnos između organizacija i društva, gde je takva transformacija ljudska prava postavila kao odgovornost i obavezu korporacija (Gomes et al., 2017).

Prema Osadiya (2016) neoliberalna grupa na korporativnu društvenu odgovornost gleda kao na usvajanje seta dobrovoljnih politika, kodeksa ili smernica, iniciranih i vođenih od strane korporacija, odnosno neoliberalna diskusija pogoduje mišljenju koje je Milton Friedman izneo u New York Times 13. septembra 1970. godine:

“...Postoji jedna i samo jedna društvena odgovornost kompanije - da koristi svoje resurse i aktivno učestvuje u dešavanjima koji rezultiraju porastom njenog profita sve dok poštuje pravila igre, što bi bilo učestvovanje sa konkurenčijom bez obmane ili prevare.”

Na osnovu neoliberalnih pretpostavki Broomhill (2007) ističe da je korporativna društvena odgovornost u najboljem slučaju mala komponenta korporativne strategije. Osadiya (2016) ističe da sve grupe o korporativnoj društvenoj odgovornosti imaju normativne poglede na ulogu biznisa u društvu, dok radikalna politička ekonomija (Radical Political Economy group) ima suprotno gledište u odnosu na neoliberalni stav i analizira drugačiji skup pretpostavki o postojanju i zloupotrebi korporativne moći u globalnim, nacionalnim i lokalnim ekonomijama. U ovoj grupi se na globalne korporacije gleda kao na posedovanje ogromne moći koja bezobzirno radi o sopstvenom interesu i često na štetu društva. Osadiya (2016) navodi da uprkos suprotnim pogledima različitim škola mišljenja, diskusije koje su trajale decenijama dovele su do nastanka dugogodišnje istorije korporativne društvene odgovornosti.

Studija koja primećuje da velike transnacionalne korporacije (eng. transnational corporations, TNCs) ne kontrolišu samo više resursa nego i dobar broj država, konstatuje da se mnoge od ovih transnacionalnih korporacija koje deluju u državama u razvoju uključuju u aktivnosti koje često rezultiraju zloupotrebotom ljudskih prava (Osim, 2019). Osim (2019) takođe smatra da se s obzirom da se nekoliko država oslanja na resurse ovih velikih korporacija zarad opstanka svojih ekonomija, nedostaje im ekonomska sposobnost i politička volja da efikasno regulišu aktivnosti transnacionalnih korporacija, ostavljajući im da nekažnjeno vrše kršenje ljudskih prava u lokalnim zajednicama.

Uvidi koje pruža studija koja je pregledala literaturu o poslovnoj etici i korporativnoj društvenoj odgovornosti u kontekstu istraživanja o globalizaciji sprovedenoj unutar i širom društvenih nauka (Scherer & Palazzo, 2011) predlaže novu perspektivu političke korporativne društvene odgovornosti služeći se pomoću pet međusobno povezanih dimenzija: model upravljanja, uloga zakona, obim korporativne odgovornost, izvor korporativne legitimnosti i uloga demokratije (governance model, role of law, scope of corporate responsibility, source of corporate legitimacy, and the role of democracy). Prema navedenim autorma, ove dimenzije su ključne za analizu korporativne društvene odgovornosti jer sadrže alternativne pretpostavke o ulozi poslovnih firmi u društvu.

Studija koja je istraživala pitanje rada i ljudskih prava u globalnim dobavljačkim kompanijama u Šri Lanki (Hettiarachchi, 2019) ispitivala je tri teorijska domena: globalni okvir lanca vrednosti, institucionalnu teoriju i teoriju legitimite, navodeći da su najčešća pitanja rada i ljudskih prava bila niske plate, prinudni rad, nesigurnost posla i kršenje slobode udruživanja, dok je otkriveno da na njih utiču različiti nivoi institucionalnih polja u političkim, pravnim, regulatornim, socio-kulturnim i religijskim aspektima, a takođe su i identifikovani uticaji paternalizma, verskog humanitarizma i verskog fatalizma.

Da li se kroz kontekst ljudskih prava mogu regulisati privatne vojne i kompanije za obezbeđenje (eng. private military and security companies, PMSC) i njihove aktivnosti istražuje studija koja razmatra angažovanje PMSC-a (PMSCs) i transnacionalnu prirodu njihovog rada (Tsiftzis, 2017), ukazujući na povećanje zabrinutosti zbog efikasnosti njihove regulacije, kako na međunarodnom tako i na nacionalnom nivou, kao i njihove odgovornosti za bilo koje nepoštovanje koje su počinili. Autori navodi da se PMSC-ovi obično uključuju u kršenje međunarodnog zakona o ljudskim pravima i međunarodnog humanitarnog prava tokom svojih operacija zbog nepostojanja koherentnog i obavezujućeg međunarodnog pravnog okvira za njihovo regulisanje.

Izazovi poslovanja i ljudskih prava korejskih kompanija koje posluju u inostranstvu, kako postaju sve transnacionalnije, sve su izloženije riziku da budu umešane u ozbiljna kršenja ljudskih prava u područjima koja su pogodena konfliktima ili koja su u slabim zonama vladavine (Changrok & Seunghyun, 2018) koja mogu varirati od prisilnog rada, dečijeg rada, prisilnih migracija. Koreja je bila jedna od najbrže rastućih ekonomija među zemljama članica OECD-a u poslednjih nekoliko decenija, za koju se navodi da je šesti najveći izvoznik sa jedanaestom najvećom ekonomijom u 2015. godini (Changrok & Seunghyun, 2018). Međutim kako autori raspravljaju u dатој studiji, grupe za ljudska prava su navele da su korejske kompanije bile umešane u prinudni rad i prisilno raseljavanje u zemljama kao što su Burma, Indija i Uzbekistan. Prema vodećim principima UN-a (UN Guiding Principles) kompanije mogu biti uključene u štetne uticaje na ljudska prava bilo vlastitim aktivnostima ili kao rezultat svojih "poslovnih odnosa"⁷ (eng. business relationships). Studije slučajeva objašnjavaju neke od zajedničkih praznina i izazova koji su utvrđeni u pravnim i institucionalnim okvirima i međutim, može se reći da je realnost da se kompanije i dalje suočavaju sa potekoćama u prepoznavanju rizika, da je potrebno podići više svesti i stručnosti o odgovornosti kompanija.

⁷ Guiding Principles on Business and Human Rights, supra note 6, princ. 13(b) commentary

ZAKLJUČAK

Korporacije su uvek imale značajnu moć nad svojim zaposlenima, a vlade moraju da primenjuju sopstvene zakone, kao i da zaštite ljudska prava svojih građana. Kao prvi korak, potrebno je pružiti više obrazovanja i obuke o vodećim principima UN-a (eng. UN Guiding Principles) javnim službenicima u relevantnim ministarstvima koja utiču na poslovanje i ljudska prava, uključujući Ministarstvo spoljnih poslova i trgovine, kao i odeljenja i ministarstva koja se odnose na ekonomski razvoj, rad, pravdu, socijalnu zaštitu, finansije, životnu sredinu, stanovništvo i drugo⁸. Pored toga, ovi javni službenici moraju aktivno saradivati sa predstavnicima kompanija i grupama civilnog društva kako bi ojačali svoje programe revidiranja ljudskih prava koje se ne promovišu samo u zemlji, već u čitavim globalnim operacijama (Changrok & Seunghyun, 2018). Predlog kompanijama koje nemaju politike ljudskih prava da ih uključe u njihove već postojeće politike i da podržavaju korporativnu odgovornost. Politika uključuje obavezu da se poštiju, štite i promovišu ljudska prava i da se izbegava saučesništvo u kršenju ljudskih prava. Cilj je svakako da se uz poštovanje koncepta biznisa i ljudskih prava, zaista utiče na tržiste.

LITERATURA

1. Broomhill, R. (2007). Corporate Social Responsibility: Key Issues and Debates.
2. Changrok S., Seunghyun N. (2018). Business and Human Rights Case Study of Korean Companies Operating Overseas: Challenges and a New National Action Plan. *Human Rights Quarterly*, 40(2), 287-316.
3. Gomes, M.V.P., Barros, A., Grigoletto, F., Matos, L. (2017). Human Rights in the Management Literature: Leading Publications and Research Agenda. *Sociedade, Contabilidade e Gestão*, 12(3), 158-177.
4. Guiding Principles on Business and Human Rights, supra note 6, princ. 13(b) commentary.
5. Hettiarachchi, C. (2019). The labour and human rights issues in Sri Lankan global supplier companies of UK multinationals: the influencing factors. Middlesex University, British Library EThOS.
6. Jørgensen, R.F., Zuleta, L. (2020). Private governance of freedom of expression on social media platforms: EU content regulation through the lens of human rights standards. *Nordicom Review*, 41(1), 51-67.
7. Osadiya, T.T. (2016). Reflecting on Corporate Social Responsibility Discourse.
8. Osim, P. (2019). Corporate accountability for human rights violations : road to a binding instrument on business and human rights. Lancaster University, British Library EThOS.
9. Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima: sprovođenje „zaštiti, poštuj, otkloni“ Okviru Ujedinjenih nacija (2011) (dostupno na: <http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Portal-ljudska-prava-i-biznis-rukovodeca-nacela.pdf>).
10. Scherer, A.G., Palazzo, G. (2011). The New Political Role of Business in a Globalized World: A Review of a New Perspective on CSR and its Implications for the Firm, Governance, and Democracy. *Journal of Management Studies*, 48(4), 899–931.
11. Tsiftzis, Z. (2017). Private military and security companies : options for regulation under human rights law. University of Bolton, British Library EthOS.

⁸ See U.N. OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS, SUBSTANTIVE ELEMENTS TO BE INCLUDED IN GUIDANCE ON NATIONAL ACTION PLANS TO IMPLEMENT THE GUIDING PRINCIPLES ON BUSINESS AND HUMAN RIGHTS 5 (2016).

12. U.N. OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS, SUBSTANTIVE ELEMENTS TO BE INCLUDED IN GUIDANCE ON NATIONAL ACTION PLANS TO IMPLEMENT THE GUIDING PRINCIPLES ON BUSINESS AND HUMAN RIGHTS 5 (2016).
13. <http://www.business-humanrights.org/SpecialRepPortal/Home>

RADNA INKLUIZIJA

Nenad Novaković¹, Rajko Macura²

Sažetak

Pojam „socijalna isključenost“, na prostorima BiH, postao je aktuelan krajem 90-ih goduna prošlog vijeka. Potrebno ga je posmatrati u širem konceptu od koncepta borbe protiv siromaštva. On nije samo shvaćen kao nedostatak pristupa robi, već obuhvata širu lepezu ljudskih i socijalnih prava, uključujući i pravo na rad. BiH ima velike probleme u pogledu radne inkluzije, prvenstveno zbog niskog nivoa ekonomiske aktivnosti.

Ključne riječi: Socijalna isključenost, radna inkluzija, posljedice socijalne isključenosti.

Abstract

The term “social exclusion”, in the territory of BiH, became relevant in the late 90’s of last century. It needs to be viewed in a broader concept than the concept of fighting poverty. It is not only understood as a lack of access to goods, but also encompasses a wider range of human and social rights, including the right to work. BiH has major problems in terms of labor inclusion, primarily due to the low level of economic activity.

Key words: Social exclusion, work inclusion, consequences of social exclusion

Uvod

Pojam “socijalne isključenosti” nastao je kao evropski koncept 1980-ih. On se javio i kao odgovor na nezadovoljstvo pristupom siromaštvu. Evropske države su shvatale da koncept država blagostanja nije više održiv i da je potrebno tražiti nove modele radnog uključivanja, a samim tim i socijalnog uključivanja u društvene procese. Ovaj koncept vezan je građanska prava i ne podrazumijeva samo pristup robi, već i pristup socijalnim pravima i socijalnu pravdu. Ako je siromaštvo definirano u odnosu na prihod ili materijalnu deprivaciju, socijalna isključenost je definirana u odnosu na socijalna prava kao što su pravo na rad, stanovanje, zdravstvene usluge i obrazovanje (Papić, Ž., 2013.)

1. Stanje u oblasti socijalne inkluzije

Stanje ekonomije i nekonkurentnost u odnosu na okruženje, imaju za posljedicu veliku nezaposlenost, siromaštvo i isključenost iz društvenih sadržaja i tokova. Niska ekonomska

¹ Banja Luka College; Banja Luka; blcnenad@gmail.com

² Banja Luka College; Banja Luka; macurarajko@gmail.com

aktivnost uzrokuje smanjen priliv sredstava u budžete, a samim tim su smanjena sredstva za socijalnu zaštitu. Materijalna pomoć za socijalno ugrožene kategorije je nedovoljna.

Kada je u pitanju politički okvir za rješavanje problema visokog nivoa siromaštva i socijalne isključenosti, onda su glavni nedostaci vrlo nizak nivo javnih izdvajanja za tradicionalnu socijalnu pomoć za zadovoljenje potreba siromašnih ili socijalno isključenih, kako bi se osigurao minimalni nivo prihoda potreban za normalan život. Drugi nedostatak je nedovoljna edukovanost socijalnih radnika u Centrima za socijalni rad. Sljedeća otežavajuća okolnost je enormno visoka nezaposlenost, a posebno nezaposlenost mladih koja pogarda dvije trećine mladih u dobi od 15 do 24 godine, kao i nizak nivo zaposlenosti, koji je među najmanjim u Evropi. Naknade za nezaposlena lica je niska. Znatan broj stanovništva nije obuhvaćen formalnim zdravstvenim osiguranjem. Sa druge strane, prevencija zdravstvene zaštite je na niskom nivou. Troškovi zdravstvenog osiguranja su u nadležnosti Centara za socijalni rad i do skora Zavoda za zapošljavanje, zbog čega se oni ne mogu u punom kapacitetu baviti svojom misijom. Još uvijek je visoka stopa stopa prijevremenog napuštanja školovanja, posebno u FBIH. Problemima BiH dodatno je doprinijela globalna ekonomska kriza, kao kriza u eurozoni.

Bez obzira zabilježen stalni trend malog povećanja prosječnog GDP-a „per capita“, životni standard većine stanovništva u BiH i dalje je na veoma niskom nivou. Prema posljednjim podacima iz Ankete o potrošnji domaćinstava u Bosni i Hercegovini u 2011. godini bilo je 17,9% stanovnika koji žive u relativnom siromaštvu. Najmanja stopa relativnog siromaštva je u Brčko distriktu BiH (14,7%), zatim u Federaciji BiH (17,1%) i u Republici Srpskoj (19,5%) (Anketa o potrošnji domaćinstava u bosni i hercegovini. 2011).

Kada je u pitanju rizik od siromaštva, podaci pokazuju da je više od polovine stanovništva u BiH izloženo riziku siromaštva ili socijalne isključenosti (tabela 1). U okviru navedenog broja, gotovo trećina stanovništva je izložena riziku relativnog siromaštva.

1.1. Siromaštvo

Jedan od strateških ciljeva identificiranih Strateškim okvirom za BiH je: Smanjiti siromaštvo i socijalnu isključenost. Ispunjene ovog cilja u narednom trogodišnjem periodu za rezultat bi imalo poboljšanje položaja ranjivih grupa koje čine: osobe sa invaliditetom, Romi, povratnici i interno raseljene osobe, obitelji sa dvoje i više djece, starije osobe, nezaposleni, niskokvalificirani radnici, žene, mladi i djeca.

Siromaštvo u BiH najčešće se mjeri indikatorima vezanim za potrošnju dok se višedimenzionalnost siromaštva posmatra kroz zdravstvo, obrazovanje, mogućnost zapošljavanja i pristup ustanovama socijalne zaštite. Prema posljednjim dostupnim podacima Agencije za statistiku 16,9% stanovništva živjelo je u relativnom siromaštву. Najbogatija petina je 4,9 puta više trošila u odnosu na najsiromašniju petinu (Agencija za statistiku, 2016).

Iako se relativno siromaštvo smanjilo to ne znači da je došlo do pada absolutnog siromaštva. Relativno siromaštvo znači da se cijelokupno stanovništvo manje troši. To može značiti da su najsiromašniji poboljšali položaj u odnosu na bogate, a može značiti i da su bogati pogoršali svoj položaj u odnosu na siromašne a da se stvarno stanje siroamašnih nije promijenilo. Prosječna veličina domaćinstva je smanjena sa 3,1 na 2,9 članova, što dodatno ukazuje na razloge smanjene potrošnje.

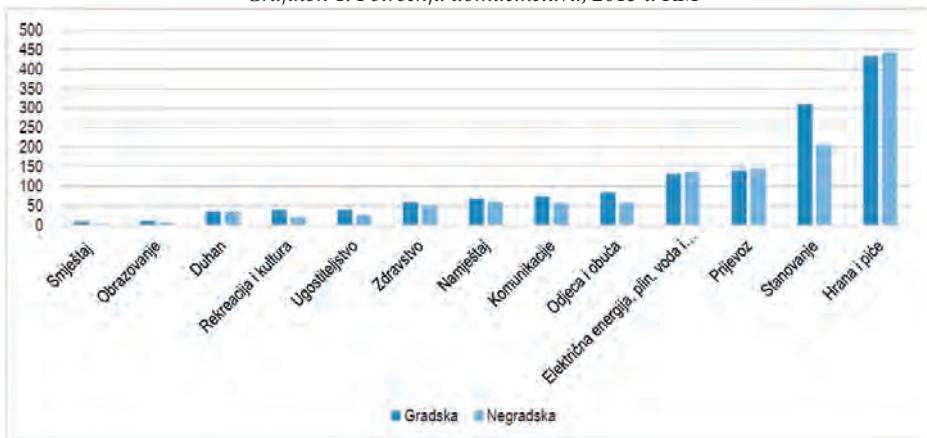
Tabela 1: Pokazatelji siromaštva i nejednakosti BiH, 2011 i 2015³

	2011	2015
Broj relativno siromašnih domaćinstava	177.277	170.000
Relativna stopa siromaštva domaćinstava (%)	17,2	16,5
Broj relativno siromašnih pojedinaca	566.025	505.816
Relativna stopa siromaštva stanovništva (%)	17,9	16,9
Relativna linija siromaštva (KM)*	416	389
Apsolutna stopa siromaštva (%)	15	-
Jaz siromaštva	25,2	24,6
Kvintilni omjer S80/S20	4,9	4,9

Prema podacima EUROSTATA u EU prosječno domaćinstvo je od ukupnih troškova nešto manje od 13% trošilo na hranu i piće. U BiH prema APD 2015 domaćinstva su skoro trećinu svog budžeta trošila na hranu i piće (29,5%).

Posmatrajući gradska i negradska domaćinstva, potrošnja je dosta slična a razlike su vidljive u potrošnji za stanovanje, rekreaciju i kulturu, ugostiteljstvo te odjeću i obuću. U grafikonu 1, prikazana je potrošnja domaćinstava, 2015. godini.

Grafikon 1: Potrošnja domaćinstava, 2015 u KM⁴



U tabeli 2, dat je pregled izloženosti riziku siromaštva i socijalne isključenosti u BiH.

Tabela 2: Lica izložena riziku siromaštva i socijalne isključenosti u BiH⁵

	Broj lica	Procenat stanovništva
1. Izloženi riziku siromaštva	1.514.576	32,4%
2. Sa teškom materijalnom uskraćenošću, ali koja nisu u opasnosti od siromaštva	891.614	19,1%

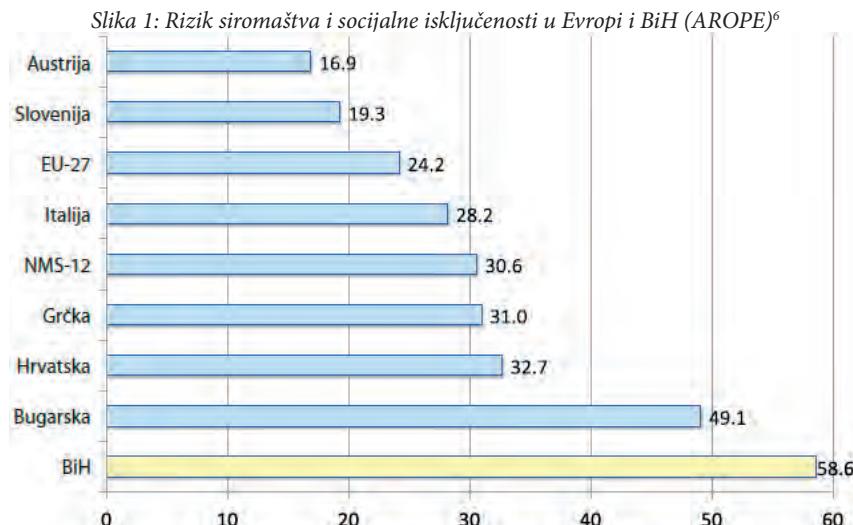
3 Izvor: Eurostat, 2016.

4 Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava 2015, Agencija za statistiku BiH

5 Izvor: Cojocaru i Ruggeri Laderchi (2013) Tabela 6.10

3. Sa vrlo niskim intenzitetom rada, ali koja nisu u stanju teške materijalne uskraćenosti niti u domaćinstvu sa niskim intenzitetom rada	305.641	6,5%
Izloženi riziku siromaštva i socijalne isključenosti (AROPE)	2,711,831	58%

Ako uporedimo rizik od siromaštva u BiH sa drugim zemljama EU, može se konstatovati da je rizik od siromaštva i socijalne isključenosti u BiH, mjerjen indikatorom AROPE, daleko veći nego u većini drugih evropskih zemalja, kao što se vidi na slici 1.



Ekonomisti se slažu da je nastavak privrednog rasta osnovno dugoročno rješenje za iskorjenjivanje ekstremnog siromaštva i socijalne isključenosti. Socijalna inkluzija ne može se postići bez značajnih ulaganja društva u sistem obrazovanja, zdravstvene zaštite i politike inkluzivnog tržišta rada koje će omogućiti povećanje produktivne zaposlenosti.

1.2. Socijalne posljedice nezaposlenosti

Nezaposlenost, kao osnovni uzrok siromaštva, pogoda ne samo pojedinca, već i njegovu porodicu, kao i širu društvenu zajednicu. Ona može imati teške psihosocijalne posljedice.

Usljed stanja nezaposlenosti dolazi do promjena u radnoj etici i radnim vrijednostima, ali i do kriminalnog i delinkventnog ponašanja kao o agresivnoj reakciji na takvo stanje i pojave specifične socijalne klase koju sačinjavaju nezaposleni pojedinci.

Nezaposlenost često dovodi do kriminalnog ponašanja, ali i kriminalno ponašanje doprinosi nezaposlenosti (poslodavcini su voljni da zapošljavaju pojedinaca s kriminalnim dosjeima) (Thornberry, T. P. & Christensen, R. L. (1984).).

Među mladima možemo razlikovati one koji ne cijene nezaposlenost i one koji je cijene, ali su obeshrabreni u traženju posla. Oni koji je ne cijene, uglavnom su visokoobrazovani

6 Izvor: EUROSTAT, online podaci. Napomena: za BiH: Cojocaru i Ruggeri Laderchi (2013).

nezaposleni mladi iz više klase i viših nivoa srednje klase. Oni su materijalno obezbijeđeni i dobro se osjećaju kao nezaposleni.

Sad druge strane, mladi koji ne cijene nezaposlenost su obrazovani nezaposleni mladi ljudi, uglavnom iz nižih društvenih slojeva.

Pojava "podklase"

Nezaposlenost mlađih za posljedicu ima specifičnu "podklasu" nezaposlenih, niskog nivoa obrazovanja i osoba na margini društva. Pripadnici ove podklase imaju specifične kulturne osobine. Oni su nesigurni u sebe, imaju nisku samoefikasnost i aspiracije (Wilson, 1991; prema Mortimer i Peterson, 1994).

Prema Mortimer i Peterson, 1994. razlikuju se četiri specifične "kulture nezaposlenih":

Prvu grupu predstavljaju *konformisti* s tradicionalnim pogledom na posao i rad. Smatraju da je rad njihova dužnost. Nezaposlenost kod konformista izaziva osjećaje beskorisnosti i zapostavljenosti. Jako su vezani za porodicu. Stide se što sami ne zarađuju za svoj život.

Drugu grupu čine *individualisti*. Oni imaju svoja vlastita pravila i vrijednosti. Oni na rad gledaju utilitaristički.⁷ Svrha rada je da obezbijedi materijalna dobra i razne pogodnosti.

Treća grupa naziva se *autonomnom*. Članovi ove grupe uglavnom su obrazovani i imaju slabe veze sa socijalnim okruženjem.

Posljednju grupu čine *fatalisti* koji imaju slabe veze s drugima. Socijalno su izolovani i ovisni o socijalnoj pomoći. Polovina nezaposlenih mlađih (individualisti i autonomni) dobro prihvata nezaposlenost. Sa druge strane, konformisti i fatalisti žele posao i teško prihvataju činjenicu da žive na račun države.

Imajući u vidu socijalne posljedice nezaposlenosti, u Strategiji socijalnog uključivanja BiH predviđaju se politike zapošljavanja i pripreme strategija zapošljavanja. U Strategiji se konstatuje da je koordinaciju po vertikalnoj i horizontalnoj osnovi nedovoljna i da nedostaje proaktivno djelovanja u okviru politika zapošljavanja. Prisutni su problem u području informisanja i istraživanja tržišta rada, kao i praćenja politika zapošljavanja i tržišta rada.

1.3. Psihološke posljedice nezaposlenosti

Psihološko zdravlje označava cijeli niz afektivnih, kognitivnih i bihevioralnih procesa, u rasponu od niskog ili narušenog do visokog ili dobrog psihološkog zdravlja.

Zaposlenost pruža rane dobrobiti, kao što su zarada, povećana aktivnost, veća interakcija sa okruženjem, povišenje nivoa aktivacije, bogatija struktura jednog dana i iugrađivanje vlastitog identiteta. Gubitak ovih dobrobiti, je značajan je izvor stresa, koji je često povezan sa nezaposlenošću. Stres a sobom povlači i određene promjene u percepциji i ponasanju.

Kod nezaposlenih osoba su, u odnosu na zaposlene, više izraženi anksioznost, depresija, nezadovoljstvo svojim životom, napetost, sniženo samopoštovanje, osjećaj besperspektivnosti i druga negativna emocionalna stanja

Poređenjem podatke o zaposlenima i nezaposlenima, dolazi se do informacija o većoj socijalnoj izolaciji nezaposlenih kao i nižem nivou razini njihove dnevne aktivnosti (Fryer, D. & Payne, R. 1986.). Rezultati istraživanja pokazuju da je fizičko i psihološko zdravlje nezaposlenih niže od zdravlja zaposlenih. Međutim, kada je u pitanju nivo stresa, što uključu-

⁷ Utilitaristički pristup blagostanju polazi od koncepta subjektivne korisnosti »utility« gdje se korisnost prema A. Marshallu definira kao »užitak, zadovoljstvo, usrećenost«

je nivo nervoze, glavobolje, napetosti, straha, dosade, usamljenosti, problema sa spavanjem, pomanjkanja energije i sl., ne može se sa sigurnošću odrediti koja grupa ima veće problem.

Psihijatrijska obolenja, depresija i anksioznost kod nezaposlenih su češći nego kod zaposlenih (Feather, N. T. & Barber, J. G. 1983.). Iako studije pokazuju da su nezaposleni lošijeg zdravlja od zaposlenih, treba imati na umu da lošije fizičko zdravlje nezaposlenih može biti posljedica lošijih materijalnih uslova života (Fryer, D. & Payne, R. 1986).

2. Politike zapošljavanja

U razvijenim zemljama, za uključivanje u svijet rada teškozapošljivih grupa, koriste se aktivne politike zapošljavanja (APZ), kao instrument ostvarenja veće socijalne uključenoosti. Ove politike obuhvataju:

- a) posredovanja u zapošljavanju;
- b) programe obuke, prekvalifikacije i dokvalifikacije, odnosno razvitka temeljnih vještina za zaposlenje ili obuka za sticanje konkretne stručnosti;
- c) programe kreiranja radnih mjesta kroz subvencioniranje zapošljavanja, javne radeve i razvitak mikro poduzeća, tj. pomoći u samozapošljavanju.

Uvođenje aktivnih radnih politika u svijetu je pokazalo dobre rezultate, pod uslovom da su dobro ciljane. Sa druge strane, BiH nema odgovarajuć pravni okviri, kao preuslov uvođenja APZ. Sredstva za ove namjene koriste se tek onda ako preostanu nakon izmjerenja obaveza za administraciju i materijalnu i socijalnu sigurnost nezaposlenih. U EU oko 38% sredstava aktivnih politika zapošljavanja odlazi na obuke, 24% na poticanje zapošljavanja, dok se 17% izdvaja za subvencionirano zapošljavanje (Eurostat, 2008.). Kada je u pitanju BiH, većina programa aktivne politike zapošljavanja odnose se na subvencioniranje novog zapošljavanja. Iskustva EU pokazuju da su ove mјere najmanje efikasne. Isto tako, subvencije se daju uglavnom mladima sa višom i visokom stručnom spremom iako ove kategorije najlakše dolaze do posla. Obuka, kao mјera aktivne radne politike, malo se koristi. Jedan od razloga je i nedostatak institucionalnih kapaciteta.

Tabela 3: Potrošnja na aktivne mјere zapošljavanja (% BDP-a)⁸

	BiH	FBiH	RS	EU27	EU15	BG	HU	SI
Utrošak na aktivne mјere zapošljavanja (% BDP-a)	-	0,11	-	0,525	0,544	0,432	0,197	0,196
Utrošak po participantu programa (EUR)	-	1764,6	-	-	-	393	1191,7	2344,7

Jedan od uzroka problema neefikasnosti mјera aktivne radne politike je neuključivanje socijalnih partnera u programe kreiranja i implementacije strategija zapošljavanja. U EU, uloga socijalnih partnera je različita i kreće se od formalne konsultativne uloge do aktivnog učestvovanja socijalnih partnera po svim pitanjima rada i zapošljavanja.

⁸ Izvor: CARDS. Izvještaj o analizi stanja, aktivne mјere zapošljavanja u BiH, 2008., p.31.

3. Tržište rada u BiH

Tržište rada predstavlja nerazdvojni element tržišne privrede. Ono, isto kao i tržište roba i kapitala, u suštini predstavlja razmjenu između ponude i tražnje zainteresovanih subjekata na određenom prostoru ili nivou. Tržište rada u BiH karakteriše veoma niska stopa formalne i visok udio neformalne zaposlenosti, te visoka nezaposlenost i neaktivnost radno sposobnog stanovništva. Za radno sposobno stanovništvo, karakteristična visoka. Takođe, mobilnost radne snage u BiH je veoma niska a tržište rada u BiH je nefleksibilno. I dalje je prisutan trend rasta broja nezaposlenih lica.

Prema odredbama Međunarodne organizacije rada (ILO) anketa o radnoj snazi koristi sljedeće definicije:

- Trenutačno aktivno stanovništvo ili radna snaga jesu zaposlene i nezaposlene osobe razvrstane prema ekonomskoj aktivnosti u referentnoj sedmici.
- Ekonomskom aktivnošću smatra se svaka aktivnost osoba koje pridonose ili su spremne pridonosit i proizvoditi dobara i usluga u određenom (referentnom) razdoblju radi sticanja sredstava za život.
- Stopa aktivnosti jest postotni udio aktivnog stanovništva (radne snage) u radno sposobnom stanovništvu.
- Stopa zaposlenosti je postotni udio zaposlenih u radno sposobnom stanovništvu.
- Radno sposobno stanovništvo obuhvata sva lica koja imaju 15 ili više godina, podijeljena u dvije osnovne kategorije: radnu snagu (ekonomski aktivnu) i ekonomski neaktivno stanovništvo.
- Radna snaga ili aktivno stanovništvo čine zaposlene i nezaposlene osobe.
- Zaposlene osobe su osobe koje imaju 15 i više godina i koje su u referentnoj sedmici:
 - a) radile najmanje jedan sat za platu ili naknadu, bez obzira na njihov formalni status, ili
 - b) b) nisu radile, a imale su posao na koji će se vratiti.

Kontigent zaposlenih osoba čine:

- a) zaposleni (osobe u zaposlenju koje za svoj rad primaju platu ili naknadu);
- b) samozaposleni (poslodavci koji upravljaju poslovnim subjektom i zapošljavanju jednog ili više zaposlenika, te osobe koje rade za vlastiti račun i ne zapošljavaju zaposlenike);
- c) neplaćeni pomažući članovi domaćinstva članovi koji rade u porodičnom biznisu).

Nezaposlene osobe su osobe koje imaju 15 i više godina i koje:

- a) nisu u referentnoj sedmici obavljale nikakvu aktivnost za platu ili naknadu;
- b) su u toku četiri sedmice (referentne i tri prethodne) aktivno trazile posao ili su nasle posao i uskoro buducnostice poceti raditi;
- c) bi mogle poceti raditi u toku naredne dvije sedmice ako imbude ponuden posao.

Neaktivno stanovništvo čine sve osobe koje imaju 15 i više godina i koje u referentnoj sedmici nisu radile, te koje tokom četiri sedmice (referentne i tri prethodne) nisu poduzi-

male nikakve radnje sa ciljem traženja posla, kao i osobe koje nisu spremne početi raditi u naredne dvije sedmice ako bi im posao bio ponuđen.

Obeshrabrene neaktivne osobe su osobe koje nisu trazile posao u referentnom periodu jer su uvjereni da ne mogu naći posao, iako zele raditi i spremne su da počnu raditi u naredne dvije sedmice ako bi im posao bio ponuđen.

Prethodno navedeni statusi su statusi anketirane osobe prema definicijama Medunarodne organizacije rada (ILO), a radni status anketirane osobe prema njenom sopstvenom misljenju je subjektivni radni status.

Postoji razlika u metodologiji koja se koristi za mjerjenje nezaposlenosti a koju koristi ILO (Medunarodna organizacija rada) pri čemu oni uključuju i podzaposlene u kategoriju zaposlenih osoba.

Podzaposleni su osobe kojerađe povremeno ali traže stalno zaposlenje.

Sa druge strane, statistika u nezaposlene uključuje i one koji su evidentirani na Zavodu ali ne traže aktivno posao jer rade negdje crno. U tom MSPslu, **siva ekonomija** povećava službenu stopu nezaposlenosti, tako da je zvanična stopa nezaposlenosti bude veća od one realne.

a) Kao izvori podataka o nezaposlenosti koriste se:

- **administrativni podaci;** baziraju se na statističkom istraživanju o zaposlenima, koje se zasniva na kadrovskoj evidenciji pravnih subjekata i na evidencijama nezaposlenih koji su prijavljeni na biroima za zapošljavanje.
- **anketni podaci;** zasnivaju se na procijenjenim podacima dobijenim direktnim intervjuuom ciljane grupe u okviru domaćinstava izabranih slučajnim uzorkom.

b) **Izvještajna jedinica:** jedinica izvještavanja za prikupljanje administrativnih podataka je ravni subjekt, dok je anketna jedinica izvještavanja svaki članslučajno odabranoga domaćinstva.

(c) **Period posmatranja:** administrativni se podaci odnose na zadnji dan u mjesecu, dok se anketni podaci odnose na aktivnost osoba u referentnom periodu.

(d) **Metod prikupljanja:** podaci iz administrativnih izvora dobijaju se putem izvješaja koje dostavljaju pravni subjekti, dok se anketni podaci prikupljaju direktnim upitnikom od osoba u domaćinstvima koja su odabrana u uzorak.

(e) **Periodika prikupljanja:** administrativni podaci se prikupljaju mjesečno, odnosno polugodišnje, dok se anketa u BiH provodi jedanput godišnje.

(f) **Definicije zaposlenosti i nezaposlenosti:** administrativni podaci obuhvataju samo osobe u formalnoj zaposlenosti, odnosno osobe koje su kao nezaposlene prijavljena u biroima za zapošljavanje, dok se u anketi svaka kategorija potanko definiše uskladu s međunarodnim preporukama.

Slika: Prikaz tržišta rada u odnosu na ukupnu populaciju⁹



Nezaposlenost se može razvrstati prema različitim kriterijumima. Posmatrajući strukturu tržišta rada ekonomisti razlikuju tri vrste nezaposlenosti: normalnu (1), ciklicku (2) i struktturnu nezaposlenost (3).

1) **Normalna nezaposlenost** uključuje sezonsku (a) i frikcionu (b).

a) **Sezonska nezaposlenost** je posljedica snažnih varijacija ekonomskih procesa u određenim djelatnostima uslovljenih klimatskim, tradicionalnim ili institucionalnim uslovima, pod uslovom da se razdoblja zatišja ne mogu premostiti proizvodnjom za zalihe ili preraspadnjem radnog vremena. Ona je karakteristična je za određene grane privredne ili neke društvene djelatnosti, koje su vezane bilo za neke prvenstveno prirodno - klimatske uslove (poljoprivreda, lov, šumarstvo, ribolov, građevinarstvo i sl.) ili za karakter djelatnosti, odnosno usluga (turizam, transport, specifične zdravstvene usluge).

(b) **Frikcionala nezaposlenost** javlja se zbog neprestanog kretanja ljudi između područja i zaposlenja ili kroz razlike stadije životnog ciklusa. Nju karakteriše vremenska nepodudarnošću ponude i potražnje radne snage i kratko traje. Naime, prelazak sa jednog radnog mesta na drugo zahtijeva određeni vremenski period izvan rada (npr. vrijeme traženja). Pretostavka je da je takva nezaposlenost kratkotrajna i da istovremeno postoji odgovarajuća radna mjesta, a za uskladivanje ponude i potražnje, odnosno spajanje radnika i poslova, potrebno je jedino vrijeme. Ciklička nezaposlenost postoji čak i u slučajevima punе zaposlenosti, jer bi uvijek postojalo neko kolebanje, npr., nakon završetka školovanja, nakon porođaja i sl. U uslovima postojanja samo frikciona nezaposlenost proizvodne mogućnosti društva su uglavnom potpuno iskorištene, a nezaposlenost je na minimum. Privremeno su nezaposleni samo oni radnicici koji prelaze s jednog na drugi posao. Frikcionala nezaposlenost se obično kreće oko 5-6% ukupne radne snage.

2) **Ciklična nezaposlenost**, se javlja kao posljedica velikih ciklusa u privredi tokom kojih se smjenjuju periodi prosperiteta i kriza, odnosno depresija. Ona se javlja zbog opšteg nedostatka tražnje na tržištu roba i indirektno na tržištu rada i kada je ukupna tražnja za radom niska. Što su potrošnja i proizvodnja manji, nezaposlenost je veća. Kapitalistička proizvodnja ostvaruje se kroz naizmjenične cikluse, koji mogu biti dugoročni, srednjoročni i kratkoročni.

9 Izvor: Macura, Rajko, Nenad Novaković (2018).

3) Strukturna nezaposlenost se javlja kao posljedica neusklađenosti između ponude i potražnje za radnicima u pogledu zanimanja, obrazovanja i kvalifikacija ili regionalnog rasporeda. Do neusklađenosti može doći ako potražnja za jednom vrstom rada raste dok se potražnja za drugom vrstom rada smanjuje u uslovima u kojima se ponude rada ne mogu brzo prilagodivati.

Strukturna nezaposlenost se javlja kao posljedica kvalifikacione, obrazovne ili prostorne nepodudarnosti koja je najčešće uzrokovana restrukturiranjem i tranzicionim procesima. Te se nepodudarnosti između ponude i potražnje pojavljuju jer se nova radna mjesta razlikuju u bitnim karakteristikama, poput kvalifikacija, strucnosti i znanja, lokacije i sl., od onih radnih mjesta koja se ukidaju. Ako je ritam restrukturiranja preduzeća i ukupna sektorske transformacija jedne ekonomije brži, onda je nepodudarnost na tržištu rada veća, a samim tim i veca je nezaposlenost.

Da li će ne usklađenosti ponude i tražnje za radnom snagom imati kratkoročni ili dugoročni karakter zavisi od stepena razvoja tržišta rada i njegove efikasnosti. Ukoliko je tržište rada spremno za tranzicione procese koji nastaju, utoliko ce se brže i efikasnije riješiti novonastali problemi obrazovne, kvalifikacione ili lokacijske neusklađenosti ponude i tražnje na tržištu rada.

Uzroci strukturne nezaposlenostijavljaju se prije svega na strani tražnje za radnom snagom koja je promjenljiva i n čije zahtjeve postojeća ponuda radne snage ne može da odgovori. Kada je u pitanju BiH, promjene na strani tražnje uzrokowane su prvenstveno tranzicionim procesima i restrukturiranjem ekonomije.

Prema stopama nezaposlenosti, razlikuju se tri tipa (Macura, Rajko, Nenad Novaković (2018).):

1. *niska*, prosperitetnu ili elastičnu, sa stopom do 2,5%,
2. *srednja*, vezanu za probleme neefikasnosti i sa stopama između 2,5% i 5%
3. *visoka*, sa stopama iznad 10%.

U teoriji ekonomije, jasno se pravi razlika iuzmeđu **dobrovoljne i nedobrovoljne nezaposlenosti**.

Dobrovoljno nezaposlene osobe su one osobe koje su odbile ponudeni posao jer su odabrale daljnje traženje posla nadajuci se boljim uslovima, ali su mnoge od tih osoba neželjeno izgubile prethodni posao te su protiv svoje volje u situaciji da traže odgovarajuci posao.. Dobrovoljno nezaposlenima, su i osobe koje su dobrovoljnonapustile prethodni posao. Međutim, ako su ganapustile očekujuci da će u kratkom roku pronaći drugi posao, a uslovi na tržištu radaonemoguću pronalazak novog zaposlenja tokom dužeg perioda, onda takva produženanezaposlenost sigurno ne može se smatrati dobrovoljnom. Navedeno govori da se pojmovi dobrovoljnosti i nedobrovoljnosti ne mogu upotrijebiti u jednostavnom svakodnevnom znacenju.

Znatan broj osoba, koje se prema definiciji radne snage trenutno nalaze izvan tržišta rada, pri povoljnijoj situaciji ili pri izmijenjenim uslovima, uključile bi se u tržište radara da (tiha rezerva, obeshrabreni radnici). Ovakva nezaposlenost naziva se **prikrivena nezaposlenost**.

U praksi je čest slučaj da se različiti tipovi nezaposlenosti prepliću, povezuju, i ponekad prerastaju jedni u druge. Iz tog razloga, veoma je teško kvantitativno pojedinačno identifikovati razlicitetipove nezaposlenosti.

Zaključak

Socijalna isključenost u BiH ima višestruke uzroke, ali i negativne posljedice. Ključni problem je isključenost iz tržišta BiH. Ona negativno utiče na kvalitet života i ostvarenje osnovnih ljudskih, kulturnih i drugih prava. Stanje ekonomije i nekonkurentnost u odnosu na okruženje, imaju za posljedicu veliku nezaposlenost, siromaštvo i isključenost iz društvenih sadržaja i tokova.

Siromaštvo u BiH uglavnom se mjeri indikatorima vezanim za potrošnju. Njena višedimenzionalnost se posmatra kroz zdravstvo, obrazovanje, mogućnost zapošljavanja i pristup ustanovama socijalne zaštite. Prema dostupnim podacima Agencije za statistiku 16,9% stanovništva živjelo je u relativnom siromaštvu i prisutan je veliki je jaz između siromašnih i bogatih, dok se srednja klasa drastično smanjuje.

Poređenjem rizika od siromaštva u BiH sa drugim zemljama EU, primjećujemo da je rizik od siromaštva i socijalne isključenosti u BiH, daleko veći nego u većini drugih evropskih zemalja.

Ako posmatramo nezaposlenost, kao osnovni uzrok siromaštva, primjećujemo da ona pogoda ne samo pojedinca, već i njegovu porodicu, ali i cijelo društvo.

Nezaposlenost ima i teške psihocosijalne posljedice. Ona dovodi do kriminalnog ponašanja. Međutim i kriminalno ponašanje doprinosi nezaposlenosti (poslodavcini su voljni da zapošljavaju pojedinaca s kriminalnim dosjeima).

Nezaposlenost mladih za posljedicu ima specifičnu "podklasu" nezaposlenih, koju karakteriše nizak nivo obrazovanja i život na marginama društva. Pripadnici ove podklase imaju specifične kulturne karakteristike. Oni su nesigurni u sebe, imaju nisku samoefikasnost i aspiracije.

Nezaposlenost se odražava i na psihološko zdravlje koju karakteriše cijeli niz afektivnih, kognitivnih i bihevioralnih procesa, u rasponu od niskog ili narušenog do visokog ili dobrog psihološkog zdravlja.

Kod nezaposlenih osoba su, u odnosu na zaposlene, više izraženi anksioznost, depresija, nezadovoljstvo svojim životom, napetost, sniženo samopoštovanje, osjećaj besperspektivnosti i druga negativna emocionalna stanja.

Sve navedeno ukazuje da vlast i njene institucije treba da se sistematski bave ovim problemom.

Literatura

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2011). Anketa o potrošnji domaćinstava u Bosni i Hercegovini. Sarajevo
2. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2017). Izvještaj o socijalnoj uključenosti BiH Godišnji izvještaj 2016. Sarajevo
3. Agencija za statistiku BiH (2015). Anketa o potrošnji domaćinstava 2015. Sarajevo
4. Cojocaru i Ruggeri Laderchi (2013) Tabela 6.10
5. CARDS. Izvještaj o analizi stanja, aktivne mjere zapošljavanja u BiH, 2008., p.31.
6. Eurostat, 2016.
7. Eurostat, (2008). Yearbook.
8. EUROSTAT, online podaci. Napomena: za BiH: Cojocaru i Ruggeri Laderchi (2013).
9. Feather, N. T. & Barber, J. G. (1983). Depressive reactions and unemployment. *Journal of Abnormal Psychology*, 92, 185-195.

10. Fryer, D. & Payne, R. (1986). Being unemployed: A review of the literature on the psychological experience of unemployment. In C. L. Cooper & I. Robertson (Eds.), *International Review of Psychology*.
11. Macura, Rajko, Nenad Novaković (2018). Analiza tržišta rada Bosne i Hercegovine / Rajko Macura, Banja Luka : BLC : Besjeda, (Banja Luka). ISBN 978-99938-1-337-8. COBISS.RS-ID 129589761 7385112. Luka : Grafid).
12. Mortimer, J. T. (1994). Individual differences as precursors of youth unemployment. In J.T. Mortimer & A.C. Peterson (1994). *Youth Unemployment and Society* (pp. 172-198) Cambridge: Cambridge University Press.
13. Papić, Ž. (2013). „Prema Evropskoj Uniji - Ključni problemi socijalnog uključivanja u BiH“, FSU BiH
14. Thornberry, T. P. & Christensen, R. L. (1984). Unemployment and criminal involvement. *American Sociological Review*, 49, 398 - 411

ТЕОРИЈСКО СХВАТАЊЕ СИСТЕМА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Слободан Симовић¹, Стефан Н. Драгићевић²

Сажетак

Овај рад покушава да да теоријску дефиницију (оквир) систему националне безбедности, као једном од кључних безбедносних термина. Појединачном анализом термина безбедност, национално (нација), национална безбедност, систем, систем безбедности, тежи се синтези и јединственом схватању система националне безбедности. Актуелност теме произилази из важности теоријских разматрања безбедносних питања, како би пракса била што боље осмишљена; и из обиља безбедносних изазова, ризика и претњи којима је једино могуће адекватно се одупрети јаким системом националне безбедности. Као илустрација дат је пример система националне безбедности Републике Србије.

Кључне речи: безбедност, национална безбедност, систем безбедности, систем националне безбедности

Abstract

This paper will attempt to provide a theoretical definition (a framework) of the national security system as one of the key security terms. Individual analysis of the terms security, national (nation), national security, system, security system tends toward the synthesis and the unique understanding of the national security system. Topicality of the topic arises from the importance of theoretical considerations of security issues, in order to make the practice as well thought out as possible; and from the abundance of security challenges, risks and threats which can only be resisted by a strong system of national security. National security system of the Republic of Serbia is given as an illustration.

Key words: security, national security, security system, national security system

Увод

Први изазов пред нама кад покушавамо да одговоримо на одређену тему јесте оправдање бављења дотичном темом. И то се најчешће и најлакше постиже кроз доказивање актуелности исте. Други не мање важан корак је рашчлањивање на мање елементе, који су по правилу једноставнији од теме а самим тим и подеснији за анализу, која је корак пре синтезе, односно закључних разматрања; што је уједно постизање циља рада.

¹ Ванредни професор на Факултету за дипломатију и безбедност у Београду

² Потпредседник Центра за националну политику, Београд

Да ли је теоријско схватање система националне безбедности актуелна тема? Одговор је без сумње потврдан! Чему теорија у безбедности, која је врло практична област људског живота? Да ли је она нужна? Несумњиво, јесте! „Теоретска мисао осмишљава праксу, а пракса обогаћује теорију новим сазнањима.“³ О важности и значају бављења безбедношћу, а тиме и системом националне безбедности, најбоље сведочи чињеница да је реч *безбедност* на интернету „заступљенија од речи Бог, мир или политика.(према претраживачу на енглеском језику од 2. јула 2017. број претрага рачи *безбедност* је 1960000000)“⁴ Обиље безбедносних изазова, ризика и претњи, односно свега онога што безбедност угрожава, такође је доказ о важности и актуелности бављења темом безбедности; јер је заштитна улога у безбедности кроз превентивне и препресивне мере основа здравог функционисања једног друштва.

Приликом наше анализе посматраћемо уз покушај да их дефинишемо три појма: *систем, национално (нација), и безбедност*. С тим да ћемо кренути од појма *безбедност*, јер је он базичан. Онда ћемо доћи до појма *национално (нација)*, као самосталног, независног појма. Па ћемо га упарити са појмом безбедност, кроз синтагму *национална безбедност*, која је према теоретичарима прва међу традиционалним концептима безбедности.⁵ Ту се нужно морамо задржати, на знатно мање простора, што је подразумљиво, на сродним или незаобилазним терминима као што су *национална држава, национални интерес, националне вредности, национална моћ*. Ти су термини битни за боље раумевање појма израженог кроз синтагму *национална безбедност*. И у теоријском разматрањима код угледних стручњака за безбедност у Србији дата им је оправдано велика пажња, код професора М. Мијалковског, А. Савића, М. Бајагића, З. Кековића... Трећи битан појам, за нашу тему, је појам *систем*, који ће такође бити посматран као самосталан, а потом у спрези са синтагмом *национална безбедност*.

На послетку, пре закључних разматрања, као илустративан пример биће дат кратак информативни преглед система националне безбедности Републике Србије. А закључно разматрање, треба да представља одговор на питање шта је *систем националне безбедности?*

Појам безбедност

Као што смо навели у уводним разматрањима реч *безбедност* је врло присутна, о чему сведоче статистички подаци интернет претага.⁶ Може се говорити о безбедности друштва у целини, о безбедности одређење мање заједнице, или о безбедности одређеног дела друштвеног поретка. Могуће је говорити о безбедности државе, региона, континента, или света; ако се за критеријум узме географска подела. Такође, је оправдано говорити о појединачној (личној), групној (социјеталној) или колективној безбедности, зависно од тога на кога се појам односи, односно кога све обухвата. С обзиром на просторно ограничење рада даћемо првенствено преглед схватања безбедности као потребе, вредности, интереса; као делатности, стања,

3 Савић др Андреја, *Увод у државну безбедност*, Београд, 2000, стр. 19

4 Ејдус Филип, *Међународна безбедност теорије, сектори и нивои*, Београд, 2017, стр. 21

5 Бајагић Младен, *Основи безбедности*, Београд, 2007, стр. 28

6 види: Ејдус Филип, *Међународна безбедност теорије, сектори и нивои*, Београд, 2017, стр. 21

функције; и као система; како то чини и проф. Бајагић.⁷ Осмотрићемо безбедност и кроз пет сектора: војна, политичка, економска, социјетална и еколошка; како то чини проф. Ејдус.⁸ Такође ћемо бацити поглед на безбедност кроз призму: субјекта безбедности, објекта безбедности (заштита, деловање) и субјекта угрожавања (опасност); како то чини проф. Мијалковски.⁹

С обзиром на сложеност појма безбедности сви теоретичари ће се сложити око тога да не постоји јединствена и опште прихваћена дефиниција безбедности. Па је стога нужно дати више извора и аутора.¹⁰ Што не значи да је дефинисање безбедности немогућа мисија. Покушаја, мање и више успешних је било много. Но, њих прати удес који прати и сваки покушај дефинисања: или је дефиниција преширока, па обухвати и оно што појму не припада; или је преуска, па нешто што појму припада изостане. Идеал је *наћи меру*, још од антике. Неко то ради са мање, а неко са више успеха.

Најчешће присутна и најкраћа дефиниција безбедности је да је она у *објективном смислу одсуство претњи, а у субјективном као одсуство страха*.¹¹ З. Кековић и И. Димитријевић дају следећу дефиницију: „безбедност је процес, функција и делатност постизања стања заштићености или стабилности, као и само то стање заштићености, односно одсуство опасности по референте вредности и интересе.“¹² Борис Кривокапић безбедност види као: „делатност посебних државних органа ради заштите уставног поретка, саме органе који су носиоци те делатности, и стање у којем је нека држава релативно безбедна, заштићена.“¹³ Безбедност као потреба је тежња ка предвидљивости у погледу судбине најважнијих добара и вредности; као вредност безбедност је и сама једно од основних добара, али има и задатак да обезбеди вредности које су од виталног значаја; као интерес безбедност је утрађена у человека као биолошки механизам пројављен као тежња за опстанком и самоодржањем кроз прилагођавање.¹⁴ Безбедност може да буде схваћена као делатност појединца, групе или државе којом се штите идентитет, опстанак и интереси; као стање сигурности; и као функција спремност да се одговори на изазове, ризике и претње, као видове угрожавања безбедности.¹⁵ „Као систем безбедност је уређена и заснована на одговарајућој теоријској оријентацији, доктринарној и правној основи, и свесно је усмерена кроз одговарајућу активност (напомена аутора) према одговарајућем циљу.“¹⁶ Војни сектор безбедности је најстарији сектор. Војна безбедност је *слобода од војних претњи*.¹⁷ Безбедност је и политичка категорија. У политичком сектору референтни објекат безбедности је *држава, њена организациона стабилност, односно сувереност*.¹⁸ У економском сектору безбедности доминантни су *трговински*

7 види: Бајагић Младен, *Основи безбедности*, Београд, 2007, стр. 8-23

8 види: Ејдус Филип, *Међународна безбедност теорије, сектори и нивои*, Београд, 2017, стр. 107-187

9 види: Мијалковски Милан, *Обавештајне и безбедносне службе*, Београд, 2009, стр. 19-25

10 види: Крага Бранко, *Стратегија националне безбедности- у теорији и пракси*, Београд, 2017, стр. 29

11 Бајагић Младен, *Основи безбедности*, Београд, 2007, стр. 14

12 Кековић Зоран и Димитријевић Иван, *Системи безбедности са системом безбедности Републике Србије*, Београд, 2017, стр. 27

13 Кривокапић Борис, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Београд, 2010, стр. 216

14 Бајагић Младен, *Основи безбедности*, Београд, 2007, стр. 16-19

15 Исто, стр. 19-21

16 Исто, стр. 22

17 Ејдус Филип, *Међународна безбедност теорије, сектори и нивои*, Београд, 2017, стр. 107

18 Исто, стр. 144

и производни односи. Док је референтни облик економско благостање.¹⁹ Социјетални сектор безбедности је најмлађи сектор. Социјетална безбедност је безбедност групе, са циљем заштите њеног идентитета.²⁰ Животна средина се јавља као референтни облик у еколошком сектору безбедности, као предуслов за развој људске цивилизације, из чега произилази њен посебан значај.²¹

Субјекат безбедности су људи (држава...), циљ, средства и структура.²² Објекат безбедности је оно што се чува, брани, обезбеђује и осигурава. То могу бити људи, ствари, вредности...²³ Субјекат угрожавања је носилац изазова, ризика и претњи, односно оно од кога или од чега треба објекат безбедности заштитити.²⁴

Један од честих покушаја да се дефинише безбедност је кроз *сагледавање небезбедности (угрожености)*, стања супротног безбедности, које је чињеница друштвеног и политичког карактера.²⁵ Уз нагласак на томе да је она *атрибут и функција државе*.²⁶

Појам национално (нација)

Према чувеном Вујаклином *Лексикону страних речи и израза*, „националан је народни, народски, који припада једном народу, који се тиче једног народа, који је својствен једном народу...“²⁷ Док је нација „народ, друштвена заједница људи који говоре истим језиком, који су заједнички проживели политички и културни развој и који су пројети свешћу о узајамној припадности и целовитости у односу према другим нацијама.“²⁸ „Термин национална ближе одређује субјект, односно припадност, а индиректно и значај за остваривање (највиших) виталних интереса безбедности, који су од суштинског значаја и за све остale интересе на нивоу државе.“²⁹

Појам национална безбедност

Термин национална безбедност коришћен је током хланог рата као оправдање за много тога.³⁰ Ђакомо Лучијани сматра да је „национална безбедност способност државе да се одупре спољној агресији.“³¹ Национална безбедност је заснована на војним мерама, односно дефанзивним капацитетима, чак и онда кад је држава способна за офанзиву.³² Постоје три теоријске школе схватања националне безбедности: класични реалисти, структурални реалисти и контингентални (нео) реалисти. Класични реалисти заступају шему по којој *сопствена моћ* значи слабост противника. Структурални реалисти сагледавају однос претњи и способности,

19 Исто, стр. 161

20 Исто, стр. 175

21 Исто, стр. 187

22 Мијалковски Милан, *Обавештајне и безбедносне службе*, Београд, 2009, стр. 20

23 Исто, стр. 21

24 Исто, стр. 22

25 Савић др Андреја и Стјаћић др Љубомир, *Основи цивилне безбедности*, Нови Сад, 2006, стр. 24

26 Исто, стр. 25

27 Вујаклија Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1954, стр. 609

28 Исто, стр. 609

29 Савић А. и Машуловић И., *Системи националне безбедности*, Бар, 2010, стр. 12

30 Бајагић Младен, *Основи безбедности*, Београд, 2007, стр. 28

31 према: Бајагић Младен, *Међународна безбедност*, Београд, 2012, стр. 206

32 Бајагић Младен, *Основи безбедности*, Београд, 2007, стр. 29

а у центру анализе им је структура међународног система. Док контингентални (нео)реалисти сматрају да је држава гаранција достизања, очувања и унапређења безбедности, а пут ка безбедности виде кроз сарадњу међу државама.³³ „Амин Хеведи, тако, одређује националну безбедност као делатност националних држава којом оне, у складу са својим друштвеним могућностима у садашњости и будућности узимајући глобалне промене и развој штите властити идентитет, опстанак и интересе.“³⁴ Национална безбедност се види као способност нације да заштити своје унутрашње вредности од спољних прењи.³⁵

Повезани појмови су *национална држава, национални интереси, националне вредности и национална моћ*. Национална држава је „од Вестфалског мира 1648. година главни чинилац међународних односа. Она креира готово све функције значајне за опстанак, очување идентитета и просперитет националне заједнице на неком простору.“³⁶ Национални интереси су *основна преокупација државе*, оно чему држава тежи да оствари.³⁷ Националне вредности су појам близак појму националног интереса. Али ипак постоји разлика. Националне вередности су оне вредности и добра у једном друштву око којих постоји сагласје да их треба неговати и штитити. Национална моћ је „способност државе да планским ангажовањем својих ресурса производи промене у унутрашњем и спољњем амбијенту које у систематизованом смислу обезбеђују њен опстанак и одржив развој.“³⁸

Појам систем

Вујаклија каже: „систем је оно што је сасстављено, састав, сустав, целина.... скуп уређених делова.“³⁹ Кад се говори о систему безбедности, мисли се на организациони систем, односно организацију. А основни елементи организације су: *структурата, циљ и активности*.⁴⁰

Појам систем безбедности

Систем безбедности се може одредити:

1.) као начин организовања друштва (ради заштите од свих извора и облика угрожавања)

2.) као начин заштите (основних друштвених вредности)⁴¹

Разликујемо *функционални* (врсте и облици активности) и *институционални* (организација и носиоци активности) део система националне безбедности.⁴² Такође, се систем безбедности може посматрати „као систем теоријских знања о томе на који начин најбоље организовати једно друштво у жељене сврхе поводом заштите његових вредности.“⁴³ Промене које утичу на понашање и развој система

33 Исто, стр. 32-39

34 према: Симић Драган, *Наука о безбедности- савремени приступ безбедности*, Београд, 2002, стр.30

35 Савић др Андреја и Стјаћ др Љубомир, *Основи цивилне безбедности*, Нови Сад, 2006, стр. 41

36 Крга Бранко, *Стратегија националне безбедности- у теорији и пракси*, Београд, 2017, стр. 12

37 Савић др Андреја и Стјаћ др Љубомир, *Основи цивилне безбедности*, Нови Сад, 2006, стр. 40

38 Мијалковски Милан и Ђорђевић Ивица, *Неухватљивост националне моћи*, Београд, 2010, стр. 15-16

39 Вујаклија Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1954, стр. 882

40 Кековић Зоран, *Системи безбедности*, Београд, 2011, стр. 11

41 Исто, стр. 86

42 Исто, стр. 86

43 Исто, стр. 89

безбедности у условима неизвесности могу се пратити захваљујући општој теорији система, системском приступу и системској анализи.⁴⁴

Систем националне безбедности Републике Србије (кратак преглед)

Основни нормативни акти којима је уређен обавештајно-безбедносни систем Републике Србије су: Устав Републике Србије (2006.), Закон о основама уређења служби безбедности Републике Србије (2007.), Закон о Безбедносно-информационом агенцији (2002.), Закон о Војнобезбедносној и Војнообавештајној агенцији (2009.). Навођење нормативних аката којима је уређен систем националне безбедности Републике Србије има за циљ да покаже да је систем безбедности Републике Србије регулисан законом. Стратегиско-доктринарни оквир чине следеће стратегије: Стратегија националне безбедности Републике Србије, Стратегија одбране, Стратегијски преглед одбране и Бела књига одбране, Национална стратегија заштите и спасавања у ванредним ситуацијама, Национална стратегија за борбу против корупције... Основни задатак обавештајно-безбедносног система Републике Србије је заштита Уставног поретка Републике Србије.⁴⁵

Организацијски састави који чине обавештајно-безбедносни систем Републике Србије, према Закону о основама уређења служби безбедности Републике Србије су: *Савет за националну безбедност, Биро за координацију рад служби безбедности, Безбедносна информативна агенција, Војнобезбедносна агенција, Војнообавештајна агенција, Одбор Народне скупштине за надзор над радом служби безбедности.*⁴⁶

1.) Савет за националну безбедност

- „утврђује основе политике националне безбедности и дефинише основне мере и активности за очување и унапређење националне безбедности и за заштиту виталних националних интереса Републике Србије“⁴⁷
- чланови савета су: председник Републике Србије, председник Владе, министар одбране, министар унутрашњих послова, министар правде, начелник Генералштаба Војске Србије, директори БИА, ВБА и ВОА, и секретар савета

2.) Биро за координацију рад служби безбедности

- усклађује оперативни рад служби безбедности и других државних органа, и анализира резултате оперативног усклађивања⁴⁸
- чланови бироа су: директори БИА, ВБА и ВОА, и секретар Савета за националну безбедност

44 Кековић Зоран и Димитријевић Иван, *Системи безбедности са системом безбедности Републике Србије*, Београд, 2017, стр. 68

45 Мијалковски Милан, *Обавештајне и безбедносне службе*, Београд, 2009, стр. 236-237

46 Исто, стр. 234

47 Кековић Зоран и Димитријевић Иван, *Системи безбедности са системом безбедности Републике Србије*, Београд, 2017, стр. 141

48 Мијалковски Милан, *Обавештајне и безбедносне службе*, Београд, 2009, стр. 240-241

3.) Безбедносна информативна агенција

- „специјализована и самостална владина установа задужена за обавештајне, контраобавештајне и друге, законом и другим актима прописане, послове безбедности“⁴⁹
- аутономна-централна обавештајно-безбедносна установа
- непосредно је подређена Влади, а за свој рад одговара Народној скупштини и Влади
- врши заштиту безбедности Републике Србије, односно њеног Уставног поретка, и истражује, прикупља, обрађује и процењује безбедносно-обавештајне податке

4.) Војнобезбедносна агенција

- орган управе Министарства одбране Републике Србије, ресорна војна контраобавештајна служба
- штити Војску Србије и Мистарство одбране Републике Србије
- открива, прати, сузбија и пресеца обавештајне и друге активности страних обавештајних служби; открива, прати, сузбија и пресеца унутрашњи и међународни тероризам и субверзивне активности⁵⁰

5.) Војнообавештајна агенција

- орган управе Министарства одбране Републике Србије, ресорна војна обавештајна служба
- обавља послове прикупљања, анализе, обраде, процене, заштите и достављања безбедносних података, који су војног, војнополитичког и војноекономског карактера⁵¹

6.) Одбор Народне скупштине за надзор над радом служби безбедности

- надзире уставност и законитост рада служби безбедности
- стара се о предлогу буџетских средстава неопходних за рад служби безбедности
- разматра и усваја извештаје о раду служби безбедности⁵²

Закључна разматрања

1.) Тема Теоријско схватање система националне безбедности је врло актенла, и представља увек живу и изазовну тематику за свако истраживање.

2.) Анализом појмова безбедност, национално (нација), систем, национална безбедност, систем безбедности, систем националне безбедности, коришћењем лингвистичког, телевизијског и догматског метода, уз помоћ релевантне домаће литературе настале из пера осведочених и у теорији и у пракси стручњака за безбедност, уз илустративни пример система националне безбедности Републике

49 Кековић Зоран и Димитријевић Иван, *Системи безбедности са системом безбедности Републике Србије*, Београд, 2017, стр. 150

50 Мијалковски Милан, *Обавештајне и безбедносне службе*, Београд, 2009, стр. 247-248

51 Кековић Зоран и Димитријевић Иван, *Системи безбедности са системом безбедности Републике Србије*, Београд, 2017, стр. 157

52 Исто, стр. 137-139

Србије, дошли смо до закључка да је систем националне безбедности организациони систем пројављен као начин организовања друштва и као начин заштите, који се састоји од организације, носилаца активности, врста и облика активности, чији је циљ заштита Уставног поретка Републике Србије, очување и достизање националних интереса и вредности, остварењем одсуства страха и претњи.

Коришћена литература:

1. Бајагић Младен, *Међународна безбедност*, Београд, 2012
2. Бајагић Младен, *Основи безбедности*, Београд, 2007
3. Вујаклија Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1954
4. Ејдус Филип, *Међународна безбедност теорије, сектори и нивои*, Београд, 2017
5. Кековић Зоран и Димитријевић Иван, *Системи безбедности са системом безбедности Републике Србије*, Београд, 2017
6. Кековић Зоран, *Системи безбедности*, Београд, 2011
7. Крга Бранко, *Стратегија националне безбедности- у теорији и пракси*, Београд, 2017
8. Кривокапић Борис, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Београд, 2010
9. Мијалковски Милан и Ђорђевић Ивица, *Неухватљивост националне моћи*, Београд, 2010
10. Мијалковски Милан, *Обавештајне и безбедносне службе*, Београд, 2009
11. Савић А. и Машловић И., *Системи националне безбедности*, Бар, 2010
12. Савић др Андреја и Стјанић др Љубомир, *Основи цивилне безбедности*, Нови Сад, 2006
13. Савић др Андреја, *Увод у државну безбедност*, Београд, 2000
14. Симић Драган, *Наука о безбедности- савремени приступ безбедности*, Београд, 2002

Zbornik radova Mediji i ekonomija 2020.
Collection of scientific papers Media and economy 2020.

Izdavač /Publisher :
Izdavačko i grafičko preduzeće



Banja Luka
Miloša Obilića 30
besjeda@blic.net



Banjaluka College

Za izdavača /For Publisher :
Danilo Novaković

Priprema za štampu i štampa/Prepress and printing:
Grafid d.o.o.
Banja Luka

Za štampariju/For Press:
Branislav Ivanković

ISSN 2566-4697

СИР - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.774(082)
330(082)

МЕЂУНАРОДНА научна конференција Медији и економија
(2020 ; Бања Лука)

Zbornik radova / Međunarodna naučna konferencija Mediji i ekonomija, septembar 2020. = Collection of Scientific Papers / International Scientific Conference Media and Economy ; [urednik zbornika, editor in chief Svetlana Dušanić Gačić]. - Banja Luka : BLC : Besjeda, 2020 (Banja Luka : Grafid). - 127 str. : илустр. ; 23 cm. - (Međunarodna naučna konferencija Mediji i ekonomija, ISSN 2566-4697)

Радови на више језика. - Текст ћир. и лат. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-99938-1-413-9 (Besjeda)

COBISS.RS-ID 129589761